

HƏSƏN HƏSƏNOV

**NƏRİMAN NƏRİMANOVUN
MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK
BAXIŞLARI VƏ FƏALİYYƏTİ**

BAKI – 2005

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu nəzdində Birləşdirilmiş Dissertasiya
Şurasının 1 iyun 2004-cü il qərarı ilə nəşr olunur**

Elmi redaktoru

Q.M.Bayramov tarix elmləri doktoru, professor.

Rəy

T.H.Musayeva tarix elmləri doktoru, professor.

F.F.Əhmədova tarix elmləri namizədi, dosent.

Həsənov H.Ə. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti.
Bakı: Elm, 2005. 248 səh.

Mənsub olduğu siyasi rejimin sənədlərində adı “türk millətçisi” kimi qalmış, xalqımızın xatirəsində isə vətənpərvər bir dövlət xadimi kimi yaşayan Nəriman Nərimanovun Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısında tarixi rolu, oxuculara Həsən Həsənovun bu kitabında yeni faktlarla təqdim olunur.

0503020907 sifarişlə
655 (07) 02005

İSBN 5 – 8066 – 1718 – 1

© Həsən Həsənov, 2005

İXTİSARLARIN SİYAHISI

AXC – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
AK(b)P – Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası
AKP – Azərbaycan Kommunist Partiyası
AME – Azərbaycan Milli Ensiklopediyası
AMEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
DSİ - Dövlət Siyasi İdarəsi
XKS – Xalq Komissarları Soveti
XKŞ – Xalq Komissarları Şurası
KP – Kommunist Partiyası
MİK - Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi
MK – Mərkəzi Komitə
RK(b)P – Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası
RKP – Rusiya Kommunist Partiyası
RSFSR – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası
SƏ – Seçilmiş əsərlər
Sov.İKP – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası
SSR – Sovet Sosialist Partiyası
SSRİ – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
TBMM – Türkiyə Böyük Millət Məclisi

GİRİŞ

SSRİ dağıldıqdan, Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən, marksist-leninçi ideoloji stereotiplər, təsvirlər və məhdudiyətlər aradan qaldırıldıqdan sonra sovet dövrü tarixinin və şəxsiyyətlərinin obyektiv öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaranmış, tarixi hadisə və prosesləri, siyasi və dövlət xadimlərinin baxışlarını, fəaliyyətlərini olduğu kimi öyrənmək və qiymətləndirmək problemi aktuallaşmışdır.

Bu baxımdan Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai, siyasi və dövlət xadimi, sovet hakimiyyəti dövründə özünəməxsus siyasi düşüncəyə malik, fəaliyyəti müxtəlif illərdə fərqli qiymətləndirilən, tariximizdə silinməz iz buraxan N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətinə dair keyli əsərlər yazılmışdırsa da, onun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti indiyədək tarixşünaslığın tədqiqat obyektı olmadığından araşdırılması zərurəti meydana çıxmışdır.

Belə mövzunun seçilməsi öz növbəsində bir neçə problemin araşdırılmasını tələb edir. Bunlardan sovet hakimiyyətinin ilk illərində milli məsələlərin həllinin meydana çıxması; Rusiyada yaşayan türk xalqlarının dövlətçilik uğrunda mübarizəsi; müstəqil dövlət olmuş, lakin sovetləşən respublikaların öz müstəqilliklərini qorumaq yolunda apardıqları mübarizə; Rusiya imperiyası dağılıb xalqlar müstəqillik qazandıqları şəraitdə dövlətlərarası sərhədlər probleminin ortaya çıxması; inkişafda olan kommunist ideologiyasının hökmranlığı şəraitində xalqların milli düşüncə və adət-ənənələrinin qorunub saxlanması problemlərinin araşdırılması aktuallaşmışdır. Bu səpkidə araşdırma SSRİ-də kommunist ideologiyası çərçivəsində formalaşmış fəaliyyət göstərən milli təmayülçülük hərəkatı və onun mahiyyətini, N.Nərimanovun bu hərəkatın yaradılmasında və fəaliyyətində rolunu, onun milli təmayülçü kommunist baxışlarının köklərinin araşdırılmasını, türk əsilli siyasətçilər və dövlət xadimləri arasında onun yayılmasını, bu mübarizə yolunda əldə olunan uğurlar və baş verən itkilərin araşdırılmasını aktuallaşdırır.

Problemin məhz bu baxımdan kompleks şəkildə araşdırılması N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarının formalaşdığı mühitin öyrənilməsinə düzgün elmi-metodoloji yanaşmağa imkan verir. Bundan başqa, 1920-ci ilədək olan dövrdə N.Nərimanovun ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyətinin onun milli dövlətçilik baxışlarının formalaşmasına təsirini araşdırmaq da mühüm elmi-tarixi aktuallıq kəsb edir.

N.Nərimanovun bolşevik rejimi şəraitində milli dövlətçilik baxışlarını və fəaliyyətini öyrənmək üçün iqtisadi inkişafa, xarici əlaqələrə, hərbi quruculuğa, milli-mədəni inkişafa, Azərbaycan dilinə münasibətini, ona dövlət dili statusu vermək uğrunda səylərini və din problemlərinə münasibətini araşdırmaq zəruridir. N.Nərimanovun milli ziyalılara diqqəti, onları ölüm təhlükəsindən və təqiblərdən qoruması məsələlərini olduğu kimi öyrənmək aktualdır. Dövrünün ideoloji cəhətdən bir-birinə zidd partiyalarının üzvləri olan ziyalıların N.Nərimanova böyük

hörmətlə yanaşmalarının, hətta onun rəhbərliyi altında işləməyi mümkün saymalarının səbəblərinin araşdırılması vacibdir.

N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyətini, o dövrdə baş vermiş itkilərin əsl səbəblərini, dövrün tarixi reallığını araşdırmaq tarix və müasirlik baxımından aktualdır.

Azərbaycan hökumətinin başçısı kimi N.Nərimanovun sovet Rusiyasının iddialarına qarşı siyasi xəttinin mahiyyətini öyrənmək vacibdir. Sovet sistemi dağılmış olsa da, bu problemi araşdırmaq istər tariximizi obyektiv öyrənmək, istərsə də müasir beynəlxalq əlaqələrimizin konsepsiyasını formalaşdırmaq baxımından aktuallıq kəsb edir.

N.Nərimanovun hələ Moskvada çalışarkən Sovet Rusiyasının Türkünstan siyasətinə fərqli baxışlarının olduğunu, bu siyasətə tənqidi yanaşmasının mahiyyətini, onun dövlətçilik fəaliyyətində türkçü mövqeyini, Türkiyənin, Türkünstanın türk xalqları və xadimləri ilə bağlı siyasətinin mahiyyətini və məqsədlərini öyrənmək vacibdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə bir çox türk xalqlarının yaşadığı eyni tarixi taleyin araşdırılması həm tarixilik baxımından, həm də müasir dövrdə müstəqil Azərbaycanın Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Qırğızıstanla qurulub inkişaf etdirilən münasibətlərindən bəhrələnmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bolşevik Rusiyasının və mərkəzi hökumətin öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Bakıda qeyri-azərbaycanlıları dövlət və siyasi strukturlarda rəhbər vəzifələrdə yerləşdirmək siyasətinə N.Nərimanovun münasibətinin və bu işdə fəaliyyətinin araşdırılması, fəallıq dərəcəsinin və əldə etdiyi nəticələrin müəyyənəndirilməsi həm tarixi gerçəkliyi, həm də müasir Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tarixi dinamikasını aydınlaşdırmaq baxımından aktualdır.

Bolşevik hakimiyyəti şəraitində N.Nərimanovun milli-dövlətçilik baxışlarını və fəaliyyətini araşdırmaq həm də müasir dövlət quruculuğu baxımından əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, N.Nərimanovun istər kommunist ideologiyasının, istər də sosialist sisteminin formalaşması və həyata keçirilməsi prosesinə fərqli baxışı var idi. Bu məsələlərin mahiyyətinin araşdırılması tarix elminin aktual problemlərindəndir.

Göstərilən problemlər indiyədək kompleks tədqiqat obyektı olmamışdır və xüsusi araşdırmaya ehtiyacı vardır. Bütün bunlar problemin araşdırılmasını elmi baxımdan aktual edir.

N.Nərimanovun hökumət başçısı olduğu dövr 1920-1922-ci illərlə məhdudlaşsın da, əsər daha geniş xronoloji həddləri əhayə edir. Bu, ondan irəli gəlir ki, N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarının formalaşmasının və reallaşmasının təhlili kompleks aparıldığı üçün tədqiqatın xronoloji çərçivəsi N.Nərimanovun ədəbi, ictimai, siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin bütün dövrünü,

yəni XIX əsrin sonlarından XX əsrin birinci rübünün sonuna qədərki dövrü əhatə edir.

N.Nərimanovun həyatı və ictimai, siyasi, dövlətçilik fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərinə dair Azərbaycanda çoxlu kitab, monoqrafiya, dissertasiya və elmi məqalə yazılmışdır.

20-ci illərdə N.Nərimanovun elmi-ictimai fəaliyyətinin 30 illiyi və ölümü münasibətilə xatirə-məqalələr çap olunmuşdur. N.Nərimanovla dövlət işində birgə çalışan şəxslərin xatirələri onun milli-dövlətçilik baxışlarının tədqiqi baxımından çox səciyyəvidir (412, 22 mart 1925; 413, 22 mart 1925; 415, 28 mart 1925; 414, 21 mart 1925; 416, 22 mart 1925; 80).

N.Nərimanovun özünəməxsus baxışları və fəaliyyəti sağlığında olduğu kimi, ölümündən sonra da xüsusi vurğu ilə “millətçilik”, “milli-təmayülçülük”, “Nərimanovçuluq” adlandırılaraq burjuva-millətçiliyi kimi qiymətləndirilərək pislənmişdir. Bunu əsas tutaraq, 20-ci illərin ortalarından 50-ci illərin ortalarınaq kommunist ideoloqları onun adının unudurulmasına xüsusi səy göstərmişlər. Yalnız 1956-cı ilin fevralında Sov.İKP-nin XX qurultayında Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş pisləndikdən sonra cəmiyyətin həyatında yumşalma baş vermiş, N.Nərimanovun adının üzərindən qadağa nisbətən götürülmüş, demək olar ki, bir ay sonra onun haqqında məqalələr çap olunmağa başlanmışdır. Bu məqalələrdə N.Nərimanovu Mir Cəlal Paşayev və C.Xəndan ədib, C.Quliyev və H.Şahgəldiyev partiya və sovet dövlət xadimi kimi təqdim etmişlər. (53; 73; 335, 14 aprel 1956; 76, 1956, № 5). Həmin il N.Nərimanov haqqında kitablar da nəşr olunmuşdur. M.Rəfilinin əsərində onun birinci dünya müharibəsinə qədərki dövrdə fəaliyyəti işıqlandırılmış, M.Qaziyevin əsərində həyat və yaradıcılığı haqqında ümumi şəkildə məlumat verilmişdir. V.Məmmədovun kitabında N.Nərimanovun həyat və fəaliyyəti öyrənilmiş və dövrünün ən geniş yayılmış əsəri olmuşdur. 50-ci illərin ikinci yarısında C.Quliyev tərəfindən zəngin arxiv materialları əsasında yazılmış geniş məqalədə N.Nərimanovun partiya və sovet dövlət xadimi kimi fəaliyyəti öyrənilmişdir. M.İbrahimovun məqaləsində o, inqilabçı və yazıçı kimi göstərilmişdir. P.Əzizbəyovanın məqaləsində onun V.İ.Leninə yazdığı və o vaxtadək çap olunmamış məktubu verilmişdir. 50-ci illərdə nəşr edilmiş bir sıra ümumiləşdirilmiş kitablarda N.Nərimanovun fəaliyyətinə müəyyən yer ayrılmışdır (132; 115; 49; 108, t.XX, 1957; 41; 92, 1959, № 5; 110, 1957 № 10; 39; 136). Bu nəşrlər N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsində ilk addımlar kimi müsbət qiymətləndirilməlidir. Lakin 50-ci illərdə N.Nərimanova həsr edilmiş əsərlərin təhlili göstərir ki, bu zaman Nərimanovşünaslıq ilkin inkişafa başlamış və əsasən N.Nərimanov inqilabçı və yazıçı kimi öyrənilmiş, dövlətçilik fəaliyyəti haqqında isə öləri qeydlər olunmuşdur.

60-cı illərdə və 70-ci illərin əvvəllərində N.Nərimanovun fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinə həsr edilmiş əsərlər çoxalmağa başladı. Bu baxımdan F.Köçərlinin N.Nərimanovun həyatı və fəlsəfi baxışlarına həsr olunmuş

monoqrafiyası xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu əsər dövrünün N.Nərimanova həsr edilmiş dəyərli işlərindən biri sayıla bilər. X.Əhmədovun kitabında sovetlərin yaradılması prosesində N.Nərimanovun xidmətlərinə diqqət yetirilmiş, M.Qaziyevin əsərində N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətinin tarixi dövrləri, biblioqrafiyası, həyat yolu xronoloji ardıcılıqla verilmiş, N.Mehdiyeva N.Nərimanovun həyatının Həştərxan dövrünü öyrənmişdir (44; 24; 115).

70-ci illərdə 100 illik yubileyi ilə əlaqədar N.Nərimanovun haqqında ilk dəfə olaraq geniş rəsmi dövlət və partiya sənədləri qəbul olundu. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində çalışan Heydər Əliyevin N.Nərimanovun 100 illik yubileyi ilə əlaqədar geniş siyasi və təşkilatçılıq fəaliyyəti bu işdə həlledici rol oynadı. H.Əliyevin N.Nərimanovun 100 illiyinə həsr olunmuş təntənəli iclasdakı, Bakıda və Ulyanovskda heykəllərinin açılışındakı çıxışları N.Nərimanovun tarixi xidmətlərini qiymətləndirmək baxımından xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu sənədlərin cəm şəklinə nəşr olunması Nərimanovşünaslığa dəyərli töhfə idi (91).

Bundan sonra N.Nərimanov irsinin dərindən elmi araşdırılması sahəsində yeni addımlar atılmış, zəngin arxiv materialları əsasında yazılmış əsərlər meydana çıxmışdır. Müəllif həmin əsərlərə diqqət yetirmişdir. M.Məmmədovun kitabı N.Nərimanovun ana dilinə münasibətinin mahiyyətini açmaqda ilk addımlardan biri kimi qiymətlidir. N.Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə F.Bayramovun hazırladığı biblioqrafik göstəricinin, Q.Bayramovun məqaləsinin, Q.Məmmədlinin N.Nərimanovun həyat və yaradıcılıq salnaməsinin (50; 4; 6, 1972, № 3; 48) Nərimanovşünaslığın inkişaf etdirilməsində oynadıqları rol şəxsizdir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının yeddinci cildində verilən məqaləni də qeyd etmək lazımdır. İ.Dubinskiy-Muxadze N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətini publisistik şəkildə vermiş, V.Ağasiyev N.Nərimanovun həyatının Odessa dövrünü tədqiq etmişdir. H.Əhmədov N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətini, təlim-tərbiyəyə və tibbə dair fikirlərini, məktəb və maarifə münasibətini, T.Əhmədov N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətini, ədəbi və dramaturji yaradıcılığını zəngin faktiki materiallar əsasında geniş işıqlandırmış və bir neçə dəfə nəşr etdirmişlər. İ.Kərimov N.Nərimanovun teatr, N.Paşayev isə mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyətini geniş araşdırmışlar. M.P.Gevorkova namizədlik dissertasiyasında N.Nərimanovun dövlət fəaliyyətini araşdırmışdırsa da, onun milli-dövlətçilik baxışlarını qiymətləndirməmişdir. T.Musayeva 1920-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafını öyrənmiş və bu işdə N.Nərimanovun rolunu izah etmişdir (3, c.7, s.226-228; 112; 94; 25; 26; 27; 21; 22; 97; 46; 16; 106; 125).

Azərbaycan sovet tarix ədəbiyyatının öyrənilməsi göstərir ki, dövrün şərtlərinə uyğun olaraq N.Nərimanov yazıçı, maarifpərvər, ictimai-siyasi xadim və inqilabçı kimi təqdim olunmuş, onun dövlətçilik fəaliyyəti lazımınca tədqiq olunmamış, milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin üstündən sükutla keçilmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz 20-ci illərin xatirələrində, 30-cu illərin

siyasi sənədlərində və ensiklopedik nəşrlərində N.Nərimanov milli təmayülçü kimi qiymətləndirilərək unudurulmağa çalışılırdı. 50-ci illərin ortalarından sonra nəşr olunan əsərlərin müəllifləri N.Nərimanovu əsasən marksist-leninçi ideoloji prinsiplərə sadıq bir şəxs kimi təhlil edərək onun öyrənilməsinə labüd etməyə çalışmışlar.

Maraqlıdır ki, N.Nərimanovu millətçilikdə ittiham edənlər də, onu müdafiə edənlər də marksist-leninçi mövqedən çıxış edirdilər. 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində yaranmış şəraitdə sovet sisteminin zəifləməsi ilə N.Nərimanovla bağlı aparılan araşdırmalar genişləndi və tarixin keçid dövrlərinə xas olan fikir ayrılığı ortalığa çıxdı. Yazı müəlliflərinin bir qismi, əsasən də N.Nərimanovun sovet dövründə nəşri qadağan olunmuş irsi ilə yaxşı tanış olanlar onun bu zamana qədər nəşr olunmayan əsərlərini üzə çıxarıb, milli təmayülçü baxışlarına yeni dəyərlərə əsaslanan obyektiv qiymətlər verirdilər (335, 21 fevral 1989; 350, 14 mart 1989; 309, 1990; 294, 13 aprel 1990; 364, 8 iyun 1990). Başqa bir qismi isə tarixi hadisə və prosesləri mövcud olduqları mühitdən ayıraraq, hissiyyatın tarixi gerçəkliyi üstələdiyi qəzet məqalələrində tarixi həqiqətlərin inkarını ön plana çəkib subyektiv mövqe tuturdular. Onlar N.Nərimanovu əsassız olaraq kommunist ideologiyasına münasibətdə və Rusiya ilə əlaqələrdə ən azı sadələşmədə, milli maraqlara qarşı laqeydlikdə günahlandırırtdılar. Bu müəlliflərdən A.Balayevin, H.Qəhrəmanovun, N.Kazımovun, N.Nəsibzadənin, Ə.Tahirzadənin (330, 20 iyun 1991; 101; 366, 1991, № 9-12; 366, 1991, № 6; 367, 26 iyul 1991; 368, 7 sentyabr 1991; 369, 8 fevral 1996; 350, 6 iyul 1991; 370, 12 iyul 1991) bolşevizmə olan nifrətləri, demək olar ki, haqsız və əsassız olaraq tam həcmdə N.Nərimanova ünvanlanırdı. Sonuncuların belə yanaşması keçid dövrünün təzadlarından irəli gəldiyindən, onlar obyektiv tarixi gerçəkliyi tam əks etdirməyə qadir olmayaraq, tarixi tədqiqatların dünyada qəbul olunmuş ümumi metodoloji prinsiplərinə zidd olmaqla ən kiçik tənqiddə belə tab gətirmirlər. Bunların qeyri-obyektivliklərinə cavab olaraq bir sıra tarixçilər məqalələrlə çıxış edirdilər. K.Rəhimovun məqaləsində Nərimanovun fəaliyyətinin birbaşa zamanla uzlaşması məsələləri qaldırılır və A.Balayev tərəfindən ona qarşı irəli sürülən ittihamlara kəsərli cavab verilir. F.Köçərlinin məqaləsində N.Nərimanov şəxsiyyəti geniş şəkildə elmi cəhətdən obyektiv təhlil edilmişdir. A.Hacıyeva “N.Nərimanovun nəzəri-fəlsəfi irsində dinə münasibət” mövzusunun ilk dəfə olaraq dissertasiya mövzusu kimi araşdırmış, B.Qəhrəmanov N.Nərimanovun ictimai-siyasi fəaliyyətini öyrənmişdir (56; 45; 65; 13).

Mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin 1995-ci il dekabrın 18-də Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 125 illiyi ilə əlaqədar imzaladığı fərmanda, 1993-cü il sentyabrın 21-də və 1997-ci il yanvarın 31-də AMEA-dakı görüşlərindəki nitqlərində N.Nərimanovun Azərbaycan tarixində mövqeyi və xidmətləri işıqlandırılmışdır (1). T.Əhmədovun N.Nərimanovun 130 illiyi münasibətilə hazırladığı N.Nərimanovun “Seçilmiş əsərləri”nin başlanğıcında verilən yazıda

mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin N.Nərimanovu “görkəmli sima, böyük siyasi xadim” adlandırması, “N.Nərimanovu ittiham edən fikirlərlə heç cür razılaşmaq olmaz” fikri (288) epigraf kimi verilmişdir. Beləliklə, N.Nərimanovla bağlı əsərlərin sayı artmış, onun irsinə ciddi elmi yanaşmanı əks etdirən yeni əsərlərin yaranmasına zəmin yaranmışdır.

S.Rüstəmovə-Tohidi N.Nərimanov və M.Ə.Rəsulzadənin, V.Quliyev N.Nərimanov və Əhməd Ağaoğlunun ictimai-siyasi fəaliyyətlərini, baxışlarını və tarixi missiyalarını müqayisəli təhlil edərək araşdırmışlar. M.Səttarov N.Nərimanovun islam dininə münasibətini, E.Fətullayev ictimai-siyasi fəaliyyətini araşdırmışlar. E.Ətibarlı N.Nərimanovun şəxsiyyətinin təftişinə qarşı çıxır. C.Quliyevin məqaləsində N.Nərimanov şəxsiyyətinin həqiqətləri açılır, Elçin öz yazılarında insanları N.Nərimanovun xalqımız qarşısındakı böyük xidmətlərini qiymətləndirməyi bacarmağa çağırır. R.Xudiyev və T.Köçərli N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyətini araşdırırlar. Ş.Qurbanov kitabları ilk əvvəl N.Nərimanovə qarşı irəli sürülən ittihamlara kəsərlə cavab olaraq, onun ictimai-siyasi baxışlarının vətənpərvərlik aspektlərini açmağa kömək edir. Bu kitablara yüksək qiymət verən Q.Bayramovun yazdığı rəy tarixi şəxsiyyətlərə qiymət verməyi düzgün öyrənmək baxımından diqqəti cəlb edir (330, 8 dekabr 1995; 14; 60; 137; 371; 13 aprel 1996; 372, 1996; № 6-7; 20; 373, 1999, № 15; 43; 17; 18; 19; 371, 14 sentyabr 2003).

F.İbrahimli öz əsərində Azərbaycan kəndində yeridilən sovetləşmə siyasətində, dini və milli adət-ənənələrə qarşı aparılan mübarizədə N.Nərimanovun sərt şəkildə milli maraqlardan çıxış etdiyini xüsusi qeyd edir. Əsərdə qeyd olunur ki, N.Nərimanov Azərbaycanın “xalqın azadlıq yolunu sosializmdə görən milli hissli və milli baxışlı kommunistlər” tərəfindən idarə olunmasını tələb edirdi (38). F.Əhmədovanın əsərlərində N.Nərimanovun ictimai-siyasi xadim kimi rolu hərtərəfli araşdırılmışdır (28-36). Onun namizədlik dissertasiyası da Nərimanovşünaslığa ciddi töhfə hesab edilə bilər. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, “N.Nərimanovun siyasi dünyagörüşü çarpaşlıq sarsıntılar prosesində formalaşmışdır və belə bir məsuliyyətli zamanda o, passiv mövqə tutmamış, əksinə, sosial mühitə fəal təsir göstərmişdir”. R.Osmanova namizədlik dissertasiyasında rəhbərlikdə azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, xalqın müstəqilliyini düşünən, milli hissli, vətənpərvər, nicat yolunu yaranmış quruluşda görən azərbaycanlı qüvvələr arasında birinci olaraq N.Nərimanovu qeyd edir (35; 36; 55). F.İbrahimli, F.Əhmədova, R.Osmanova haqlı olaraq qeyd edirlər ki, N.Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırıldıqdan sonra Azərbaycanda milli yönümlü siyasətin zəifləməsi müşahidə olunmuşdur. M.Sultanquliyev bildirir ki, N.Nərimanovun ölümündən sonra onun Azərbaycandakı tərəfdarları əməkdaşlıqdan imtina edərək milli yönümlü siyasəti “yanlış” kimi qiymətləndirildilər (84, s.223).

Monoqrafiya yazılarkən 90-cı illərdə çap edilmiş, Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyətinə həsr edilmiş ümumiləşdirilmiş əsərlər də öyrənilmişdir. Bunlardan S.Qəndilovun, C.Həsənovun, P.Darabadinin, C.Quliyevin, A.İsgəndərovun, M.Qasımovun, T.Nəsirovun, B.Rəfiyevin, İ.Musayevin, X.Məmmədovun (12; 72; 107; 111; 39; 9; 10; 54; 51; 128; 9) əsərlərinə, həmçinin ABŞ, macar, fransız, ərəb, qazax müəlliflərinin əsərlərinə (61; 143; 121; 393; 401; 403; 92) də müraciət edilmişdir.

Müəllif Türkiyədə nəşr olunan, uzun illər Nərimanovşünaslar üçün əlçatmaz olan əsərlərə xüsusi diqqət yetirib. Bu səpkidə Rza Nurun xatirələri və bu xatirələrdə N.Nərimanova verilən qiymət çox dəyərlidir. Doğan Avcıoğlunun əsərində Atatürk hökumətinə və Kazım Qarabəkir Paşaya N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Azərbaycan sovet hökumətinin göndərdiyi maliyyə yardımı haqqında danışılır. Atatürk və müasiri olan xarici dövlət başçılarına həsr olunmuş topluda N.Nərimanovun da adı vardır (79; 80; 89). Türkiyə nəşrləri araşdırılarkən M.Sarayın, İ.Bozdağın, İ.Yükselin, V.İmanovun əsərlərində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurularkən yaranmış şərait geniş təhlil olunur. Bu baxımdan B.Gökayın əsərini də qeyd etmək lazımdır. M.Sarayın “Atatürkün sovet politikası” əsəri bizi maraqlandıran mövzulardan bəhs edir (87; 86; 82; 88; 83; 90).

Halit Kakıncın son zamanlar Türkiyədə nəşr olunan “Sultanqaliev və Milli Kommünizm”, eləcə də “Destani Kuramçı Sultanqaliev” adlı əsərlərində sovet dövründə müxtəlif vəzifələrdə çalışan kommunistlərin fəaliyyətinə yeni baxışla rastlaşırıq. Əsərlərdə N.Nərimanovun sovet Rusiyasının başqa siyasətçiləri ilə birlikdə apardığı milli təmayülçülük fəaliyyəti haqqında geniş danışılır. Həmin əsərlər haqqında professor Emre Konqar deyir: “Bu əsərlər Türkiyənin həm düşüncə, həm də siyasi tarixindəki önəmli boşluqlardan birini doldurur, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması dövründəki təhlili baxımından böyük bir boşluğu doldurmaqdadır, sadəcə tariximizə deyil, bu günümüzdə və gələcəyimizə işıq verən bir əsərdir”. Professor Toktamış Atəş isə Sultanqalievi və Sovet İttifaqının başqa türk kommunistlərini nəzərdə tutaraq qeyd edir ki, “onların kommunist olmalarını inkar edərək türkçülüklerini, yəni milli təmayülçü siyasətlərini irəli sürmələri çox vacibdir (84; 85).

Müəllifin əsərləri N.Nərimanovun fəaliyyətinin indiyədək araşdırılmayan milli dövlətçilik baxışlarının öyrənilməsinə həsr edilmişdir (66; s.3-63; 66, 2003, № 3, s.79-93; 69, 2003; 70, 2003, № 3). Bu əsərlərdə N.Nərimanov milli ruhlu bir şəxs kimi və milli dövlətçilik baxışları olan Azərbaycan dövlət xadimi kimi təqdim edilmişdir.

Monoqrafiya yazılarkən internet materiallarından da istifadə edilmişdir (390-410).

Monoqrafiya zəngin mənbə bazası əsasında yazılmışdır. İstifadə olunmuş mənbələri bir neçə qrupa bölmək olar. İlk növbədə, N.Nərimanovun nitq, məruzə və məqalələrini dərindən öyrənmədən problemin obyektiv araşdırılması mümkün

deyildir (284-288). N.Nərimanovun sovet hakimiyyətinin qadağalar dövründə çapa buraxılmayan əsərləri xüsusi maraq kəsb edir. Bunları vaxtaşırı Z.Bünyadov, İ.Əliyev, P.Əzizbəyova, T.Köçərli, F.Məmmədova, N.Cəfərov, D.Quliyev, T.Əhmədov, Ş.Qurbanov, H.Əhmədov, J.Qurbanova, M.Piriyev, A.Acaloğlu, A.Xəlilov və b. nəşr etdirmişlər (161; 288; 149; 317). Azərbaycan sovet hökumətinin sərəncam və dekretləri N.Nərimanovun şəxsi keyfiyyətləri və düşüncələri barədə fikir yürütməyə imkan verir.

20-ci illərdəki siyasi hadisələr zamanı N.Nərimanovla əməkdaşlıq edən və Azərbaycanın ilk kommunist tarixçilərindən olan, repressiyaya uğrayan Əhməd Əhmədovun ARSPİHDA-da saxlanılan əlyazmaları mövzunun açılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (264-269). Həmin əsərlərdə N.Nərimanovun bolşevizmə müxalif olan ictimai-siyasi, o cümlədən milli dövlətçilik baxışları əks olunmuşdur.

Sovet dövlət və partiya xadimlərinin, xüsusən V.İ.Lenin, İ.V.Stalin və G.Çiçerinin nitq və məruzələri dövrün ümumi mənzərəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Müəllif tərəfindən 1917-1920-ci illərdə sovet hakimiyyətinin milli məsələyə dair siyasətinin mahiyyətindən bəhs edən ədəbiyyat da öyrənilmişdir (164).

Azərbaycanın bolşevik xadimlərinin əsərləri problemi öyrənməkdə mühüm mənbə sayıla bilər. Bu baxımdan Ə.Qarayev, Q.Musabəyov və M.Bağirovun (117; 124; 99) əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Həmin əsərlər sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda yaranmış ictimai-siyasi vəziyyəti və yeridilən siyasəti öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir.

Monoqrafiya yazılarkən bir sıra məsələləri müqayisəli təhlil etmək məqsədilə AXC xadimlərindən M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, M.Məmmədovun və H.Baykaranın əsərlərindən (58; 62; 166; 78; 7) istifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivinin (ARSPİHDA) fondlarının materiallarından geniş istifadə edilmişdir. Bu arxivdə dissertasiya mövzuna dair "N.Nərimanov fondu" adlandırılan xüsusi fond da 200 iş qorunub saxlanılır. Fond N.Nərimanovun məktubları, teleqramları, məqalələri və qeydləri, eyni zamanda ona göndərilən məktub və teleqramlarla zəngindir. Arxivdə saxlanılan Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin materiallarından (f.1,2, 12, 64) geniş istifadə olunmuşdur.

Monoqrafiyada Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin (ARDA) müxtəlif fondlarının materiallarından istifadə olunmuşdur. Gəncə dairə məhkəməsinin (f.6), Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (f.27), Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının (f.28), Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının (f.57), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ədliyyə Nazirliyinin (f.100), Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (f.379), Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu nəzdində Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyətin (f.389), Azərbaycan İnqilab Komitəsinin (f.410),

Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin (f.411), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Daxili İşlər Nazirliyinin (f.894), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin (f.970), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Fövqəladə İstintaq Komissiyasının (f.1061), Bakı Şəhər Soveti Xalq Maarif Şöbəsinin (f.1439), Azərbaycan Dövlət Neft Birliyinin (Azneft) (f.1610) və b.-nin materiallarından istifadə olunmuş, bir sıra sənədlər ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində (ARDƏİA) saxlanılan görkəmli elm, mədəniyyət və incəsənət adamlarının şəxsi fondlarından (f.84, 255, 517) və Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin (ARDTA) fondlarından (f.46, 389) istifadə edilmişdir.

Müəllif Türkiyə arxivlərindən (433-483) və Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin arxivində (274-283) saxlanılan sənədlərdən istifadə edərək Azərbaycandakı vəziyyətə dair məlumatları toplayıb elmi dövriyyəyə gətirmişdir.

Mənbələrin digər qrupuna xatirələri aid etmək olar. N.Nərimanov haqqında xatirələr onun xarakterini, düşüncələrini və fəaliyyətini başa düşməyə kömək edir. İlk növbədə, yuxarıda adı çəkilən hökumət üzvlərinin, eyni zamanda M.S.Ordubadı, A.Şəfiyev, İ.N.Smironov, A.Tağızadə, Ə.Şıxlinski, Ə.Şərif, Ə.Hüseynzadə, H.Məmmədquluzadə, Asma Şaraf, X.Abuşayev, S.Krakovskinin (425, 13 aprel 1990; 402; 427; 428; 432; 429; 423; 396; 411; 119), N.Nərimanovun ailə üzvləri olan İ.Nərimanovanın, K.Hüseynovanın (424; 430) və bir sıra ziyalılarımızın şifahi xatirələri (418-421) o dövrdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi prosesləri dərk etmək nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli hesab olunduğu üçün istifadə edilmişdir.

Monoqrafiyada Rusiya və Azərbaycanda müxtəlif illərdə nəşr olunmuş qəzet və jurnalların materiallarından istifadə edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəşr olunan “İrşad”, “Kaspi”, “Həyat”, “Baku”, “Tərcüman”, “Sədayi həqq”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Hümmət”, “Azərbaycan”, mərkəzi sovet mətbuat orqanlarından olan “Pravda”, “İzvestiya ÇK KPSS”, “Voprosı istorii”, Azərbaycan sovet mətbuatının orqanları olan “Bakinskiy raboçiy”, “Aqitator”, “Kommunist”, Volqaboyu və Orta Asiyanın türk xalqlarının “Tormuş”, “Kazan utları”, “Edil”, “Musulmanskaya qazeta”, “Astraxanskiy vestnik” və başqa qəzet və jurnallarda N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş məqalələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Monoqrafiyanın metodoloji əsasını ümumi elmi metodlar təşkil edir. Müəllif fakt və materialları toplayaraq ümumiləşdirmiş, müqayisəli təhlil üsulu ilə araşdırmış, nəzəri ümumiləşdirmələr aparmış, və müvafiq elmi nəticələr çıxarmışdır. Uzun illər boyu Nərimanovla bağlı mövzular araşdırılarkən tətbiq olunan marksizm-leninizm metod və baxışlarından imtina edərək, tədqiq olunan hadisələr, şəxslərin fəaliyyəti və baxışları tarixi kontekstdən ayrılmadan araşdırılmış, istər ilk dəfə işıqlandırılan, istərsə də təkrar araşdırılan mənbələr obyektiv, ümumməntiqi baxımdan dəyərləndirilmişdir.

Monografiyanın yazılmasında başlıca məqsəd N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarını və fəaliyyətini aydınlaşdırmaq, ümumiləşdirmək və sistemləşdirilmiş şəkildə elmi dövriyyəyə daxil etməkdir. Bu məqsədə nail olmaqdan ötrü aşağıdakı vəzifələrin həllinə səy göstərilmişdir:

- 1917-ci il fevral inqilabından və Oktyabr çevrilişindən sonra və sovet hakimiyyətinin ilk illərində milli məsələni; 1918-ci ilin martında daşnak və bolşevik silahlı dəstələrinin Bakıda müsəlmanlara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar zamanı N.Nərimanovun tutduğu mövqeyi, Aprel hadisələri ərəfəsində Azərbaycanda yaranmış vəziyyəti və N.Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətini aydınlaşdırmaq;

- N.Nərimanovun 1920-ci ilin aprelində olan ictimai-siyasi fəaliyyətini ümumi şəkildə təhlil etmək, sovet dövründə onun milli təmayülçü kommunist ideologiyasının köklərini araşdırmaq; sovet Rusiyasının Türküstan siyasətinə onun baxışlarını, milli təmayülçülük hərəkatının əsas mahiyyətini və Nərimanovun bu siyasi hərəkatın yaranmasında və həyata keçirilməsində rolunu araşdırmaq;

- Fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazda yaranmış ərazi münaqişələrini, 1918-1920-ci illərdə, 1920-ci ilin aprelində və 1920-1923-cü illərdə yaranmış ümumi vəziyyəti və N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsini öyrənmək;

- N.Nərimanovun sovet dövlət quruculuğu prosesində, milli dövlətçilik baxışlarında və fəaliyyətində olan xüsusiyyətlərini və bolşevik siyasəti ilə ziddiyyətlərinin mahiyyətini, kadr siyasətini, türkçülük mövqeyi və Türkiyəyə münasibətdə siyasətini, milli-mədəni inkişaf yolunda fəaliyyətini, milli düşüncəli ziyalılara qayğısını, Azərbaycan dilinə dövlət statusu verilməsi barədə siyasətini, İslam dininə olan münasibətini, sosial yönümlü iqtisadi sistemin yaradılmasında mövqeyini, sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın milli simasının itirilməsi cəhdlərinə qarşı siyasətini öyrənmək.

Monografiyada ilk dəfə olaraq N.Nərimanovun dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti sistemli, hərtərəfli tədqiq olunmuş, bu baxışların və fəaliyyətin mahiyyəti müəyyənləşdirilmiş və sistemləşdirilmiş, nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmış, tədqiqatın nəticəsi olaraq təqdim edilmişdir.

Tarixin mühüm və ziddiyyətli dövründə N.Nərimanov bir müddət AXC-ni dəstəkləmiş, sonralar onun süqutunun labüd olduğunu görərək, vəziyyətdən daha az itkilərlə çıxmaq üçün yollar aramış, idealizmə qapılmamış, pragmatik siyasətçi olaraq bu vəziyyətə düşməyin səbəblərini sosialist sistemində, milli yönümlü kommunist ideologiyasında, sovet Rusiyası ilə müttəfiqlikdə, Türkiyə dövləti və Türküstan xalqları ilə sıx əlaqədə görmüş və məhz belə baxışla Azərbaycan taleyinin məsuliyyətini boynuna götürmüşdür. N.Nərimanovun bu addımı hakimiyyətə can atmaqdan daha çox yaranmış vəziyyətin zərərsizləşdirilməsi ilə səciyyələnir. O, hakimiyyətə gələrkən yaranmış ictimai-siyasi vəziyyəti doğru qiymətləndirərək, ölkədə yaranmaqda olan sosialist sistemindən öz xalqının

mənafeləri naminə maksimum istifadə etməyə çalışmış, xalqını bolşevik inqilabının faciələrindən qurtarmağa səy göstərmişdir. Onun bu vəzifənin öhdəsindən necə gəldiyi faktlar əsasında araşdırılmış və dəyərləndirilmişdir.

N.Nərimanovun Azərbaycandakı sovet dövlət quruculuğu proseslərinə fərqli baxışlarının mahiyyəti, sovet sistemi və kommunist ideologiyasının qadağaları və təqibləri şəraitində N.Nərimanovun antiazərbaycan mövqeli siyasətçiləri vəzifələrindən uzaqlaşdırmağa nail olması, dövlətçilik işlərinə cəlb olunan milli kadrların hazırlanmasında, Azərbaycan xalqının milli-mədəni dəyərlərinin qorunmasında və milli düşüncəli ziyalıların sovet rejiminin ölüm pəncəsi və təqiblərindən xilas etməsində oynadığı müstəsna rol aşkar edilmişdir.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə 1917-ci ilin fevralından 1923-cü ilə qədərki dövrdə eyni siyasi və hərbi gərginlik, dünyanın aparıcı dövlətlərinin geopolitik maraqları, milli qarşıdurma, xarici təsirlər və bağışlanılmayan ərazi itkiləri (İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının və Zəngəzur mahalının əraziləri) ilə səciyyələnir. Sovet Rusiyası tərəfindən Bakının Azərbaycanın paytaxtı, Zaqatalanın Azərbaycanın ərazisi olaraq tanınması, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olaraq beynəlxalq sənədlərlə rəsmiləşdirilməsi N.Nərimanovun xidməti kimi qiymətləndirilməlidir.

XX əsrin 20-ci illərində kommunist ideologiyası çərçivəsində ortodoks-bolşevik (solçular) və milli təmayülçülük (sağçılar) hərəkatlarının arasında mübarizə getmişdir. N.Nərimanov milli təmayülçülük hərəkatının ideoloqlarından və banilərindən biri olmuş, bu mübarizədə Sovet Rusiyasında və ümumiyyətlə, SSRİ-də fəaliyyət göstərən türkəsilli siyasətçilər arasında aparıcı şəxs olmuşdur.

N.Nərimanov sovet Rusiyasında, yaranmaqda olan SSRİ hökumətində Azərbaycanın dövlətçiliyinə və milli maraqlarına qarşı çıxan qüvvələrlə açıq-aydın mübarizə aparmışdır. Bir çox uğurlar qazanmasına baxmayaraq, mübarizəsinin nəticələrindən razı qalmayan N.Nərimanov SSRİ rəhbərliyinə açıq şəkildə etirazını bildirmiş, hətta Azərbaycanın SSRİ ilə əlaqələrini pozacağını bəyan etmişdir. Onun gizli siyasi təşkilat yaratmaq səyi haqqında arxiv materialları mövcuddur. O, milli dövlətçilik baxışlarını dinamik şəkildə inkişaf etdirərək Rusiyayağı kommunist ideologiyasından (yəni milli maraqları dəyərləndirməyən və siniflərarası mübarizəni qanlı qarşıdurmada görə bolşevizmdən) və sosialist sistemindən (yəni xırda və orta burjuazianın maraqlarını nəzərə almamaqdan) imtina edərək, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin inkişafını milli adət-ənənələrə əsaslanan ideologiyada və Avropasayağı sosialist sistemində görmüşdür.

N.Nərimanovun baxışlarının və fəaliyyətinin öyrənilməsi sovet dövründə dövlətçiliyin, ictimai-siyasi həyatın, elmin, maarifin və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində çalışan şəxslərin milli dövlətçilik baxışlarının, fəaliyyətinin tədqiqinə, çoxəsrlik tariximiz boyu xalqımıza və dövlətimizə başçılıq edən xadimlərin milli dövlətçilik baxışlarının və fəaliyyətlərinin araşdırılmasına xidmət edir.

I F Ə S İ L

SOVET HAKİMİYYƏTİ VƏ MİLLİ TƏMAYÜLÇÜLÜK

1.1. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində milli məsələ

1917-1920-ci illərdə milli məsələlər. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra müstəmləkəçilik psixologiyası ilə bərişmayan Rusiya xalqları bir növ gözləmə mövqeyinə keçdilər. Onlar hələ də Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin toplanacağına və qərarlar qəbul edəcəyinə inanırdılar. 1918-ci ilin yanvarında toplaşan Müəssislər Məclisi Rusiyani federativ respublika elan etdi. Xalqlar buna inansalar da bolşeviklər Müəssislər Məclisini dağıtdı. Nəticədə federativ demokratik respublikanın yaranmasına olan ümidlər heçə çıxdı. Bundan sonra xalqlar müstəqilliyə doğru getmək haqqında düşünməyə başladılar. Belorusiya Oktyabr çevrilişini anarxiya adlandırdı, Ukrayna 1918-ci ilin aprelində öz müstəqilliyini elan etdi. Cənubi Qafqaz xalqları 1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya Seyminin yaradıldığını, apreldə isə Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrıldığını bəyan etdilər. 1917-ci ilin noyabrında Şimali Qafqaz Dağlı xalqları Respublikası adlı dövlət qurumu yaratdılar. Rusiya müsəlmanlarının IV qurultayı 1917-ci ilin noyabrında paytaxtı Kokand olmaqla Türküstanın muxtariyyətini elan etdi. Qazaxlar Alaş-Orda adlı milli muxtariyyət yaratdılar. Bolşeviklərin başı öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək işinə qarışdığından, hələ ki, bu “hərc-mərcliyə” dözürdülər.

Oktyabr çevrilişindən sonra bir sıra nəticələr əldə olundu. Birincisi, bolşeviklər artıq federativ demokratik respublika yaratmaq fikrində deyildilər. İkincisi, Rusiya xalqları artıq öz müqəddəratlarını Müəssislər Məclisindən gözləməli deyildilər. Üçüncüsü, siyasi qüvvələri belə bir sual düşündürürdü ki, hansı yönümlü dövlət yaratsınlar: sosialist yönümlü, yoxsa burjuva yönümlü?

Bolşeviklər 1917-ci ilin ortalarına qədər hər hansı federasiyanın əleyhinə olsalar da, sonralar öz mövqələrini dəyişdirdilər. Oktyabrda onlar “xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ” haqqında dekret qəbul etdilərse də, sonralar Stalin bəyan etdi ki, bu məsələ ancaq “xalqın sosializmi seçməsi” şərtilə həyata keçirilə bilər.

Bolşeviklərin yeni dövlətçilik sistemini yaratması prosesində çoxlu ziddiyyətlər meydana çıxdı. Bir tərəfdən, bolşeviklər proleter beynəlmiləçiliyindən, sinfi həmrəylikdən danışıır, o biri tərəfdən isə xalqlar öz milli-azadlıq yollarını milli dövlətçilikdə görürdülər. Stalinə görə yaradılmaqda olan muxtariyyətlər gələcək sosialist mərkəzçiliyinə və ya unitar dövlətçiliyə keçid üçün sadəcə bir vasitə idi (135, t.4, s.32; 92; 102; 115-117). Milli siyasətçilər də axtarışda idilər. Bəzi milli-siyasi qurumlar marksizmin yarasız olduğunu hiss etsələr də özlərinin milli-azadlıq yoluna çıxışlarını ancaq Leninlə, bolşeviklərlə

əməkdaşlıqda görürdülər. Bolşeviklər də öz növbələrində milli siyasətçilərlə əməkdaşlığa hazır idilər. Onlar hətta gələcək ateist siyasətlərini hələlik qabartmadan xalqları ələ almaq üçün onların din xadimləri ilə də əməkdaşlığa hazır idilər (105, s.21). Tərəflərin hər biri öz məqsədini güdüdü və iki tərəfin də pragmatik siyasəti göz qabağında idi. Milli siyasətçilər yaratdıqları müxtariyyəti tanımaq üçün hər hansı güzəştlərə hazır idilər. O biri tərəfdən, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu elan edən bolşeviklər onların sovet hakimiyyətini qəbul etdikləri və bu hakimiyyətə tabe olduqları halda müxtariyyətlərinin tanınacağını bəyan edirdilər (92, s.36) .

Bir sıra ərazilərdə sovet hakimiyyəti elan olundu. 1919-cu il iyunun 3-də Rusiya, Ukrayna, Latviya, Litva və Belorusiyanın nümunəsində sovet respublikalarının birləşməsi üçün ilk cəhd edildi. Bu, gələcək SSRİ-nin yaradılması üçün ilk təşəbbüs idi. Bu respublikalar hərbi işlərini, xalq təsərrüfatı sahələrini - iqtisadiyyatlarını, dəmiryolu idarəçiliyini, maliyyə məsələlərini və əmək problemlərini birləşdirdilər. Birləşmiş problemlərin idarəsi üçün xüsusi kollegiyalar yaradıldı. Bunlar isə gələcəkdə yaradılacaq ittifaq nazirliklərinin ilk nümunəsi idi (135, s. 11-12). Bu mərhələdə bolşeviklər üçün ən vacib olan məsələ Rusiya ərazisində sovet hakimiyyətinin qurulması idi. Onlara görə sovetləşmiş ərazilərin birləşməsi sonranın işi, həm də asan məsələ idi (135, s.12).

Sovet hakimiyyəti, yarandığı ilk üç il ərzində milli məsələlərin həllini diqqət mərkəzinə gətirdi. Bolşeviklərin bəyan etdiyi sülh haqqında dekretdə “özgə ərazilərin ilhaqı və tutulması”, “hər hansı ərazinin birləşdirilməsi”, “güc tətbiqi ilə ərazi birləşdirilməsi” pislənir (164, s.5), “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi”ndə xalqlara “öz müqəddəratını azad şəkildə təyin etmək və müstəqil dövlət yaratmaq hüququ verilir” (135, s.7). Zəhmətkeş və istismar olunan xalqların hüquq bəyannaməsində “xalqların öz müqəddəratını azad yolla təyin etmək” yolu ilə “demokratik sülhün əldə edilməsi” bəyan olunurdu (135, c.71). Müvəqqəti hökumətin bu məsələlərdə qeyri-müəyyən hərəkətləri fonunda belə qərarların qəbul edilməsi siyasətçilərin və geniş xalq kütlələrinin diqqətindən yayına bilməzdi.

Müxtəlif xalqlara aid xüsusi dekretlər qəbul olundu. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ermənilər haqqında sənədlər qəbul olundu: “Xalq Millətlər Komissarlığının müraciəti; Türkiyə Ermənistanı haqqında Xalq Komissarları Sovetinin 3 yanvar 1918-ci il dekreti; Erməni Milli Şurasının, Müdafiə Şurasının, Hərbi-İnqilabi komitələrinin və ermənilərin başqa burjua təşkilatlarının buraxılması haqqında Xalq Komissarları Sovetinin Qərarı (19 iyul 1918-ci il); Moskvadakı Erməni İnstitutu haqqında Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin 4 mart 1919-cu il dekreti (institutun əsasnaməsi)”. Bu sənədlərin təhlili göstərir ki, bolşeviklərə ermənilər nə qədər yaxın olsalar da, sovet hakimiyyəti onlardan daha əziz idi. Bolşeviklər ermənilərin hər hansı problemlərini onların sovet hakimiyyətini qəbul etmələri şərti ilə həll etməyə hazır idi. Hətta “Türkiyə

Ermənistanı'nda da bolşeviklər ermənilərə bir şərtlə - orada sovet hakimiyyəti qurulacağı təqdirdə yardımçı ola bilərdilər (135. s.14-16). 1920-ci il fevralın 1-də Xalq Millətlər Komissarlığı Rusiyanın bütün əyalətlərinə müraciət edərək hansı xalqın öz milli qurumunu yaratmaq istədiyini barədə ictimai fikri öyrəndi (135, s.146). Aydın oldu ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində xalqların hüququnun bərpası bolşeviklər tərəfindən qabarıq şəkildə həyata keçirilirdi. Xalq Millətlər Komissarlığı nəzdində bir çox millətlərin işi üzrə xüsusi şöbələr yaradılmış, MİK nəzdində muxtariyyətlərin nümayəndəliyi təşkil olunmuşdu (135, s.150-151). Hərbi məsələlərdə də xalqların hüququ bərpa olunurdu: milli hərbi qurumların yaranmasına icazə verilirdi, hərbi çağırış məsələlərində qeyri-rus xalqlarının hüquqları rus xalqından hərbi xidmətə çağırılanların hüquqları ilə eyniləşirdi. Hətta Sultanqalievə sədrliyi ilə Mərkəzi Müsəlman hərbi kollegiyası yaradılmışdı (135, s.163-165). Bolşeviklər ilk illərdə xalqların, onların dillərinin inkişafına, dinin cəmiyyətdə yerinə böyük diqqət yetirirdilər. Rusiyada yaşayan xalqların dillərində təhsil sistemi yaradılırdı (135, s.153-162). Hətta yerli hakimiyyət orqanları milli dildə, məsələn, çuvaş dilində, qəzetlərin gizlədilməsində mərkəz tərəfindən ittiham olunurdular. Çünki belə olduqda bolşeviklərin vədləri və inqilabi çağırışları xalqa çatmırdı (135, s.31). Həmin illərdə S.Şaumyan rus dilini dövlət dili elan etməyi təklif etdiyi halda, Lenin buna etiraz edərək bildirirdi ki, bu, xalqları sovet hakimiyyətindən uzaqlaşdırma bilər (129, s.56-57).

Çar generalları isə heç bir şəkildə hər hansı müstəqillik və hətta muxtariyyət haqqında düşünmək belə istəmir, Qərbin təzyiqi ilə bəzən şərti olaraq bu barədə bəyanatlar verirdilər. Antantanın təzyiqi ilə Kolçak 1919-cu ilin mayında Müəssislər Məclisinin toplantısını keçirmək, Finlandiyanın müstəqilliyini tanımaq fikrində idi. Bununla belə, o, Polşanın müstəqilliyini, Baltıyanı, Cənubi Qafqaz və Zakaspi ölkələrinin muxtariyyətinin tanınmasını sonraya saxlamaq istəyirdi (385, 19 noyabr 1918; 388, 24 noyabr 1918). Avropa ölkələrində yerləşən rus nümayəndəlikləri isə vəziyyəti Avropa mövqeyindən qiymətləndirərək Kolçaka tövsiyə verməkdə davam edirdilər. Rus siyasi müşavirliyinin Parisdəki nümayəndəsi V.A.Maklakov Kolçakın Daxili İşlər Nazirliyinə yazırdı ki, Rusiyanın, ərazisində yaşayan xalqların hüququna hörmət etdiyinə dair bəyanat verməsi vacibdir (102, s.31). Maklakov Kolçakın Xarici İşlər Nazirliyinə yazdığı məktubunda öz fikrini daha açıq bildirərək yazırdı ki, biz Rusiyanın gələcəyini muxtariyyət və federalizm prinsipləri üzərində qurulmuş, xalqların azad, birgə yaşayışından başqa yolda görmürük. Bəzi hallarda razılaşmış saziş əsasında verilmiş müstəqillik də ola bilər (I 13, s.215). Bəzi tədqiqatçılar Kolçak hakimiyyətinin məğlubiyyətinin səbəblərini məhz yerli xüsusiyyətləri nəzərə almamaqda, yerli rəhbərlərlə dil tapmamaqda, bu sahədə duran problemləri həll edə bilməməkdə görürlər (118, s.50). Stalin qeyd edirdi ki, Kolçak, Denikin, Vrangel və Yudenin arxa cəbhəsində duran xalqlar öz bitərəfliyi ilə əslində bolşeviklərə qulluq edirdilər. Onların milli maraqlarının mövcudluğu əslində çar

generallarının arxa cəbhəsini dağıdırdı. Çar generalları onlara “vahid və bölünməz Rusiya”, biz isə xalqlara və dinlərə azadlıq vəd edirdik (135, t.5, s.246). Beləliklə, bolşeviklər öz hakimiyyətlərini möhkəmlətmək məqsədi ilə xalqların milli maraqlarını təmin etmək fikirlərini istismar edirdilər. Çar generalları isə Rusiyanın birliyi və bölünməzliyi şüarı arxasında milli maraqları çox vaxt görmək istəmirdilərsə də, vaxtaşırı bu problemə aid bəyanatlar verirdilər.

Araşdırmadan aydın olur ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində milli məsələ daim diqqət mərkəzində olmuş, xalqların milli dillərinin, mədəniyyətlərinin inkişafına xüsusi fikir verilmişdir. Bütün bunlar sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi məqsədi daşısa da, hər halda xalqların maraqlarına uyğun gəlmişdir.

1905-1907-ci illər, xüsusən də 1917-ci il Fevral inqilabı, Rusiyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, Volqaboyu türk xalqlarında da dövlətçiliklərinin bərpasına ümid yaratdı. Volqaboyu türklərinin dövlətçilik ideyası müxtəlif şəkildə təcəssüm tapırdı. Yerlərdə müxtəlif yönümlü, lakin eyni məqsədli təşkilatlar yaranırdı. Görkəmli şəxsiyyətlər Rəşid İbrahim və Qayaz İsxaki hələ 1906-cı ildə muxtariyyətin yaradılması ideyasını irəli sürmüşdülər. 1915-ci ildə Yusif Akçura və Rəşid İbrahim Osmanlı imperatorluğunun protektoratlığı altında dövlət yaradılması tərəfdarı olmuşdular. 1917-1918-ci illərdə Volqaboyu türkləri muxtariyyət uğrunda mübarizələrini davam etdirdilər. Bu məsələdə iki mövqə hökm sürürdü: biri sadəcə milli muxtariyyət, o birisi isə milli-ərazi muxtariyyəti idi (407). 1917-ci il noyabrın 20-də Sədri Maksudi yeni yaranmış Milli Məclisin açılışındakı çıxışında Rusiya tərkibində yaranan dövlətlərin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etdi (407).

Volqaboyu türkləri tərəfindən yaradılmış Milli Məclis 1917-ci il dekabrın 4-də İdil-Ural adlı dövlətin yaradılmasını elan etdi. Müxtəlif türkdilli xalqları birləşdirən bu dövlət hər hansı xalqın hökmranlığını yolverilməz sayırdı. Sədri Maksudinın başçılığı ilə hökumət də yaradıldı. Dövlətin tərkibinə Kazan və Ufa quberniyaları, Orenburq, Perm, Vyatka, Samara və Simbirsk quberniyalarının müəyyən əraziləri daxil ola bilərdi. Milli Məclis Rusiyadan ayrılmaq məqsədini güdmədiyini bildirdi. Buna baxmayaraq, bolşeviklər belə dövlətin yaranmasına yol verə bilməzdilər. Bu məqsədlə bolşeviklər milli təşkilatların başçılarını həbs etdilər. Bolşeviklərin belə hərəkəti bir çox milli ziyalıları və siyasətçiləri onlardan üz döndərməyə məcbur etdi.

1918-ci il yanvarın 3-də Qalimcan Şərəf ərazi muxtariyyətinin tərəfdarı kimi çıxış etdi. O, dünyada artıq inkişaf tapmış “hər millətin öz dövləti” ideyasını irəli sürdü. O, öz fikrini təsdiq etmək üçün türk tarixindən hər türk xalqının öz dövlətinin olmasına dair misallar gətirdi (392, 5 yanvar 1918). 1918-ci il yanvarın 4-də Qayaz İsxaki türkçülərin adından belə bir fikir irəli sürdü ki, yaradılacaq birləşmiş qurumun əsas həyat mənbəyi yerli iqtisadi imkanları olacaqdır. Bu səbəbdən, onun fikrincə, Volqa çayı bu yaradılacaq qurumun əsas arteriyası olmalı

idi. Dövlət qurumunun adı İtil-Ural ölkəsi təklif edildi. Kazan və Ufa quberniyaları tamamilə, Çuvaş və Mari əhalisinin məskunlaşdığı ərazilər, Samara və Həştərxan quberniyaları tamamilə, Orenburq, Simbirsk və Perm quberniyalarının bir qismi quruma daxil olmalı idi. Bu qurumun mütləq Xəzər dənizi, Qafqaz, Türkünstan və Azərbaycanla sərhədi olmalı idi. Belə vəziyyət Türkiyəyə çıxmaq imkanı verəcəkdi. İştirakçılar bu təklifin çox əlverişli olduğu qədər qeyri-real olması fikirlərinə cavab olaraq bildirdilər ki, referendum keçirilməlidir və ancaq Samara və Həştərxan quberniyalarından imtina etmək olar. Xəzər dənizinə çıxış (392, 9 yanvar 1918), Qafqaz, Azərbaycan və Türkünstanla ümumi sərhədin olmasının vacibliyi bütün çıxış edənlər tərəfindən səsləndi. 1918-ci il yanvarın 5-də Əhməd Salikov Müəssislər Məclisinin müsəlman sosialist fraksiyası adından bəyanat verdi ki, Xalq Komissarları Soveti Rusiya xalqlarının azadlığını və milli inkişafını təmin etmək yolunda acizdir. Bəyanatda yaranmaqda olan Volqaboyu, Cənubi Ural, Türkünstan qurumlarının tanınması və milli ordularının yaranma prosesinin qanuniləşdirilməsi tələb olunurdu (153, s.57-58).

Volqaboyu türklərinin öz dövlətçiliklərini bərpa etməsi yolunda əsas ziddiyyət onun Vahid Türk Respublikası, yaxud ayrı-ayrı türk xalqlarının suverenliyi əsasında yaranan federasiyası olması məsələsi idi. Söhbət ilk əvvəl tatarların və başqırdların birgə, yaxud ayrı-ayrı dövlət yaratmaları haqqında gedirdi. Görkəmli ictimai xadim Z.V.Toğan ilə tatar siyasətçilərinin danışıqları heç bir nəticə vermədi. Validi Toğan birgə dövlətin əleyhinə çox sərt çıxış edərək ayrıca Başqırd dövlətinin yaradılması uğrunda çalışırdı. Qardaş xalqlar arasında baş vermiş bu qarşıdurma iki dövlətin yaradılması ilə nəticələndi. Özlərini türkcülər adlandıran və vahid dövlət yaratmaq fikrində olanlar vahid siyasi qurumun tərəfdarı idilər, ayrı dövlət yaratmaq istəyənlər isə müstəqil siyasi qurum yaratmaq fikrində idilər. Türkcülərin zəifliyi bu təkliflərin reallaşmasına mane oldu və lazımı təşkilati strukturun yaradılmasına gətirib çıxartmadı. Ayrı dövlət yaratmaq tərəfdarları təklif olunan dövlət qurumunu daha aydın görürdülər. Türkcülərin mövqeyində çox əhəmiyyətli bir məqam var idi. Bu da ondan ibarət idi ki, Rusiya tərkibində ancaq vahid türk dövləti və ya federasiyası bu qurumun geostrateji marağını təmin edə bilərdi. Yəni vahid qurum olsa, o, eyni vaxtda Şərqdə Çinlə, Cənubda Türkiyə, İran və Əfqanıstanla sərhəd əldə edib dünyanın aparıcı qüvvəsinə çevrilə bilərdi. Bu səbəbdən hətta artıq müsəlman əhalisi azlıq təşkil edən Samara və Həştərxan quberniyalarının da bu quruma daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu (390, 27 dekabr 1917).

1918-ci il martın 23-də, nəhayət, Sovet hökuməti təşəbbüsü ələ alaraq Tatar-Başqırd Sovet Respublikasının yaradılması haqqında dekret verdi. Çuvaşların və marilərin xahişi ilə onlar da həmin respublikanın tərkibinə daxil edildilər. Lakin bu respublika real həyatda yaranmadan, elə dekret olaraq qaldı. 1920-ci ildə bu, "milli burjua" fikri kimi təqib edildi. 1919-cu ilin fevralında bolşeviklər müstəqil ordusu olan müttəfiq Başqırd respublikasını yaratmağa hazır

olduqlarını bildirərək başqırd millətçilərindən olub çar generalları tərəfində vuruşan Z.V.Toğanı və İlyas Alkini öz tərəflərinə çəkдилər. Validi Toğan qazaxların “Alaş-Orda” milli təşkilatlarının rəhbərləri ilə danışıqları birgə aparmağa vəd verdi. Bolşeviklər tərəfindən 1919-cu il martın 20-də paytaxtı Temas kəndi olmaqla başqırd muxtariyyəti, 1920-ci il iyunun 20-də isə Kazan şəhəri daxil olmadan Tatar Sovet Respublikasının yaradılması haqqında qərarlar verildisə də, sonralar qəbul olunan konstitusiyalarda bu, nəzərə alınmadı. Stalin belə ilkin qərarı vətəndaş müharibəsinin törətdiyi müvəqqəti, məcburi güzəşt kimi qiymətləndirdi. Ufanı Başqırdıstandan, Kazanı Tatarıstandan, Orenburqu Qazaxıstandan, Bakını Azərbaycandan kənarında saxlamaq bolşeviklərin ümumi siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur.

Beləliklə, 1905-1907-ci il və 1917-ci il inqilablarından sonra Rusiyanın türk xalqlarının dövlətçilik uğrunda mübarizəsi üçün əlverişli şərait yarandı. Türk xalqlarının mütarəqqi xadimləri həmin prosesin önündə gedirdilər. Fikir ayrılığı əsasən bir məsələnin üstündə mövcud idi: vahid türk dövləti olmalıdır, yoxsa ayrı-ayrı türkdilli xalqlar arasında parçalanmış dövlət? Bolşeviklər isə bu fikir ayrılığından istifadə edib onların müstəqillik məsələsini sınaqlardan keçirirdi.

1.2. N.Nərimanov və SSRİ-də türk xalqları arasında milli təmayülçülük hərəkatı

N.Nərimanovun kommunist baxışlarının məhz milli təmayülçülük prinsipləri üzərində qurulduğunu, biz onun hələ Moskvada, Rusiya hökumət təşkilatlarında çalışdığı dövrə nəzər saldıqda görə bilirik.

N.Nərimanov Rusiyanın Türküstan siyasətinə öz müxalif mövqeyini 1919-cu ildə Moskvada Xalq Xarici İşlər Komissarlığında Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri və komissar müavini vəzifəsində çalışarkən təqdim etmişdir. Bu sənəddən biz N.Nərimanovun Şərq, xüsusən də Türküstan siyasətinə olan baxışlarını qiymətləndirə bilərik. Bu sənəd, demək olar ki, sovet Rusiyası tarixində milli təmayüllü mövqələrdən yazılmış ilk sənəd idi. G.Çiçerin bu təkliflərə diqqətsizlik göstərdiyindən N.Nərimanov fikir ayrılığı barədə partiyanın Mərkəzi Komitəsinə rəsmi müraciət etmişdir. O, təqdim etdiyi rəsmi sənəddə qeyd edirdi ki, “mən öz düzlüyümə ümidvar bir insanam və fikrim səhv olsa belə onun sənədləşdirilməsindən çəkinmirəm”. Mövqeyi nəzərə alınmadığı üçün N.Nərimanov öz vəzifəsindən istefa verdiyini bəyan etmişdir (294, t.2, s.253). Bir müddətdən sonra onun təqdim etdiyi “Türküstandakı siyasətimiz” sənədi nəşr olunmuşdur (302, s.231-236).

Onun baxışları nədən ibarət idi və rəsmi bolşevik siyasətindən nə ilə fərqlənirdi? Nərimanov deyirdi: “Bolşeviklər Türküstanı ciddi diqqət yetirməlidirlər. Çünki bolşeviklərin Şərqdəki gələcək işində Türküstan mərkəzi bir yer tutur. Şərqə silah ilə deyil, öz ideyalarımızı yaymaq yolu ilə getmək lazımdır.

Şərqdə buraxılan hər səhv imperialist dövlətləri tərəfindən fitnə-fəsad məqsədi ilə istifadə olunacaqdır. Müsəlmanların psixologiyası, mənəviyyat prinsipləri, adət-ənənələri ilə hesablaşmaq lazımdır. Yerli əhaliyə qarşı şablon hərəkətlər etmək olmaz. Nəzərdə tutulan bir çox dekretlər yerli şəraitdə yararsız olduğundan onları ehtiyatla qəbul edib, ehtiyatla həyata keçirmək lazımdır. Türkünə gedərkən bolşeviklərin aparıcı şüarı “İşləməyən dişləməz” olmalıdır. Bu şüar altında öz əməklərinin hesabına yaşayanlarla, özgənin əməyinin hesabına yaşayanlar bilinəcəkdir. İşləyənin dövlət quruluşunda səsi olacaq, işləməyənin isə olmayacaqdır”.

N.Nərimanov Şərqi ənənələrindən birinin insanın öz hüquqlarını bilməməsi olduğunu yazmışdır. O deyirdi ki, adama lazım olan qərarları ya yaşca böyük, ya nüfuzca daha hörmətli, ya da daha varlı insanlar qəbul etdirirlər. Bu da insanı taleyə, həyata, baş verən proseslərə daha laqeyd edir. Bolşeviklər isə sübut etməlidirlər ki, hərənin taleyi öz əlindədir. N.Nərimanov deyirdi ki, biz gərək insanlarda inamsızlığı öldürək, öz qüvvələrinə inamı artıraraq. Bəziləri belə fikirdədirlər ki, Türkünə əhalisi savadsızdır, ictimai həyat üçün yararsızdır, bu səbəbdən onları idarəçiliyə cəlb etməyə ehtiyac yoxdur, işləri onlarsız da aparmaq olar. Belə baxış ilk əvvəl bizim inqilabın mahiyyətini başa düşməmək və müsəlman Şərqi iqtisadi, siyasi və sosial şəraiti ilə, məişət və dini şərtləri ilə hesablaşmamaq deməkdir. Biz işə başlayarkən zəhmətkeş kütlələrini ictimai işə cəlb etməliyik. Əvvəllər buraxdığımız səhvlər bəzi dekretləri həyata keçirərkən ehtiyatlı olmağımıza vadar edir. İri istehsal milliləşdirilməli olduğu halda, xırda istehsal nəinki milliləşdirilməməlidir, hətta ona həvəs oyatmalıyıq. N.Nərimanov daha sonra yazırdı ki, nə qədər ki, əhalini ərzaqla tam təmin etmək üçün bizim özümüzün nizamlanmış ərzaq aparatımız yoxdur, biz xırda alverə dözməliyik. Biz bu məsələnin həllində ehtiyatlı və ləng tərpənməli olsaq da, torpaq məsələsini tez həll etməliyik. İri torpaq sahələrinin sahibkarlarına qarşı biz rəhmsiz olmalıyıq. Torpaq bütün əhali arasında bölüşdürülməlidir. Ümumiyyətlə, Türkünə torpaq məsələsinə çox ciddi diqqət yetirməliyik. Çünki bu məsələdə uzun müddətdir qeyri-normallıq vardır. Qeyri-normallıq isə ondan ibarətdir ki, köçüb buraya gəlmiş rusların çoxunun 8 desyatin və daha artıq torpağı var; rusların arasında qolçomaq daha çoxdur, halbuki qırğızlar (qaxaxlar və qırğızlar nəzərdə tutulur - H.H.) və ümumiyyətlə, yerlilərin torpağı heç yoxdur, ya da çox azdır. Yerli camaatla köçüb buraya gəlmiş ruslar arasında baş verən ixtilafın səbəbi budur. Torpağı böldükdə avadanlığı olan hazır təsərrüfatları dağıtmaq lazım deyil, əksinə, aqronomları və təcrübəli yerli adamları işə cəlb edərək inkişaf etdirmək lazımdır.

N.Nərimanov Türkünə dövlətlə məktəbin münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələsinə də diqqət yetirmişdir. O, ehtiyatla və bacarıqla tətbiq edilməsi lazım gələn dekretlərdən, məsələ, kilsəni dövlətdən və təhsili, məktəbi kilsədən ayırmaq haqqında dekretləri qeyd edirdi. N.Nərimanov deyirdi ki, Marksın din haqqında fikri unudulmamalıdır: dini baxışlar cəmiyyətin maddi-

iqtisadi bazisi ilə birlikdə dəyişilir. Bu səbəbdən İslamı naşı tənqid etməkdən çəkinilsin, söymək, təhqir etmək lazım deyil, ancaq tarixi dəlillərlə, iqtisadi-siyasi həyatın tələbləri ilə sübut etmək lazımdır. Burada sovet Rusiyasında olduğundan daha az maneəyə və ruhanilər tərəfindən daha az düşmənçiliyə rast gələcəyik. Lakin məktəbin, təhsilin kilsədən ayrılması məsələsi Şərqi din xadimlərini ilk zamanlar həqiqətən sovet hakimiyyəti əleyhinə qaldıracaq. N.Nərimanov yazırdı ki, bu məsələnin həllinə əvvəldən bacarıqla yanaşılsa, heç bir xüsusi çətinliyə rast gəlmərik. Problemin həlli yolu belədir: hökumət müəyyən proqramla öz məktəblərini açır, təhsili icbari və pulsuz edir. Hökumət ancaq müəyyən dərslərin keçilməsinə pul verir. Lakin uşaqlarına bu dərslərdən əlavə başqa elmləri də oxutmaq istəyənlər hökumət məktəblərinin məşğələlərindən kənar bir vaxtda öz pulları ilə oxuda bilərlər. Əgər uşaqlar nahardan sonra molla məktəbinə gedib Quran oxusalar, yaxud şəriət dərsi keçsələr, buna mane olmaq lazım deyildir. Əgər işçilər bilsələr ki, müsəlmanların nikahı mahiyyətcə məhz vətəndaş nikahıdır, onda vətəndaş nikahı məsələsi də asanlıqla həll edilmiş olar.

N.Nərimanov belə hesab edirdi ki, sovet Rusiyası ilə Türkünstanın əlaqələrinin mahiyyəti, Türkünstanın nəyə ehtiyacı varsa onlarla mümkün qədər təchiz olunmaqdan ibarətdir. Burada haqq-hesab bilən əql yox, dövlət əqli lazımdır. Biz düşünməməliyik ki, Türkünstan bizə nə verəcək və əvəzində biz ona nə verməliyik. Türkünstanı elə təchiz etmək lazımdır ki, ətrafımızdakı dövlətlər bizim qüvvəmizi, məhsuldarlığımızı görüb, hiss etsinlər (302, s.231-236). Bu sənəd sovetlər ölkəsində milli təmayüllü siyasətin əsasını təşkil edir. Sonralar N.Nərimanovun Azərbaycanda keçirdiyi dövlətçilik siyasəti, Stalinə yazdığı məşhur məktubunun əsas müddəaları bu sənəddə artıq irəli sürülmüşdür.

N.Nərimanov Türkünstan məsələlərini dərinədən bilmiş, öz tövsiyələri ilə sovet Rusiyası hökumətinin bu regionda düzgün siyasət yeritməsinə nail olmağa çalışmış, lakin onun tövsiyələri lazımınca nəzərə alınmamışdır.

Sonralar Azərbaycanda məsul dövlət vəzifəsində çalışarkən də N.Nərimanov Türkünstanı unutmamışdır. N.Nərimanov nəinki Azərbaycanda solçu kommunistlərlə mübarizə aparmış, o, hətta Türkünstanda olan vəziyyətdən də narahat olaraq Stalinə “Türkünstanda və Buxarada buraxılmış səhvləri aradan qaldırmağı”, “solçu kommunistləri tutduqları vəzifələrdən geri çağırmağı” və özünün tərəfdarları olan azərbaycanlıları oraya məsul işlərə göndərməyi təklif etmişdir. O, eyni zamanda Stalinə Türkünstan səfərində müşayiət etmək istədiyini də bildirmişdir (324, s.4). N.Nərimanov Sovet dövlətində yaşayan türk xalqlarının dirçəlişinə əlindən gələnləni etməmişdir.

N.Nərimanovun siyasi fəaliyyətində sovet Rusiyasının Türkünstan və Rusiya türkləri siyasətinə baxışının öyrənilməsi müəyyən elmi maraq kəsb edir. Türkünstanda türk xalqlarının dövlətçilik sisteminin tam təkmilləşməsi uzun müddət tələb etdisə də, bu nəticədə biz N.Nərimanovun rolunu görməyə bilmərik. Bu proses demək olar ki, 1918-ci ildən 1936-cı ilə qədər çəkmişdir (Buxara Xalq

Sovet Respublikası (1920-1924), Xivə Xalq Sovet Respublikası (1920-1924), Türküstan Muxtar Sovet Respublikası (30.04.1918-27.10.1924) mövcud olmuşdur. 1924-cü il oktyabrın 27-də onun əsasında Türkmənistan SSR, Özbəkistan SSR (Buxara və Xivə Respublikaları daxil olmaqla) yaradıldı. Bunlardan başqa Özbəkistanın tərkibinə Tacikistan MSSR daxil oldu. 1920-ci il avqustun 26-da RSFSR tərkibində Qırğızıstan MSSR yaradıldı. 1925-ci il aprelin 19-da onun adı dəyişdirilib Qazaxıstan MSSR qoyuldu və 1936-cı il dekabrın 5-dən Qazaxıstan SSR statusunu aldı. 1924-cü il aprelin 10-da RSFSR tərkibində Qaraqırğız Muxtar Vilayəti yaradılır, 1925-ci il mayın 25-də adı dəyişdirilərək Qırğız Muxtar Vilayəti, 1926-cı il fevralın 1-dən Qırğızıstan MSSR, 1936-cı il dekabrın 5-dən isə Qırğızıstan SSR statusu alır. 1925-ci ilə qədər olan hadisələrdə N.Nərimanov SSRİ MİK sədri kimi aktiv iştirak etmişdir.

N.Nərimanov türk xalqları ictimai xadimləri ilə sıx əlaqə saxlamışdır. O, Odessada oxuyarkən bir qrup tələbə ilə Baxçasarayda gedərək orada teatr tamaşaları vermiş və böyük türkçü İsmayıl Qaspralı ilə görüşmüşdür. Bu barədə N.Nərimanov yazırdı ki, “bir-birimizin dərdindən və məqsədindən xəbərdar olduq” (289, c.2, s.30-33). İ.Qaspralının Baxçasaraydakı ev-muzeyində onun N.Nərimanovla sıx əlaqələri haqqında qeydlər saxlanılır (398). N.Nərimanov Rusiya türklərinin həmrəylik ideyasına ömrü boyu sadiq qalmışdır. 1914-cü ildə Bakıda Azərbaycan dilində nəşr edilən “Bəsirət” qəzetində N.Nərimanovun çap olunmuş (1999-cu ildə “Tanıtım” qəzetində çap olunmuşdur. - H.H.) məqaləsi N.Nərimanovun türk həmrəylik ideyasına sadiqliyini, ona ürəkdən yanaşdığını təsdiq edir. Bu məqalədə N.Nərimanov böyük türkçü, dünya türklərinin “dildə, fikirdə, işdə” birliyini gerçəkləşdirmək istəyən İsmayıl bəy Qaspralının ölümünə heylsilənmiş, üzərində ona layiq sözlər yazılmış başdaşını ucaltmaq təklifini irəli sürmüş və nəhayət, türkçülüynün “baş komandana” ehtiyacı olduğunu vurğulamışdır. N.Nərimanov məqaləni ürək yanğısı ilə bitirərək deyirdi ki, İsmayıl bəy Qaspralını unudan xalqın özünə başdaşı qoyulmalı və o başdaşında yazılmalıdır: “Millət İsmayıl bəy kimi qəhrəmanını unutdu və özü də qeyb oldu” (355, 1999, 19 (26), 19-25 iyun). N.Nərimanov belə hesab edirdi ki, bir türk xalqının xadimini bütün başqa türk xalqları tanımalı və qiymətləndirməlidir. O, müsəlmanların bilgisizliyinə heylsilənərək deyirdi: “Sabirimizi Rusiya müsəlmanları, Tukayımızı Qafqaz müsəlmanları bilməlidirlər” (312, 20 sentyabr 1914). İ.Qaspralının ölümü münasibətilə N.Nərimanovun yazdığı məqalə H.Kakınc tərəfindən onun türkçülüynə sadiqliyi kimi qiymətləndirilir (85, s.11). N.Nərimanov Həştərxanda yaşayarkən Rusiyanın müxtəlif yerlərində yaşayan türkdilli xadimlər ilə ünsiyyət yaratmışdır. 1911-ci ilin aprelinə böyük tatar şairi, maarifpərvəri və ədibi Q.Tukay Həştərxana gələrkən N.Nərimanovla görüşmüş və dostluq əlaqələri yaratmışdır. Sonralar N.Nərimanov Q.Tukay haqqında məruzə oxumaq üçün hökumətdən icazə almışdır (47, s.147-148,157). O, tatar teatr xadimi Sona Safiyulina ilə əməkdaşlıq etmişdir (47, s.156-157). N.Nərimanov türk ədiblərinə böyük rəğbət göstərirdi. Qriqori

Kizel N.Nərimanovun şəxsi kitabxanasında saxlanılan Menaqəbe Seid Yattal Qazi adlı türk yazıçısının türk dilində nəşr olunan “Hekayələr” kitabının üzərindəki ekslibrisini tapmışdır. Ekslibrisdə N.Nərimanovun adı kiril qrafikası ilə rus dilində və ərəb qrafikası ilə Azərbaycan dilində həkk olunmuşdur.

ARDA-da Qaraçay və Çərkəz muxtar vilayətinin İcraiyyə Komitəsinin sədri Kurciyevin Azərbaycan MİK-in sədri Ağamalioğluna müraciəti saxlanılır. O, Azərbaycanın məktəblərində onlar üçün kadr hazırlanmasını xahiş edir. Məktub Bakıya Ağamalioğlunun adına yazılsa da, dərkənarı N.Nərimanov qoymuşdur. Dərkənardə deyilir: “Bunu Qaraçay vilayəti üçün mütləq etmək lazımdır. Seminariyalarda, institutlarda və başqa xüsusi məktəblərdə yer vermək lazımdır”. Məktub 1925-ci il martın 6-da yazılmış, N.Nərimanov martın 7-nə qədər Tiflisdə olmuş, dərkənarı 1925-ci il martın 12-də (ölümünə 7 gün qalmış) qoymuşdur.

Tatar və başqırd xalqlarının görkəmli din xadimi və alimi Rizaətdin Faxretdinovun qızı xatirələrində yazır ki, atası din xadimi olduğundan onun Zaynab və Saqit adlı qızlarını ali məktəbdən xaric edirlər. Atam N.Nərimanov haqqında xoş xəbərlər eşitdiyindən ona türk dilində məktub yazır. Bir müddət sonra xəbər gəlir ki, qızların ikisini də ali məktəbə bərpa ediblər. Onlar ali məktəbi uğurla bitirdilər və onların ailə üzvləri indiyə qədər N.Nərimanovun bu xidmətini unutmurlar (396).

N.Nərimanov milli təmayüllü siyasətçilər ilə daim əlaqə saxlayırdı, onlar bir-biriləri ilə milli təmayüllü siyasətlərini əlaqələndirirdilər. Kommunist olsa da kommunist ideologiyasına zidd gedən, zəmanəsində türkçü kimi qiymətləndirilən N.Nərimanovla əməkdaşlıq edən və həmfikir olan siyasətçilərdən tatar xalqının dövlət xadimi Sultanqaliyevi birləşdirən milli təmayül ruhu, bir də ümumtürk həmrəyliyi idi. N.Nərimanovu həbs olunmuş Sultanqaliyevlə əməkdaşlıqda ittiham etsələr də o, bu əməkdaşlıqdan imtina etməmişdir. Sultanqaliyevin həmvətənləri onun ağır zamanlarda xalq yolunda göstərdiyi xidmətlərini unutmur, yüksək qiymətləndirir və dərinədən öyrənib bu günkü nəslə çatdırırlar.

Türkiyədə nəşr olunan kitabda Sultanqaliyevin arxivindən çıxmış “Azərbaycanlı kommunistlər” adlanan yazıda (84, s.222-224) qeyd olunur ki, o, N.Nərimanovla 1915-ci ildən şəxsən tanış idi və əməkdaşlıq edirdi. Bundan başqa o, Sultan Məcid Əfəndiyevlə, Tağı Şahbazovla, İsrafilbəyovla da tanışlığı və əməkdaşlığı haqda qeyd edir (84, s.222). Lakin sonuncularla əməkdaşlıq, demək olar ki, N.Nərimanovun ölümündən sonra bitmişdir. Sultan Məcid Əfəndiyevlə sonrakı görüşü haqda Sultanqaliyev belə deyir: “Əfəndiyev yoldaş müxalifətlə əlaqələrimiz haqda belə bir baxış ortaya qoydu: N.Nərimanovun zamanında mövcud olan və milli məsələdə Trotski ilə eyni mövqedən hərəkət etmək tezisinə (mövqeyinə) üstünlük verilməyin yanlışlığı ortaya çıxmışdır; bu fəaliyyət tərzini dəyişdirmək və partiyanın MK-sı ilə əlaqələrimizi zorlaşdırmamaq gərəkdir” (84, s.222-224). Bu yazı Azərbaycanda milli təmayülçülüynün məhz N.Nərimanovun adı ilə bağlılığını bütün açıqlığı ilə göstərir.

Sultanqalievın dediyinə görə, bəzən “sağçılar” adlanan milli təmayülçülər, özlərini “milliyətçi deyil, sosialist kimi tanıdirdılar” (84, s.273) Sultanqalievın “sağçılar” (yəni milli təmayülçülər - *H.H.*) qrupunun məqsəd və hədəfləri, “Müstəmləkə və millətlər məsələsi” adlı yazısından da aydın olur ki, N.Nərimanov SSRİ üzrə bu qrupun aparıcı xadimlərindən idi. Sultanqaliev xüsusi vurğulayır ki, SSRİ Sovetlərin X qurultayında çıxış etməzdən əvvəl o, məhz N.Nərimanovla millətlər məsələsi ilə əlaqədar partiyadaxili hərəkəta başlamaq haqda razılığa gələrək Gürcüstanı bu işə cəlb etmişlər. Kommunist partiyasının XII qurultayında milli məsələlərə dair xüsusi platforma müzakirəyə çıxarılmışdır. Qurultayqabağı müzakirələrdə Sultanqalievın və N.Nərimanovun təqdim olunan platforma ilə bağlı fikir ayrılığı aşkarlanmışdır. Onların təşəbbüsü ilə “milli kadrolardan” ibarət fraksiya toplantısı keçirilmişdir. Tatarıstandan Muxtarovun, Gürcüstandan Maxaradze, Mdivani və Tsintsadzenin, Türkistandan Rıskulovun, Qazaxıstandan Mendişev və Mirzə-Qalievın iştirak etdikləri bu toplantı N.Nərimanovun və Sultanqalievın giriş sözü ilə başladı. Toplantıda milli məsələlərin əsas prinsipləri üzrə fikir birliyi üzə çıxdı. Eyni platformadan çıxış etmək məqsədi ilə bir neçə komissiya yarandı. Siyasi komissiyaya N.Nərimanov, Maxaradze, Rıskulov, Muxtarov, Korkmazov daxil oldular. Bundan başqa İqtisadi, Hərbi, Sosial-mədəniyyət komissiyaları da təşkil olunmuşdu (84, s.272-275).

Halit Kakıncın “Sultanqaliev və milli kommunizm” adlı əsərində Azərbaycan mövzusu geniş işıqlandırılır. Əsərin “Ön söz”ündə müəllif qeyd edir ki, “Azərbaycan lideri N.Nərimanovun məqalələrini topladım” (85, s. 13). “Çalışma yöntemi” adlı giriş sözündə müəllif Sultanqalievın milli ruhlu siyasətinin formalaşmasında Ə.Hüseynzadənin “böyük rol oynadığını” vurğulayır (85, s.14). Əsərin ikinci bölməsində üç paragraf – “Kazandan Azərbaycana Cədidçilik”, “Azərbaycan-Türkiistan xətti və Cədidçilik”, “Əli bəy Hüseynzadənin görüşləri və Sultanqalievın düşüncəsinə etkiləri” birbaşa Azərbaycana həsr edilib (85, s.101-107, 116, 117). Bunlardan başqa, tədqiqata əlavə olaraq Ə.Hüseynzadənin “Sola, sola, sol tərəfə!” yazısının, N.Nərimanovun tərcümeyihalı və onun V.İ.Leninə “Dəhşətli bir durum yaranmışdır...” sözləri ilə başlayan məktubunun tam mətni verilib (85, s.290-293). Müəllif “Türkçülük-Turançılıq” haqda maraqlı fikir söyləyir: “Kırmılı İsmail Qaspralı ilə başlayıb, Kazanlı Yusuf Akçura ilə sistemləşdirilən, azərbaycanlı Əlimərdan bəy Topçubaşov və Əli bəy Hüseynzadə ilə qabaqcıl fikirlərə bürünmüş Türkçülük Türkiyədə tamam başqa şəkildə qəbul edilmişdir. Ziya Gökalp ilə rəsmi dövlət fikri formasını almışdır. Nihal Atsız ilə romantik həmfikirlik xüsusiyyəti kəsb etmişdir” (85, s. 115-116). Bu sadalamadan aydın olur ki, qeyd olunan şəxslərin hər biri Türkçülük qarşısında duran vəzifələri öz dövrünə uyğun müəyyən etmişlər. İsmail Qaspralı “dildə, fikirdə və işdə birlik” təklif etdi. Yusuf Akçura isə bu birlik çağırışının reallaşma yolları kimi üç yol təklif etdi: Osmanlı, İslam, yaxud Türkçülük bayrağı altında birləşmək. Əli bəy Hüseynzadə türk xalqlarının inkişafını “türkləşmə, islamlaşma,

müasirləşmə”də gördü. Əlimərdan bəy Topçubaşov bu ideyaların reallaşmasını Rusiya müsəlmanlarının öz hüquqlarının təmin edilməsi məqsədi ilə vahid bir siyasi partiya tərkibində birləşməsində və bu yolda mübarizə aparmasında gördü. N.Nərimanov və M.Sultanqaliev tarixi səhnəyə gəlmiş və getdikcə möhkəmlənməkdə olan rus-bolşevik dövlətçiliyi şəraitində Türkcülük ideyasının yaşamasını və inkişafını “kommunist ideologiyasının çərçivəsində milli təmayülçülük”də görürdülər. Sultanqaliev qeyd edirdi ki, milli təmayülçülük siyasətinə görə SSRİ-nin yüksək rütbəli xadimi olan N.Nərimanov da daxil olmaqla Şərqi respublikaları liderlərinin hamısı təqib olunurdular (85, s.225).

Sovet hakimiyyəti qüvvələndikcə bolşevik mərkəzindən müsəlman kommunistlərinə qarşı ideoloji mübarizə güclənirdi. Onlar proletar həmrəyliyinə zidd olan müxtəlif həmrəylik hərəkətlərində ittiham olundular. Pantürkizm, panturanizm və panislamizm kimi ittihamlar baş alıb gedirdi. Lakin istər pantürkizm, istər də panislamizm ideyalarına verilən mürtəcə mənə tam əsassız idi. Pantürkist və panislamist deyər ittiham edilən siyasətçilər o sözə verilən mürtəcə mənadan çox uzaq idilər. Onlar sadəcə türk xalqları arasında həmrəyliyin tərəfdarı idilər. Hətta bolşevik ideyalarına sadıq qalan siyasətçilər də kommunizm, sosializm ideyalarını öz xalqlarının real həyatı ilə uzlaşdırmaq məqsədi güdürdülər. Onlar inqilabi həyata sinfi mübarizədən keçərək gəlməmişdilər, əksinə, inqilabi mübarizə onları milli azadlıq yolundan keçirərək sosializm ideyalarına gətirib çıxarmışdı. Müsəlman xalqları çox geridə qalmışdılar. Ona görə də pantürkizm və panislamizm ideyalarını daşıyan ziyalılar belə hesab edirdilər ki, ancaq dil və din həmrəyliyinə yaranacağı təqdirdə bu gerilik qısa müddətdə aradan qaldırılı bilər. Tanınmış sovetoloqlar olmuş A.Benniçsenin, Ş.Lemerse-Kelçenin və S.Uimbişin də yazdıqlarına görə milli təmayüllü kommunistlər sadəcə sosializmə gedən “rus yolu” ilə “Şərqi yolu”nun fərqlərini aydınlaşdırmağa və sosializmin prinsiplərini müsəlman xalqlarının iqtisadi, siyasi, tarixi, sosial və hətta dini şəraiti ilə uzlaşdırmağa çalışırdılar. A.Benniçsen və Ş.Lemerse-Kelçeyə belə hesab edirlər ki, Sultanqaliev və onun həmfikiriləri bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün müsəlmanların kommunist hərəkətinin müstəqil inkişafını yaratmaq fikrində idilər (393, s.133; 348). 1918-ci ildə Rusiyanın müsəlman kommunistlərinin qurultayının keçirilməsində məqsəd müsəlman kommunistlərinin muxtar səlahiyyətli olması idi. Məqsəd Müsəlman Kommunist Partiyasını yaratmaq və onu Rusiya Kommunist Partiyası ilə federativ əsaslarla birləşdirmək idi. Qurultayın bir çox üzvü Rusiya Kommunist Partiyasının sıralarından çıxıb yeni təşkil olunan partiyanın üzvlüyünə daxil oldular. Qurultayın qərarları Sovet rəhbərləri tərəfindən ciddi narazılıqla qarşılandı.

O dövrdə panislamizm və pantürkizm məfhumları daha çox müstəmləkə vəziyyətində olan, istismar olunan xalqların həmrəyliyi demək idi. Buna görə də Rusiyada fəaliyyət göstərirdikdə olan müsəlman “milli təmayüllü kommunistlər” bir çox dünya alimləri tərəfindən sonralar inkişaf etməkdə olan üçüncü dünyanın

görkəmli xadimlərindən sayıldılar (393, ss. 641-659). Dünya proletariatının həmrəyliyi kommunistlərin aparıcı siyasi şüarı idi. Həmrəylik məfumu burjuva partiyalarına nisbətən sosialistlərdə daha geniş inkişaf etmiş fikir idi.

Milli təmayüllü kommunistlərdə bəzən həmrəylik hissi elə kommunist ideyasının öz inkişafından doğurdu. Müsəlman kommunistləri həmrəylik fikrini əsas götürüb onu daha çox din və dil birliyində həmrəyiyə yönəldirdilər. Məsələn, Azərbaycanda Nəriman Nərimanovun başçılığı ilə sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Sultanqaliyev dünya müsəlmanları arasında sosialist ideyalarının daha sürətlə yayılmasının reallığını qiymətləndirmişdir. Müsəlman kommunistlər, sosialist inqilabının Şərqi doğru inkişafına tərəfdar idilər. Onların fikrincə, inqilab Şərqi doğru inkişaf edərdisə, Rusiyanın müsəlman xalqları daha qüvvətli ola bilərdi. Sultanqaliyev müsəlman dünyasını kommunist ideologiyasına meylli sayırdı. Onun fikrincə, İslamın spesifik keyfiyyətləri bu ideologiyanın yayılması üçün zəmin yaradırdı (401, 1970, № 2, ss.75-83; 403,1998, № 3(20)). Müsəlman kommunistlərindən N.Nərimanov, M.Sultanqaliyev, T.Rıskulov, Narbutabekov və b. öz fikirlərini 1920-ci ilin iyununda Moskvada keçirilən Kominternin II konqresində və Bakıda keçirilən Şərqi xalqlarının I qurultayında bildirdilər. Lakin bu fikirlər qurultaya rəhbərlik edən Kominternin başçıları Zinoviyev, Radek və Bela Kun tərəfindən rədd olundu. Beləliklə, Rusiyanın milli təmayüllü kommunistlərinin əsas problemi onların mərkəz tərəfindən başa düşülməmələri idi.

Sosializm ideyaları isə öz növbəsində Şərqi doğru inkişaf etməkdə idi. 1920-ci ildə Türkiyə, İran, Misir, hətta Yava adasında (İndoneziya) sosialist yönümlü partiyalar yaransa da, dini, milli və digər yerli xüsusiyyətlər ucbatından bolşevizm əsaslanan dövlətlər qurulmadı. Geniş xalq kütlələri bolşevizmi qəbul etmədilər. Moskvada yaranmış Şərqi zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində dərs deyən bir sıra şərqi kommunistlərin - N.Nərimanov, T.Rıskulov, Əhməd Baytursun və hindli Mobendra Nat Royun söyləri nəticəsində bura "millətçi-kommunistlərin" toplantı yerinə çevrilmişdi (393, ss.165-166, 107). Bütün maneələrə baxmayaraq, milli həmrəylik düşüncəsi bolşevik Rusiyasında inkişaf etməkdə idi.

Müsəlman respublikalarında milli dilin inkişafına bolşeviklər tərəfindən verilən icazə bir çox hallarda milli maraqlardan daha çox siyasi maraqlardan irəli gəlirdi. Bolşeviklər yerlərdə fəhlələrlə kəndlilər arasında lazımı həmrəylik yarada bilmirdi. Kəndlilər sanki inqilabdan və inqilabi təbliğatdan kənar qalmışdı. Şəhərlərdə yaşayan fəhlələr rus dilini zəif də olsa bilirdilər. Müsəlman kəndlilər isə bu bilikdən tam məhrum idilər. Kənd sovetləşəndən və torpaq məsələsi Stalinin istədiyi kimi həll olunandan sonra kəndlilin siyasəti bilib-bilməməyi yəqin bolşeviklər üçün artıq heç bir məna kəsb etmirdi. Bu səbəbdən də milli dilin, milli kadrların geniş inkişafı öz siyasi əhəmiyyətini itirmişdi. Müqayisə üçün deyək ki, Krım-Tatar Respublikasının 1939-cu illərdə dövlət aparatlarında çalışan milli kadrlar 20-ci illərə nisbətən bir neçə dəfə azlıq təşkil edirdi.

Xalqı milli təmayüllü kommunistlərə qarşı qaldırmaq, əslində süni və uydurma olan “ümumxalq” mövqeyini formalaşdırmaq məqsədi ilə Stalin məşhur “Sultanqaliev əksinqilab təşkilatı”nın fəaliyyəti haqqında sənədlərin toplanmasını tapşırırdı. Araşdırma göstərir ki, həqiqətən də Sultanqaliev milli təmayüllü kommunist olmuşdur. Onun milli maraqlar mövqeyindən irəli sürdüyü tələb Rusiyada mövcud olan türk xalqlarına muxtariyyət deyil, müttəfiq respublika statusunun verilməsi idi. O, Orta Asiya müsəlmanlarını əhatə edən Türkünstanın muxtar deyil, müttəfiq respublika statusunda olmasını təklif edirdi. Sonralar o, SSRİ-də dörd türk respublikasının yaradılmasının tərəfdarı idi: Ural-Volqa respublikası, Qafqaz federasiyası, Turan respublikası və Qazax respublikası (389, 1990, № 10, ss.76, 82). Bu fikir mənşəcə türk olan bir çox milli təmayüllü kommunistlərin düşüncələri ilə üst-üstə düşürdü. 1928-1929-cu illərdə Sultanqalievın tərəfdarları kimi bir qrup kommunist xarici pantürkist təşkilatları ilə əlaqədə təqsirləndirilərək həbs olundu (134, 4 noyabr 1929).

Müsəlman milli təmayüllü kommunistlər ilə Rusiyanın başqa xalqlarından olan milli təmayüllü kommunistlərin arasında bir fərq var idi: ukrain, gürcü, erməni milli təmayüllü kommunistlər ancaq öz xalqlarının yollarını müəyyənləşdirərək azadlığı öz xalqları üçün gördüldülər, müsəlman milli təmayüllü kommunistlər isə bütün müsəlman şərqinin azadlığını düşündüldülər. Müsəlman milli təmayüllü kommunistlərin Şərq inqilabı barədə formalaşmış mövqeləri var idi. Onların fikrincə, bu inqilab ilk əvvəl milli-azadlıq, yəni hər hansı xarici asılılıqdan azad olmaq məqsədi güdməli idi. Bu inqilab sosial xarakter daşımali, yerli istismarçılara, xurafat meyilli dindarlara qarşı yönəlməli idi. Əgər milli azadlıq inqilabı ilə sosialist inqilabı arasında ziddiyyət əmələ gələrdisə, milli təmayüllü kommunistlər milli azadlığı sosial azadlıqdan daha önəmli sayardılar.

Bir çox respublikalarda kommunistlər arasında milli təmayülçülük kollektiv xarakter daşıyırdı. Kommunist Partiyasının VII Tatarıstan vilayət konfransında tatar kommunistləri tərəfindən kollektiv şəkildə milli təmayüllü qərarlar qəbul olundu. Bu qərarlarda icra aparatlarının yerli müsəlman əhalisi hesabına formalaşması və dövlət strukturlarının yerli qeyri-proletar ünsürlərdən təmizlənməsi haqqında mərkəzin göstərişlərinin rədd edilməsi tələb olunurdu (403, 1998, № 3(70)). 1923-cü ildə partiyanın VIII konfransında mərkəzə qarşı siyasi müharibə elan edən Tatarıstan artıq 1924-cü ildə vilayət partiya təşkilatının IX konfransında barışdırıcı mövqedən çıxış etdi. Konfransda qəbul olunan qərar da deyilirdi ki, millətçi türklər öz mövqələrinə bəraət qazandırmaq üçün rus şovinizmini uydurmuşlar. Amma bu qərar da tatar milli təmayüllü kommunistlərinin qabağını saxlamadı. 20-ci illərin ikinci yarısında Tatarıstanın 10 nəfər xalq komissarı Moskvaya gedərək Tatarıstanın mənşəcə rus olan vəzifəli adamlarını tatar xalqına zidd siyasətdə ittiham edən şikayətlər etdilər (403, 1998, № 3(20)). Mərkəzi hökumət bu şikayəti özünəməxsus şəkildə həll etdi. Sonralar 1929-cu ildə Tatarıstanda fəaliyyətdə olan “Tatarşünaslıq” mərkəzi ləğv olundu.

Qeyd edək ki, N.Nərimanov milli təmayüllü kommunist kimi Azərbaycanda belə fikir birliyinə kütləvi şəkildə nail ola bilməmişdi. Kırmda da milli təmayülçülük mövcud idi. 20-ci illərdə Kırım Muxtar Sovet Sosialist Respublikası bolşevik hakimiyyətinin ən qabaqcıl türkdilli respublikalarından idi. 1921-ci il oktyabrın 8-də Ümumrusiya MİK “Kırım Sovet Sosialist Respublikası haqqında” əsasnaməni təsdiq etdi. On gün sonra Kırım MSSR yaradıldı. 1922-ci ildə Kırım Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti Kırımın dövlət aparatının və dövlət dilinin “tatarlaşdırılması” haqqında xüsusi qərar qəbul etdi. Bu məqsədlə Qavenin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri, Firdevs, Memetov, İdrisovun üzv, Deren-Ayerlinin Xalq Komissarları Sovetinin sədri Ozenbaşlı, Buluşev, Noqayev, Kipçakskiy, Xattatov, Odabaş, Çapçıkçı, İsxakov, Ayvazov, Səttarov, Müslümov, Yaqyev, M.N.İbrahimov, V.İbrahimovun üzv olduqları bir vaxtda geniş səlahiyyətli xüsusi dövlət komissiyaları, büroları və komissarlıqların kollegiyaları təşkil olundu. Bu siyahıda Bəkir Çobanzadə də var idi. O, bir müddət Kırım Muxtar Respublikasında Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini vəzifəsində çalışmışdı. Sonralar Azərbaycanda dilçilik elmi sahəsində fəaliyyət göstərmişdi. 30-cu illərdə isə Bakıda həbs olunaraq güllələnmişdi. Bu siyasətçilər tatar mənşəli şəxslərin vəzifələrə irəli çəkilməsini, dövlət sənədlərinin, möhür və blankların tatar dilində tərtib olunmasını, qanunlar toplusunun tatar dilinə tərcümə edilməsini, təbliğat və təşviqat sənədlərinin tatar dilində tərtib olunmasını şərt qoymuşdular. Qəbul olunan qərarlar arasında mərkəzdən Kırma yüksək vəzifələrə göndərilən şəxslərin geri çağırılması, vətəndaş müharibəsi dövründə Türkiyə və Balkanlara mühacirət edən Kırım tatarlarının vətənə dəvət edilməsi, fəaliyyəti ancaq Kırımla məhdudlaşan xüsusi hərbi bölmələrin yaradılması irəli sürülürdü. Komissiya üzvləri əhali ilə görüşür və xüsusi toplantılar keçirirdilər. Bu tədbirlərin bəziləri həyata keçirilsə də, çoxuna mərkəz razılıq vermədi.

Milli təmayülçülərlə mübarizə o dövrdə sovet hakimiyyəti üçün çox səciyyəvi idi. Stalin bu hərəkata qarşı qəddarcasına mübarizəyə girişmişdi. Lenin isə deyirdi ki, yerli milli təmayüllü kommunist hərəkəti rus şovinizminin məhsuludur və hətta onu da qeyd edirdi ki, qeyri millətlərdən dönüb ruslaşanlar həmişə ruslardan daha ruspərəst olurlar (122, c.5, s.358). Lakin Leninin belə açıq-aşkar verdiyi bəyanatlardan Stalin ibrət almırdı. Sonralar Stalin SSRİ-nin rəhbəri olarkən rus şovinizminə qarşı barışdırıcı mövqe tutdu, milli təmayülçülüğü isə milli burjuaziyaya qulluq edən kimi qiymətləndirərək ona qarşı barışmaz mövqe tutdu (135, c.12, s.371; c.13, s.361). Lenin Stalinə müraciət edərək deyirdi ki, başqalarını milli təmayülçülükdə ittiham edən kəs əslində Proletariatın sinfi həmrəylik maraqlarını kobud şəkildə pozur (122, s.45, s.357-361). “Təmayülçülük” məfhumunun mövcudluğu bir daha sübut edir ki, bu meyl məhz rus şovinistlərində vardır (122 c.45, s.607).

Sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra milli məsələlər daha kəskin vəziyyətdə inkişaf etməyə başladı. Stalin hər iki tərəfə - “sağlara”, “sollara”, “şoviniştlərə”, “yerli millətçilərə” qarşı eyni vaxtda mübarizə aparmağın vacibliyini qeyd etsə də, mübarizəni ancaq milli respublikalarla aparırdı (410). Frunze isə Stalinə müxalif mövqə tutaraq qeyd edirdi ki, əsas mübarizə problemi rus şovinizmi olduğu halda, yerli şovinizmə qarşı mübarizə şışirdilir (95, 1989, № 1 s.82-104). Stalinin qəddarlığı tək milli məsələlərdə özünü göstərmirdi. Stalin özünü milli məsələlərdə mütləqi-hakim sayırdı. Ola bilsin ki, ətrafındakılar da onu belə hesab edirdilər. Yəqin bu ondan irəli gəlirdi ki, Stalin qeyri-rus millətinin nümayəndəsi kimi bu xalqların psixologiyasına yaxşı bələd olduğunu göstərmək istəyirdi. Şaumyan da özünü milli məsələlər üzrə mütəxəssis kimi qələmə verərək bolşeviklərin azərbaycanlılara və ermənilərə qarşı ikili standartlara əsaslanan siyasətini formalaşdırırdı. Stalinə tez-tez milli məsələlərdə mütəxəssis kimi Şaumyanla müqayisə edirdilər. Stalin isə nə bu müqayisəni, nə də Şaumyanı sevirdi (121, s.81). Şaumyanın oğlu Suren Şaumyan Stalinə Bakı Kommunasına yardım göstərməyi gecikdirdiyinə görə ittiham edirdi (15, s.29). 1918-ci ilin oktyabr ayında Stalin “Pravda” qəzetində çap edilmiş “Oktyabr çevrilişi və milli məsələ” adlı məqaləsində “Bütün hakimiyyət zəhmətkeş xalqa” şüarına verilən yeni mənanı xarici qüvvələrin Rusiyanın daxili işlərinə qarışması, Ukraynada və Cənubi Qafqazda yaranan milli hökumətlərin “əksinqilabi” mahiyyəti ilə izah edirdi (135, t.4, s.162). Stalinin sinfi mübarizədə başqalarından daha qəddar olduğu bütün problemlərin həllində özünü bürüzə verirdi. Hələ 1919-cu ildə bolşeviklərin ordu quruculuğunun ən ağır vaxtlarında Trotski və Lenin (onların variantı “hərbi mütəxəssis” adlanırdı) çar zabitlərini ordu quruculuğuna cəlb etməyin tərəfdarları kimi, Stalin (onun variantı “hərbi müxalifət” adlanırdı) isə onun əleyhinə çıxış edirdi. Məsələ partiyasının VIII qurultayında müzakirə edildi. Nəticədə Lenin-Trotski variantı qəbul olundu.

Türk düşüncəsinə sadıq yüzlərlə siyasətçi xalqı qarşısında borcunu yerinə yetirməyi sovet hakimiyyəti ilə əməkdaşlıqda görürdü. Söhbət onların sovet hakimiyyətinə və kommunist ideyalarına inanıb-inanmamalarından, səmimi qulluq edib-etməmələrindən də getmir. Əsas odur ki, onlar yaranmış vəziyyətdə vətənə və xalqa dilin, dinin, milli mənliliyin inkişafı üçün nə kimi xidmətlər etmişlər. Onlar bir çox hallarda bu fəaliyyətlərində təltif və tərifi gözləməmişlər. Bu şəxslər ölümü və cəzanı öz gözləri önünə gətirərək kommunist hakimiyyəti ilə əməkdaşlığa girmişlər. Təqiblərə baxmayaraq, türk siyasətçiləri milli dövlətçilik ideyalarından çəkinmirdilər. Xalqlarının bolşevik hakimiyyəti şəraitində də milli maraqlarını qorumaq və onları həyata keçirmək vəzifələrinə sadıq olmuşlar. Bolşeviklərlə əməkdaşlıq edən tək N.Nərimanov deyildi. Rusiyanın başqa yerlərində fəaliyyət göstərən qabaqcıl türk ziyalıları və siyasətçiləri arasında da bolşeviklərlə əməkdaşlıq etmək, sovet hakimiyyəti şəraitində vəzifə tutmaq kimi taktiki üsullara yol verənlər çox olmuşdur. Düzdür, onların çoxu da bolşevik qəddarlığının və

məkrinin qurbanı olmuşlar, amma onların fəaliyyətini ancaq bununla qiymətləndirmək olmaz. Onların bir çoxu kommunist ideyasına səmimi inanmışlar, lakin onlar öz həyatlarını daşıdıqları ideya yolunda deyil, xalqlarını əzablı yollardan çıxarmaq yolunda qurban vermişlər. Z.V.Toğan bolşeviklərlə əməkdaşlığı xalqı üçün yeganə çıxış yolu sayan bolşevik olmuşdur. Lakin Başqırdıstan müttəfiq deyil, muxtar respublika statusu alandan sonra, qarşিদurma əmələ gələrkən o, vəzifələrdən imtina edərək xalqı silahlı üsyandan çəkəndirmiş və mühacirətə getmişdir. Türküstanə gedib türkdilli qardaşları olan basmaçılarla birlikdə sovet hakimiyyətinə qarşı vuruşmuşdur. Lakin bu vuruşun da bir nəticə verməyəcəyini gördükdə Z.V.Toğan xalqına bolşeviklərlə əməkdaşlığı kəsməməyi tövsiyə edərək Türkiyəyə mühacirətə getmişdi. O, başqırd xalqına yazdığı vida məktubunda bütün çətinliklərə baxmayaraq, siyasətçilərə tövsiyə etmişdir ki, Başqırdıstandan getməsinlər. Z.V.Toğan başqırdları bolşeviklərlə əməkdaşlıq etməyə, bolşevik dövlət strukturlarında və sosialist sənaye ocaqlarında çalışmağa çağırılmışdır. O, məktubunda deyirdi ki, yeganə qorxu dili və dini itirməkdir, bunları qorumaq lazımdır, gec-tez azadlıq havası gələcək və başqırd xalqı bu gün üçün hazır olmalıdır. Lakin M.Sultanqaliyev Z.Validinin sovet hakimiyyətindən uzaqlaşmasını səhv sayırdı və onu sovet hakimiyyəti ilə əməkdaşlığa çağırırdı (84, s.78). Bununla yanaşı, M.Sultanqaliyev Z.Validinin və N.Nərimanovun dostluğu haqda xüsusi vurğulayır (84, s.80). Böyük türkçü M.Sultanqaliyev həyatının sonuna qədər bolşeviklərlə əməkdaşlıq etmişdir və xalqı tərəfindən məhz bu fəaliyyətinə görə yüksək qiymətləndirilmişdir. Tatar siyasətçisi S.Maksudi müstəqil tatar dövlətinin başçısı olaraq bolşeviklər gələrkən silahlı mübarizədən xalqını çəkəndirərək hakimiyyətdən imtina edib Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Sultanqaliyevin həbsi Kırım tatarı olan Firdevsi bolşeviklərlə əməkdaşlıqdan çəkəndirməmiş və “millətçilik siyasətinin” nəticəsi olaraq “ölüm sürgünü” adlanan Solovkiyə sürgün olunmuş və orada həlak olmuşdur. Əməkdaşlığın belə qanlı nəticələri qazax kommunisti T.Rıskulovun da yolunu kəsə bilməmişdir. O, bolşeviklərin hökumət strukturlarında fəaliyyətini davam etdirmiş və nəticədə qətlə yetirilmişdir. Bu qətlər Özbək kommunisti Feyzulla Xocayevin də qarşısını ala bilməmişdir. O, xalqına azadlıq gətirməkdə təqsirləndirilmiş və qətlə yetirilmişdir. Böyük türkçü alim və siyasətçi Bəkir Çobanzadə istər Azərbaycanda, istərsə də Kırım-Tatar Respublikasında bolşeviklərlə əməkdaşlıq edərək, sovet hakimiyyəti dövründə türk xalqlarının dilini qorumaq yolunda yorulmaz fəaliyyət göstərmişdir. 20-ci illərdə yaranmış Turan Sosialist Partiyası ilə əlaqədar Qırğızıstanda A.Sıdıkov və İ.Arabayev, Qazaxıstanda T.Rıskulov, S.Seyfullin və başqaları bu partiya ilə əlaqədə ittiham olundular.

1925-1933-cü illərdə Qazaxıstanə rəhbərlik edən F.İ.Qoloşşekin adlı bolşevik 1925-ci ildə bəyanat verərək Qazaxıstanda hələ də sovet hakimiyyətinin qurulmadığını, hər şeyi sıfırdan başlamağın vacibliyini bildirdi. O, bu bəyanatla əslində vətəndaş müharibəsini bərpa etmək ideyasını irəli sürürdü. Qoloşşekin yerli

sənayenin inkişafını, yerli kadrların irəli çəkilməsini təklif edənləri sovet hakimiyyətinə zidd gedənlər siyahısına salaraq təqib edirdi. O, milli təmayülçülük, pantürkizm, millətçilik bəhanələrindən mübarizəni genişləndirmək və şiddətləndirmək üçün istifadə edirdi. Qazaxıstanın görkəmli milli təmayülçü kommunistləri T.Rıskulov, S.Xocanov, S.Mendeşev, S.Sadvakosov, O.Candostov və başqaları Qazaxıstandan köçməyə məcbur oldular. Bəzi qazaxlar hətta Çin, Əfqanıstan və İrana köçdülər. Bu illərdə müsadirə faktları daha geniş vüsət aldı. SSRİ-də milli ziyalıların burjuva millətçi damğası ilə həbs edilmələri Qazaxıstanda Qoloşşekin tərəfindən hələ 1928-ci ildə başlanmışdı. Vaxtilə azərbaycanlıların qəniməti, N.Nərimanovun əsas siyasi rəqiblərindən olmuş Levon Mirzoyan 1925-1929-cü illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının katibi işlədikdən sonra Qazaxıstanda Kommunist Partiyasının birinci katibi vəzifəsində işləmişdi (382, 26 sentyabr 2002). L.Mirzoyan Stalinin ünvanladığı məktubdan sonra Qazaxıstanda milli təmayülə qarşı qanlı mübarizəni daha da gücləndirdi (389, 1990, № 9, s.79). Məhz L.Mirzoyanın dövründə Qazaxıstanda Saken Seyfullin, Turar Rıskulov, Alixan Bukeyxanov kimi böyük şəxsiyyətlər həbs olunub qətlə yetirildiyi halda, sonralar ona yenə də bəraət qazandırılırlar. Hələ 1936-1938-ci illərdə Qazaxıstanın ən böyük şəhərlərindən olan Taraz (1938-ci ildən sonra Cambul) Levon Mirzoyanın adını daşımışdır. Levon Mirzoyanın anadan olmasının 105-ci ildönümü Qazaxıstanda qeyd olunmuş, Alma-Atada onun yaşadığı evin üzərində xatirə lövhəsi asılmışdır. Taraz şəhərində onun heykəlinin ucaldılması haqqında təklif irəli sürülmüşdür. Qazaxıstanın bir neçə şəhərində onun adına küçələr indiyə qədər vardır.

Milli azadlıq yolunda türk xalqları müxtəlif mövqeli xadimləri irəli çəkmişdir. Onların fəaliyyətinə nəzər salsaq, deyə bilərik ki, onlardan bəzisi daha düz, bəzisi səhv yolda olmuşlar. Hətta bəzən onların öz aralarında ölüm-dirim mübarizəsi də getmişdir. Lakin bir məsələ aydındır ki, onların bir qismi xalqını azadlığa aparmaq ideyası ilə yaşamışdır. Belə vəziyyət demək olar ki, Rusiya tərkibində olan bütün xalqlar üçün səciyyəvi olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bəzi siyasətçilər sosialist kimi başlayıb, sonralar demokratik xəttə tərəf meyillənmişlər. Maraqlıdır ki, tatar xalqının o dövr tarixinin ən görkəmli sayılan şəxsiyyəti müstəqil dövlət qurmaq fikrində olan siyasətçilər deyil, sovet hakimiyyəti dövründə xalqının hüquqları uğrunda mübarizəyə başçılıq edən kommunist Sultanqaliyev sayılır. M.Sultanqaliyevlə birlikdə 76 nəfər ittiham olunaraq müxtəlif cəzalara məhkum edilmişdi. Sultanqaliyevlə mübarizə üsulları yerli əhalidə qorxu xofu yaradırdı. 1924-cü ilin mayında Tatar Vilayət Partiya təşkilatının IX konfransında qeyd olunurdu ki, “rus şovinizmi” “yerli millətçilər” tərəfindən uydurulan bir məfhumdur. Lakin ayrı-ayrı buna bənzər çıxışlar xalqın ümumi fikrini əks etdirmirdi.

Zaman çox mürəkkəb idi. Ziyalılar da, siyasətçilər də axtarışda idilər. Onların axtarışları bəzən tarixi reallıq ilə hesablaşmalı idi. Əgər M.Ə.Rəsulzadə

sosial-demokrat mövqedən millətçi mövqeyə doğru inkişaf etmişdisə, qazax siyasətçisi və ziyalısi Əlixan Bukeyxanov və Krım tatarlarının Milli Fırqə Partiyasının başçıları millətçi mövqedə qalaraq, öz müstəqil dövlətçilik iddialarından imtina edib, bolşeviklərlə əməkdaşlığa girərək milli dövlətçilik uğrunda mübarizələrini yeni şəraitdə davam etdirmişlər. N.Nərimanov isə elə əvvəldən xalqın inkişafını sosialist ideyaları zəminində həyata keçirmək haqqında düşünmüşdür.

Bolşeviklər üçün hər hansı milli düşüncəli şəxs eyni dərəcədə qorxulu olmuşdur, xalq üçün isə əksinə, eyni dərəcədə əziz olmuşdur. Məsələn, qazax xalqı üçün köçəriliyi sovet təqiblərindən qoruyan T.Rıskulovun və köçəriliyin qazax xalqını geridə qoyduğunu israr edən S.Seyfulinin xatirələri eyni dərəcədə əzizdir. Qazax xalqı bəzi məsələlərə münasibətdə öz mövqeyində fərqli olsa da, bir-biriləri ilə sinfi mübarizə apararı Saken Seyfulin və Əlixan Bukeyxanovun, sovet hakimiyyətinin quruculuğunda fərqli baxışları olan Turar Riskulovun və Saken Seyfulinin xatirəsini eyni dərəcədə qoruyur və hörmət edir. Hər siyasətçinin öz tarixi missiyası və tarixdə öz yeri vardır.

Rusiya imperiyası dağılarkən Sədri Maksudi ilə Z.V.Toğan arasında siyasi mübahisə baş vermişdir. Z.V.Toğan ayrıca başqırd dövlətinin, Sədri Maksudi isə birləşmiş tatar-başqırd dövlətinin yaradılmasının tərəfdarı olmuşdur. Bununla yanaşı, Z.V.Toğan Rusiyada bütün türk xalqları və onlar tərəfindən yaradılacaq qurumlar arasında sıx əlaqələrin qurulmasının tərəfdarı idi. Z.V.Toğan XX əsrin 20-ci illərində türk xalqlarının dirçəlişi üçün ən əlverişli variant kimi onların ilk əvvəl Rusiya tərkibində qurulacaq muxtariyyətini görmüşdür. Sədri Maksudi və Validi Toğan tarixə Rusiyada yaşayan türk xalqlarının oyanışında, siyasiləşməsində, milli özünəqaydışında, dövlətləşməsində böyük xidmətləri olan türkçü kimi daxil olmuşlar. Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, onların istər Rusiyada yaşadıkları, istərsə də Türkiyədə mühacirətdə olduqları dövrlərdə öz aralarında münasibətləri gərgin olaraq qalmışdır. Bu isə yeni nəslin onlara olan mövqeyində heç bir fərq yaratmamalıdır.

1920-ci illərdə bolşeviklər Krıma gələrkən iqtidarda olan Milli Fırqə Partiyası sovet hakimiyyətini qəbul edərək bolşeviklərlə əməkdaşlığa girmişdir. Bu partiyanın üzvləri sovet hakimiyyətinə loyallı siyasətçilər kimi muxtar respublikada müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərmişlər. Türkçülük meyli olan siyasətçilər isə bir-birinin ardınca təqib olunmuşlar. Krım Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İbrahimov həbs olunaraq güllələnmişdir.

“Alaş” təşkilatına rəhbərlik edən qazax muxtariyyətçiləri oktyabr çevrilişindən sonra bolşeviklərin hakimiyyətini tanımayaraq Leninlə muxtariyyətin şərtləri haqqında danışıqlara başladılar. Lakin bundan bir nəticə əldə etmədikdən sonra Leninə qarşı mübarizəyə girişdilər və nəhayət, daha sonra bolşeviklərlə əməkdaşlıq etdilər. Sonda bunların da çoxu bolşeviklər tərəfindən məhv edildilər. Qazaxıstanda 20-ci illərdə artıq əhalini köçərlik həyatından məcburi çəkəndirmək

meylləri çox narazılıqlar yaratdığından minlərlə insan həlak olmuşdur. Bu hərəkətin qabağını almaq istəyənlərdən A.Bukeyxanov, M.Dulatov, A.Baytursun, T.Rıskulov, İ.Sadvokasov və b. cəzalandırılmışlar. Qazaxlardan milli təmayülçülüyə görə M.Qataullin, A.Asılbekov, S.Nurpeisov, K.Sarımuldaev, U.Kulumbetov, Q.Toqjanov, T.Rıskulov, N.Nurmakov, A.Bukeyxanov, S.Xodjanov və başqaları edam olunmuşlar. Türkünstanda “millətçiliyə” qarşı mübarizə basmaçılığın üzərində qələbə çalınandan sonra geniş vüsət aldı. Qətlə yetirilənlər arasında görkəmli yazıçılarla yanaşı, Xalq Komissarları Sovetinin sədri F.Xocayev və Özbəkistan kommunistlərinin başçısı A.İkramov olmuşdur. Bunlarla yanaşı, rus şovinizmi üstündə bir nəfər də olsun siyasətçi və ziyalı cəzalandırılmamışdır.

Azərbaycan tarixində də hər siyasətçimizin öz yeri vardır. Əgər Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Usubbəyov və b. müstəqil dövlətimizi yaratmaqda əvəzsiz tarixi xidmətlər etmişdirlərsə, N.Nərimanov sovet rejiminin ən qəddar dövrü olan bolşevik dövründə xalqımızın tarixi maraqlarını qorumaqda əvəzsiz rol oynamışdır. N.Nərimanovun nəinki sağlığında, hətta ölümündən sonra da onun ətrafındakıları milli təmayüllü kommunist adlandıraraq təqib etməyə başlamışlar. N.Nərimanov hətta ölümündən sonra bolşeviklər, solçular tərəfindən “satqın”, “təxribatçı”, “agent”, “gələcək millətçi” kimi təqib olunmuşdur (408, 1998, № 3(20)). 1991-ci ildə Sovet İttifaqının asanlıqla dağılması da bir növ məhz belə siyasətçilərin və ziyalıların müəyyən fəaliyyətlərinin nəticəsi olmuşdur. İndi azadlığa çıxan xalqlar həmin övladlarına heykəllər ucaldırlar, şəhər, meydan və küçələrə onların adlarını qoyurlar. Onlar tarixin ən ağır dövrlərində xalqını başsız qoymamışlar, vəzifəni şəxsi mənafları üçün istifadə etməmişlər. Onlar üçün vəzifə, istər dövlət və partiya işlərinin icrası üçün, istərsə də ziyalı sözünü demək üçün ən səmərəli vasitə olmuşdur.

Bəs, sovet hakimiyyətində milli təmayülçülük hərəkətinin əsas məhiyyəti nədən ibarət olmuşdur? Bolşeviklər inqilablar dalğası üzərində hakimiyyətə gəlmişdilər. Onlar elə bildirdilər ki, əhalidə sinfi düşüncəni oyatmışlar. Amma əslində inqilab milli düşüncəni oyatdı. Bolşeviklərin fikrincə, inqilabın ortaliğə qoyduğu əsas siyasi məsələ sinfi mübarizə və sinfi həmrəylik idi. Amma onlar hakimiyyətə gələrkən gördülər ki, əhalini narahat edən əsas məsələ milli həmrəylik və bu zəmində öz hüquqları uğrunda apardıqları mülətlərarası mübarizədir. Bolşeviklər hakimiyyətə gələrkən elə fikirləşirdilər ki, əhalidə proletarlaşmaq meylləri olacaqdır. Lakin həyat göstərdi ki, əhali daha çox millətləşməyə meyllidir. Bolşeviklər hakimiyyətə gələrkən proletariat diktaturasını həyata keçirmək istəyirdilər. Lakin həyat yerli əhalinin hakimiyyəti problemini ortaliğə qoydu.

Stalini yerli xalqların millətçiliyi narahat edirdi. Lakin onun fikrincə, bunların arasında ən ağırı və çətini Cənubi Qafqazdakı hadisələr idi. O, Tiflisdəki çıxışlarının birində etiraf edirdi ki, sovet hakimiyyəti şəraitində Cənubi Qafqazda

rast gəldiyi müxtəlif millətlərə mənsub fəhlələr arasında qarşıdurma onu sarsıdır. O belə fikir irəli sürürdü ki, inqilabi dövrdə, yəni 1905-1917-ci illərdə Cənubi Qafqaz xalqları arasında tam milli həmrəylik var idi. Stalin, sözsüz ki, o dövrü ideallaşdırırdı. Cənubi Qafqazda mövcud olan milli qarşıdurmanı o, burjuva respublikalarının qoyduqları miras kimi qiymətləndirirdi. Əslində bu, 1918-1920-ci illərin mirası deyildi.

SSRİ-nin bəzi türkəsilli siyasətçilərinin taleyinə qısa nəzər salaq.

Vəli İbrahimov 20-ci illərin ikinci yarısında Kırıda Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində çalışaraq milli təmayül proseslərində aktiv iştirak etmişdir. O, sovet hakimiyyəti tərəfindən Kırım torpaqlarının türk əhalisinin əlindən alındığına qarşı etiraz səsinə ucaltmışdır. Vəli İbrahimov Kırıda nümunəvi türkdilli respublika yaratmaq niyyətində idi və hətta Türkiyəni Kırım təcrübəsindən yararlanmağa çağırmışdır. Stalin bu təşəbbüsləri Türkiyə xeyrinə casusluq kimi qiymətləndirmişdir. 20-ci illərin sonunda Vəli İbrahimov millətçilikdə ittiham olundu və məhkəməsi keçirildi. Onun əsas günahı Kırım üçün muxtar deyil, müttəfiq respublika statusu və daha geniş səlahiyyətlər istəməsi idi. 1928-ci ildə V.İbrahimov və onun müavini güllələndikdən sonra yüzlərlə siyasətçi, məmur, milli təmayüllü kommunist təqiblərə və cəzalara məruz qaldılar.

Firdevs (Kerimcanov) İsmail Kerim (1888-1937) Kırım tatarları arasında ilk olaraq 1917-ci ilin mayında bolşeviklər partiyasına daxil olmuşdur. Kırıda bir neçə sahə (xarici işlər, milli məsələlər, xalq maarifi) üzrə vəzifələrdə və ədliyyə komissarı, respublika prokuroru vəzifələrində çalışmışdır. O, Sultanqalievlə bir sıra strateji məsələlərdə - müstəqil müsəlman kommunist partiyasının yaradılması, SSRİ-nin müsəlman xalqları arasında həmrəyliyin qüvvətləndirilməsi kimi problemlərdə həmfikir olmuşdur. Stalinin ittifaq toplantısında çıxışından belə məlum olur ki, Firdevs Sultanqalievə mənəvi rəhbəri olmuşdur. 1926-cı ildə Kırından mərkəzə çağırılan Firdevs 1929-cu ildə partiyadan xaric edilmiş, 1937-ci ildə həbs olunmuş və Arxangelsk vilayətində yerləşən Solovki məşhur həbsxanasında həlak olmuşdur.

Sədri Maksudi (1879-1957) Volqaboyu və Sibir türklərinin yaratdığı milli-mədəni muxtariyyətin başçısı olmuşdur. O, 1906-cı ildən sonra Rusiyada yaranmaqda olan bir çox müsəlman təşkilatlarının ali orqanlarının üzvü olmuşdur. Dumaya üzv olarkən etirazlara baxmayaraq, Maksudinin təklifi ilə Türkiyə parlamentinə əməkdaşlıq məktubu göndərilmişdir. Onun Dövlət Dumasının tribunasından dediyi “Gec-tez mənim sizin qədər hüquqlarım olacaq. Bizim hüquqlarımızı tanımayınca siz Rusiyanı idarə edə bilməyəcəksiniz” sözləri ildırım kimi çaxmışdır. Daxil olduğu Kadet Partiyasının qurultayında o, Rusiyada yerlərə geniş səlahiyyət verilməsi haqqında məsələ qaldırmışdır.

1917-cü il mayın 1-də keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının birinci qurultayında Sədri Maksudi Rusiyada yaranan ümumtürk ideyasının daşıyıcısı olmuşdur. O, Rusiya müsəlmanlarının bir-biriləri ilə pozulmuş əlaqələrinin

bərpasını vacib hesab etmişdir. Həqiqətən də Qafqaz və Türküstandan başqa bütün Rusiya müsəlmanları və türkləri arasında nəinki mənəvi və siyasi, hətta coğrafi əlaqə pozulmuşdu, onlar bir-birilərindən xəbərsiz idilər. Maksudinin fikrincə, yaradılacaq qurumda məhz bu vəziyyət nəzərə alınmalı idi. Nəhayət, müsəlmanların qurultayı Rusiya üçün “ərəzi muxtariyyətinə əsaslanan xalq federativ respublikası” təklifini qəbul etdi. Dörd aydan sonra, 1917-ci il noyabrın 20-də Volqaboyu türkləri paytaxtı Ufada olmaqla Rusiya tərkibində yeni dövlətin yaradılmasını bəyan etdilər. Bu dövlətin Milli Şurasının sədri Sədri Maksudi seçilmişdir. Bu dövlətin təşkilatçıları gələcəkdə Rusiyanın tərkibində Krım, Türkünstan, Qazaxıstan, İtil (Volqa)-Ural və Qafqaz daxil olmaqla Türk Federativ Respublikasının yaranmasını mümkün saydılar. Bolşeviklər bu respublikanı tanımış və Stalin onları əməkdaşlığa çağırmışdır. Sədri Maksudi buna etirazını bildirmişdir. 1918-ci ilin aprelində bolşeviklər silah yolu ilə bu respublikanı dağıtdılar. Qeyd edək ki, həmin dövrdə bolşevik-daşnak cütlüyü azərbaycanlılara qarşı da milli qırğını həyata keçirmişdi. Bu hadisələrdən sonra Sədri Maksudi silahlı mübarizədən və vəzifədən imtina edərək Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

Əlixan Bukeyxanov (1885-1937) qazax xalqının gələcəyini Qərbə və Qərb mədəniyyətinə doğru inkişafda görürdü (406). Sankt-Peterburq meşə texniki institutunu bitirərək 1903-cü ildə Peterburqda çıxan “Rossiya. Polnoe qeoqraficeskoe opisaniye naxeqo kraya” adlı 18 cildlik toplusunun Qazaxıstana aid hissəsinin müəlliflərindən biri olmuşdur. 1905-ci ildən Kadet Partiyasının və Dövlət Dumasının üzvü, bir neçə qəzetin redaktoru olmuşdur. 14 min 500 nəfərin imzaladığı çar idarə üsulundan narazılıq hissini bildirən və “Qarkala petisiyası” adı ilə məşhur olan petisiyanın təşkilatçılarından olmuşdur. Siyasi fəaliyyətinə görə bir neçə dəfə həbs edilmişdir. 1910-1914-cü illərdə “Müasir dövlətlərdə milli hərəkətin formaları” və “Qazaxlar” adlı topluda bir neçə məqalə çap etdirmişdir. Birinci ümumqırğız (ümumqazax) qurultayının tapşırığı ilə Alaş Partiyasının proqramını yazmışdır. Partiyanın proqramı Rusiyanı demokratik, federativ, bütün xalqlar üçün eyni seçki hüquqlu, milli-ərəzi muxtariyyətli bir dövlət kimi nəzərdə tuturdu. Ə.Bukeyxanov Oktyabr çevrilişini tanımamışdır. 1917-ci ilin dekabrında milli qurultayda paytaxtı Orenburq olmaqla Alaş-orda adlı qazax muxtariyyəti elan olundu. 1919-cu ilin sonuna qədər A.Bukeyxanovun başçılığı ilə Alaş-ordalılar bolşeviklərlə mübarizə aparmışlar. 1918-ci il aprelin 2-də Ə.Bukeyxanov V.İ.Lenin və İ.V.Stalinlə Qazaxıstanın milli-ərəzi muxtariyyətini tanımaq haqqında danışıqlar aparmışdır. Rədd cavabını alandan sonra da mübarizəsini davam etdirmişdir. Nəhayət, admiral Kolçakın məğlubiyyətindən sonra qüvvələrin bərabər olmadığını görəndə A.Bukeyxanov ideya və siyasi rəqibləri olan bolşeviklərlə danışığa girmiş və onlardan milli muxtariyyəti saxlamaq haqqında vədləri aldıqdan sonra mübarizəni dayandırmışdır. Ə.Bukeyxanov dövlət və siyasi fəaliyyətindən tamam imtina edərək Qazaxıstanda qalmış və elmi fəaliyyətə keçmişdir. 1920-ci ilin oktyabrında Qazax Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının birinci təşkilat qurultayında iştirak

edərək sovet respublikasının yaradılmasına səs vermişdir. Lakin sovet hakimiyyətinə loyal siyasət belə Bukeyxanovu təqiblərdən qurtara bilməmişdir. 20-30-cu illərdə o, üç dəfə həbs olunmuş və nəhayət, 1937-ci ildə güllələnmişdir.

Əhməd Zəki Validi Toğan (10.12.1890-26.7.1970, İstanbul) siyasi fəaliyyətinə 1915-ci ildə Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasında başlamışdır. 1917-ci ilin aprelində xalqının milli-azadlıq hərəkatına başçılıq etmişdir. O, başqırd xalq qurultaylarının ideologiyasını müəyyənləşdirmiş və işinə başçılıq etmişdir. Z.V.Toğan Rusiya inqilabına inanmış və bu inqilabın türk, müsəlman xalqlarına inkişaf gətirəcəyinə tam əmin olmuşdur. Sonralar Toğan Türkünstanda da marksizmi öyrənməkdən çəkinməmişdir. O, başqırd milli hökuməti və milli ordusunun təşkili ilə bilavasitə məşğul olmuş, milli ordunu bolşeviklər tərəfinə keçirib A.V.Kolçakla mübarizəyə qaldırmışdır. Lakin onun bolşeviklərlə birgə fəaliyyəti uzun çəkməmişdir. Validi Toğan Başqırdistanı müttəfiq respublika kimi gördüyü halda, bolşeviklər Başqırdistana ancaq muxtariyyət statusu verməyə hazır olduqlarını bildirdikdə, o, bolşeviklərlə əməkdaşlıqdan imtina edərək 1920-ci il mayın 19-da vəzifələrindən istefa verib Başqırdıstandan getmişdir (408). Bolşeviklərdən qaçmaq marşrutu Bakıdan keçirdi. Z.V.Toğan türk həmrəyliyi rəhbər tutaraq yardım üçün Türkünstanda gəlmiş və Türkünstan Milli Birliyinin rəhbəri seçilmişdir (405). Türkünstanda olarkən Z.V.Toğan Axund Yusuf Talıbzadə ilə tanış olmuşdur. Y.Talıbzadə Azərbaycan ictimai fikir tarixində görkəmli yer tuturdu. Siyasi baxışları liberal idi. Z.V.Toğanın dediyinə görə o, əsl panislamist və pantürkist idi. Axund Yusuf (Ziya) görkəmli ədibimiz Abdulla Şaiqin qardaşdır. 1920-ci ildə o, N.Nərimanovun xahişi ilə Azərbaycana gələrək Naxçıvanın xalq xarici işlər komissarı təyin olunmuşdur. Onun türk paşaları ilə yaxşı əlaqələri Naxçıvanın təhlükəsizliyini möhkəmlətməyə xidmət etmişdir. Bir müddət sonra Axund Yusuf (Ziya) Talıbzadə Naxçıvandan Türkünstanda köçərək Ənvər Paşa ilə birlikdə basmaçılar hərəkatına qoşulmuşdur. Həmin dövrdə o, Z.V.Toğan ilə tanış olaraq sıx əlaqələr saxlamışdır. 1922-ci ilin avqustunda döyüşdə həlak olmuşdur.

Z.V.Toğan Türkünstanda da sovet hakimiyyəti ilə hesablaşmağı üstün tutmuşdur. O, görkəmli türk hərbi xadimi Ənvər Paşa (1881-1922) ilə görüşərək onu sovet hakimiyyəti ilə açıq mübarizəyə girmədən kənardan basmaçılara yardım etməyə, inandırmağa çalışmışdır. Əks halda sovet hakimiyyətinin bütün hərəkatı qanına qəltan edəcəyini bildirmişdir (405). Z. V.Toğan Türkünstanda dövlətçilik prinsiplərini müəyyənləşdirməkdə böyük iş görmüşdür. O, milli-azadlıq hərəkatının əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir. Yeddi prinsip haqqında qərar qəbul olunmuşdur: müstəqillik, demokratik respublika, milli ordu, müstəqil iqtisadi idarəçilik, geniş miqyaslı maariflənmə, Avropa mədəniyyəti ilə Rusiyanın vasitəçiliyi olmadan birbaşa əlaqənin yaradılması, dövlətdə mövcud olan bütün millətlərin maraqlarının qorunması, din azadlığı, dövlətin dinin, dinin isə dünyəvi məsələlərin işinə qarışmaması. Bu ideyaları inkişaf etdirmək məqsədi ilə Z.V.Toğan əvvəl Türkünstan Sosialist Partiyasının, sonra isə Birləşmiş Müsəlman

Kommunist Partiyasının yaradılması ideyasını da həyata keçirməyə başlamışdır. Bu qərarlar mürəkkəb sosial bazaya malik Orta Asiya şəraitində Z.V.Toğanın böyük siyasi qələbəsi idi. Validi Toğan kommunist ideyalarına inanmaqda davam etmişdir. Onun münaqişəsi kommunist, sosialist ideyaları ilə deyil, konkret olaraq Stalinlə idi. O, müsəlmanları Qırmızı Orduya girməyə, sovet orqanlarında çalışmağa və partiya orqanlarına seçilməyə çağırmışdır. Tədqiqatçılar Z.V.Toğanın planlarının geniş, taktikasının isə çevik olduğunu qeyd edirlər. Toğan Başqırdıstandan getsə də, yüksək vəzifələrdən imtina etsə də, Türkünstanda milli-azadlıq hərəkatına rəhbərlik etdiyi zaman yenə də fikri o olmuşdur ki, 20-ci illərin real şəraitində yeganə çıxış yolu Rusiya tərkibində yaradılmış, amma öz milli ordusu olan Türkünstan Respublikasıdır. Maraqlıdır ki, o əvvəllər Turan dövlətinin yaradılmasını qeyri-real sayırdısa da, Türkünstandakı fəaliyyətindən və bu hərəkata Ənvər Paşa qatılandan sonra onu real saymağa başlamışdır. Türkünstan Milli Birliyinin VII qurultayı Validi Toğan Avropaya mühacirət edib müsəlmanların sözünü oralara çatdırmağı tapşırmışdır.

Avropaya gedən Validi Toğan bir neçə ünvana məktub yazmışdır. Onların arasında Leninə məktub (20 fevral 1923-cü il, Aşqabad) öz sərtliyi ilə seçilir. Bu məktub əslində onun növbəti dəfə Moskvaya dəvət edilməsinə cavab olaraq yazılmışdır. Məktubda Lenin və onun siyasəti kəskin tənqid atəşinə tutulmuşdur. O, məktubda xatırladırdı ki, 1919-cu il martın 20-də Lenin, Stalin və Toğan Başqırdıstanın respublika elan olunması haqqında saziş imzalamış, lakin qısa bir müddətdən sonra bu saziş bolşeviklər tərəfindən “kağız qırığı” adlandırılmışdır. Toğan məktubda Leninin milli siyasətini yalan və iftira üzərində qurulmuş siyasət adlandırmışdır. O deyirdi ki, rus xalqı başqa xalqlara qarşı öz hakim hüquqlarından əl çəkməmişdir. Qeyri-rus xalqlarının mədəniyyətləri ruslaşdırma yolu ilə getmək məcburiyyəti qarşısındadır. Toğan Leninin “inkışaf etmiş xalqlar geridə qalmış xalqlara kömək etməlidir” fikrinin əsl mahiyyətini açmışdır. Bu da ondan ibarət idi ki, hakim xalq öz hökmranlığını bu pərdə arxasında saxlamaq fikrindədir: “Xalqları tam ruslaşdırmasanız, əl çəkmək fikrində deyilsiniz”. Z.V.Toğan məktublarında bolşeviklərin yalan üzərində qurulmuş milli siyasətlərini tənqid atəşinə tutaraq vurğulayırdı ki, indi artıq Rusiyanın ərazisində yaşayan türk xalqlarına olan münasibət beynəlxalq problem olaraq qaldırılacaqdır. Məktubunda Z.V.Toğan dünya inqilabı və proletar diktaturasının əslində şovinist mahiyyət daşıdığını açıqlamışdır. Toğan Leninin xəstəliyinə işarə edərək qeyd edirdi ki, buraxdığınız səhvləri artıq düzəltmək imkanında deyilsiniz.

Leninə məktubla yanaşı, Toğan “Başqırd xalqına” müraciət yazmışdır. O, xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, hal-hazırda heç bir üsyana yol vermək olmaz. Toğan Süleyman Murzabulatovun silahlı mübarizəyə çağıran çıxışına bənzər hərəkatların xalqa ziyan verə biləcəyini yazırdı. O, xalqının qarşısında duran başlıca vəzifələri belə müəyyənləşdirmişdir: “Gəncləri savadlandırılmalı və bütün sahələrdə mütəxəssis hazırlanmalı; gənclərimiz şəxsi mülkiyyətə qapanmamalıdır, onlar

lazımı keyfiyyətləri inkişaf etdirib sosialist təsərrüfatında çalışaraq xalqına qulluq etməlidirlər; milli dili və dini saxlamaq üçün bütün vasitələr istifadə olunmalıdır, çünki əsas mübarizə bunlar ətrafında olacaqdır. Gələcəkdə bu problemlər millətlərarası xarakter daşdığından onlara hazır olmaq lazımdır. 1917-ci ildən başlayaraq apardığımız mübarizə haqqında həqiqəti xalqa, gənclərə çatdırmaq lazımdır. Sonrakı hadisələr mübarizəmizi davam etdirməyə bizə imkan verəcəkdir. Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan Türkünistan bu imkanlardan istifadə edə biləcəkdir. Bu, böyük və müdrik şəxsiyyətin xalqına vəsiyyəti idi. Məktubun Başqırdıstana çatdığını və xalq arasında yayıldığını Validi Toğan yalnız 20 ildən sonra, 1943-cü ildə İkinci dünya müharibəsində əsir düşmüş bir başqırdan öyrəndi.

Başqa bir məktubunda Z.V.Toğan yazırdı: “Ən düz qərar vətəndə qalmaq, dinimiz, dilimiz və xalqımızın yaşamağı üçün şərait yaratmaqdır. Vətəndən qaçmaq, deməli, sadəcə canını qurtarmaq deməkdir, yaxud da vətəndən ancaq diplomatik fəaliyyət aparmaq üçün getmək olar”.

Z.V.Toğan İslamın türk üçün ən münasib din olduğunu və tarix boyu türkə dayaq olduğunu qeyd etmişdir. Başqa dinləri sınaqdan sonra türk məhz öz seçimini İslam dini üzərində saxladı. Z.V.Toğan deyirdi: “Mən inanıram ki, gələcəkdə türk xalqları öz mövcudluğunu məhz İslam dininə əsaslanaraq inkişaf etdirəcəklər”. Bu fikrini sonralar Z.V.Toğan öz tədqiqatlarında yüzlərlə istinadlarla əsaslandırmışdır.

Z.V.Toğan hesab edirdi ki, sosialist ideyaları yalnız müsəlman xalqları arasında milli ideya ilə vəhdət tapdığı halda uğurlu ola bilər. Z.V.Toğana görə sosializm ideyaları demokratiyanı əsas götürüb milli ideya və İslam dəyərləri ilə birləşdiyi zaman müsəlman xalqları üçün qiymətli olardı. O, qeyd edirdi ki, Şərqdə sosialist inqilabı sinfi qarşıdurma əsasında deyil, ancaq milli-azadlıq zəminində həyata keçirilə bilər. Z.V.Toğan bolşeviklərə xitabən yazırdı ki, siz real qarşıdurmanı görmürsünüz, ancaq süni şəkildə ziyalı dəstəsini xırda-burjua millətçi elementi adlandıraraq onlara qarşı mübarizə aparırsınız. Stalin Toğana SSRİ-yə qayıtmağı təklif etmiş, Lenin onun mühacirətindən heyfəsiləndiyini bildirmişdir. Toğan yazdığı məktubda qeyd edirdi ki, sosializm ilə milli-azadlıq maraqları arasında tarazlıq tapılmalı, çoxsaylı millətlərlə azsaylı millətlərin maraqları arasında fərq aradan qaldırılmalıdır. Z.V.Toğan Stalin diktaturasının qanlı nəticə verəcəyini qabaqcadan görmüşdür.

Z.V.Toğan Avropaya gələrək, ilk əvvəl, hələ 1916-cı ildən Dövlət Dumasında fəaliyyət göstərərəkən tanıdığı Ə.Topçubaşovla və Azərbaycandan gəlmiş Kazımzadə ilə görüşmüşdür. Z.V.Toğan mühacirətdə elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Onun yaradıcılığı türk tarixşünaslığında müstəsna rol oynayır. Z.V.Toğanın “İbn-Fadlanın səyahətləri” əsərini tapıb nəşrə hazırlamağı, “Ümumtürk tarixinə giriş” və “Tarixi araşdırmaların metodologiyası”na aid əsərləri onun böyük alim kimi tarixə daxil olduğuna dələlət edir. Bundan başqa onun

“Türküstan bolşeviklərinin Şərq və müstəmləkə siyasəti”, “Türküstan ordusu haqqında” və b. əsərləri vardır. Z.V.Toğanın Azərbaycana aid əsərləri də vardır: “Azərbaycan etnoqrafiyası” və “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası”. Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda Qazizi Qubaydulın mühacirətdə olan Z.V.Toğanın elmi əsərlərinə yüksək qiymət vermişdir.

Beləliklə, Z.V.Toğan Lenin və Stalinin siyasəti ilə razı olmasa da, sosialist ideyalarını qiymətləndirirdi. Onun həyatında çox mühüm hadisələr baş vermişdir, milli-azadlıq hərəkatına başçılıq edərək doğma başqırd xalqına dövlətçilik statusunu qazandırmaq, türk həmrəyliyinə əsaslanaraq Türküstanda basmaçılar tərəfindən aparılan milli-azadlıq hərəkatına başçılıq etmək, türk problemini Avropada yaymaq və nəhayət, türkçülük yolunda genişmiqyaslı elmi-ictimai fəaliyyət göstərmək.

Tatar xalqının milli-azadlıq mübarizəsi tarixində Mirsaid Sultanqaliev (13.7.1892 – 28.1.1940) xüsusi yer tutur. O, 1905-ci il inqilabi hadisələrindən sonra Bakıya köçmüşdür. Burada o, inqilabi fəaliyyətlə məşğul olmuş, müəllimlik etmiş, kitabxanada işləmiş və dəfələrlə mətbuatda çıxış etmişdir. Onun fəaliyyəti N.Nərimanov tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir (403. 1998, № 3(20)). 1917-23-cü illərdə bolşeviklər partiyasının üzvü, Rusiya, Tatarıstan, Kazan quberniyası və Qırmızı Orduda bir sıra məsul siyasi və dövlət vəzifələrində çalışmışdır. 3-cü Ümumbaşqırd Sovetlər qurultayında dövlət aparatında başqırd dilindən və başqırdlardan lazımı qaydada istifadə olunmamasını aradan qaldırmaq haqqında qərar imzalamışdır.

1917-ci ilin mayında Sultanqaliev Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayının iştirakçısı olmuş və Müsəlman Sosialist Komitəsinin üzvü seçilmişdir. Sonuncuların siyasi proqramları bolşeviklərin proqramı ilə üst-üstə düşürdü. 1917-ci ilin noyabrında o, bolşevik partiyasına daxil olmuşdur. Həmin dövrdə Rusiya Xalq Milli İşlər Komissarlığında müsəlman bölməsinə rəhbərlik etmək üçün Stalinin dəvətini almışdır. Bundan başqa, o bolşeviklərin hakimiyyətində bir sıra məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Sultanqaliev tatar silahlı dəstələrinin bolşeviklər tərəfindən Kolçaka qarşı vuruşmasının tərəfdarlarından olmuşdur.

Sultanqaliev türkçü olsa da, əsas məqsədi vahid Turan dövlətinin yaradılması deyildi. O, sadəcə türkdilli xalqların birlikdə mehriban ailə çərçivəsində inkişafının tərəfdarı olmuşdur (403, 1998, № 3 (20)). Sultanqaliev həmfikri olan başqa türkçü kommunistə - Firdevsə yazdığı məktubunda Rusiyanın bütün müsəlman kommunistlərinin bolşevik mərkəzinə qarşı birləşməsinə təklif etmişdir. Bu məktun Stalinin əlinə keçdikdən sonra Sultanqaliev həbs olunmuşdur. Stalin rus şovinizminin və yerli milli təmayülün bolşevik ideyasına zidd olduğunu etiraf etsə də, yerli milli təmayülə qarşı mübarizəsini kəskinləşdirmişdir. “Sultanqaliev işi” Stalin tərəfindən şişirdilmiş və yerlərdən dəvət olunanların iştirakı ilə 1923-cü ildə keçirilən məşhur RKP MK IV müşavirəsində bu məsələ xüsusi olaraq geniş müzakirə edilmişdir. Sultanqalievə

qarşı çıxış edənlərin arasında türk mənşəli kommunistlər çoxluq təşkil etmişdir. Sultanqaliev həbs olunandan bir ay sonra Kazanda keçirilən toplantıların birində onun həmyerlilərindən olan R.Müslimov Sultanqaliev ideologiyasını “faşizm bənzər” adlandırmışdı (404, 1989, № 24, s. 163-173). Sultanqalievə qarşı irəli sürülən ittihamlar Rusiya müsəlman bolşeviklərinin Başqırdistan, Tatarıstan, Türküstan, Kalmıkiyanın, çuvaşların torpaq hüquqlarını qorumaq və Z.V.Toğanla danışıqlara girmək idi. Sultanqalievın dövlətçilik fəaliyyətinin əsas mahiyyəti Tatarıstan statusunu muxtariyyətdən müttəfiq respublika səviyyəsinə qaldırmaq olmuşdur. 1930-cu ildə Sultanqaliev həbs olunaraq güllələnməyə məhkum olunmuşdur. Sonralar bu hökm dəyişdirilmiş və o azad edilmişdir. 1937-ci ildə o, yenidən həbs olunmuş və 1940-cı ildə güllələnmişdir.

Türk xalqlarının milli dövlətçilik uğrunda mübarizə aparən xadimlərindən biri də Fayzulla Ubaydulla oğlu Xocayev olmuşdur. O, 1896-cı ildə Buxarda tacir ailəsində doğulmuşdur. 1920-ci ildən bolşeviklər partiyasının üzvü, Buxara əmirinə qarşı hazırlanan üsyanın başçısı, 1920-23-cü illərdə Buxara Xalq Komissarları Sovetinin sədri, 1924-cü ildə Özbəkistan İnqilab Komitəsinin Müvəqqəti fəhləkəndli hökumətinin sədri, 1925-ci ildən 1937-ci ilə qədər Özbəkistan Xalq Komissarları Sovetinin sədri olmuş və SSRİ MK sədrilərindən biri olmuşdur. F.Xocayev Özbəkistanda “üsul-cədid” hərəkatının fəal iştirakçılardan olmuş və bu sahədə bir neçə əsərin müəllifi olmuşdur. F.Xocayevə qarşı irəli sürülən əsas ittiham, Özbəkistan və Azərbaycan daxil olmaqla, başqa türk xalqları yaşayan əraziləri SSRİ tərkibindən çıxarmaq yolunda gizli fəaliyyət göstərməsi olmuşdur. F.Xocayevin bəzi fəaliyyəti müasirləri olan bəzi bolşeviklər tərəfindən hətta “milli faşizm” kimi qiymətləndirilmişdir. Ona qarşı irəli sürülən ittihamlar bunlar olmuşdur: kənddə kolxoz quruluşuna maneə törətməsi, qolçomaqların antisovet dəstələrinin yaradılması, antisovet və millətçi ruhlu, silahlı qarşıdurmaya hazır olan kadrların tərbiyələndirilməsi, M.Sultanqalievlə əməkdaşlıq və s. O, 1937-ci ildə mühakimə olunmuş, 1938-ci ilin martında güllələnmişdir.

İkramov Akmal İkrəm oğlu (1898-1938) 1921-22-ci illərdə Türküstan KP MK katibi, Özbəkistan Kommunist Partiyasının təşkilatçılarından, 1929-37-ci illərdə Özbəkistan KP MK-nın birinci katibi olmuşdur. A.İkramov 1918-ci ildə bolşevik partiyasına daxil olaraq Özbəkistanın sovetləşməsində aktiv iştirak etmişdir. 1922-ci ildə Moskvada N.Nərimanovun da tez-tez çıxış etdiyi Kommunist Universitetində təhsil almışdır. Sultanqalievə ifşa etmək üçün çağırılan toplantıda Özbəkistan Mərkəzi Komitəsinin katibi Akmal İkrəm Mərkəzi həddindən çox “göstəriş” verməkdə ittiham etmişdir. Stalin İkrəmovun bu hərəkatını müstəqilliyə meyilli olmaq kimi qiymətləndirmişdir (95, 1989, № 1, s.82-104). 1937-ci ildə o, həbs olunaraq güllələnmişdir.

Qazax xalqının milli dövlətçilik uğrunda mübarizəsində Rıskulov Turar Rıskul oğlu (1894-08.02.1938) xüsusi yer tutur. Onun inqilabi fəaliyyəti 1916-cı ildə başlamışdır. 1926-cı ildə T.Rıskulov RSFSR XKŞ sədrinin müavini təyin

olunmuşdur. Qazax siyasətçilərini fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri onların fəhlə sinfi sıralarında “proletar həmrəyliyi” dərslərini keçməmələri idi. T.Rıskulov hələ Aulie-Ata sovet təşkilatının sədri olarkən yazırdı: “Yerli əhali sovet hakimiyyəti nə deməkdirsə, başa düşmür (409). 1919-cu ildə Türkünstanə gələn Kuybişev Moskvaya yazırdı: “Sovet hakimiyyəti bizim düşündüyümüz şəkildə inkişaf etmir, kəndli ilə heç bir əlaqə yoxdur, əsl hakim ruslar, dəmiryolçulardır. Əhali arasında “müsəlman” və “avropalı” bölgüsü gözə çarpır”. Qazax xalqının aparıcı siyasətçiləri və ziyalıları T.Rıskulov, S.Asfendiyarov, S.Sadvakasov, S.Xocanov, J.Mınbayev və başqaları belə bir şəraitdə bolşevizm hakimiyyətindən istifadə edərək xalqın milli maraqlarını əks etdirən siyasət aparırdılar. N.Nərimanov, M.Sultanqaliyev və başqa müsəlman milli təmayüllü kommunistlərlə yanaşı, T.Rıskulov müsəlman şərqində inqilabi proseslərin milli-azadlıq istiqamətində yönəlməsinin tərəfdarı olmuşdur. Rıskulov Şərq inqilabının idarə olunmasını zəruri saymışdır. O deyirdi ki, düşünülməmiş, yerli vəziyyətlə uzlaşmamış kommunizm ideyalarının Şərqdə tətbiqi lazımı nəticə verə bilməz (393, s. 152-154, 307). T.Rıskulov N.Nərimanovla birlikdə Şərq zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində dərslər verərək Şərq inqilabının xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını vurğulamışdır. “Sultanqaliyevin işi” Moskvada müzakirə olunarkən T.Rıskulov da çıxış etmişdir. Lakin o, Sultanqaliyevin ünvanına Stalinin ürəyincə olan sözləri demədiyi üçün çıxışı xoşa gəlməmişdir. Sultanqaliyevi ifşa edən müşavirədə də çıxış edən T.Rıskulov bolşeviklərin milli siyasətinin yerlərdə düzgün həyata keçirilməməsi barədə narahət olduğunu vurğulamışdır (95, 1980, № 1, s.82-104).

Turar Rıskulovun milli dövlətçilik fəaliyyətinin əsas mahiyyəti müsəlman xalqlarının milli dəyərləri və xüsusiyyətləri ilə hesablaşmaq olmuşdur. T.Rıskulov Türkünstan xalqları arasında həmrəyliyə böyük səy göstərmişdir. Onun bu yolda olan xidmətləri sonralar yüksək qiymətləndirilmişdir (399). Ümumtürk həmrəyliyinə üstünlük verən T.Rıskulov hələ 1920-ci ildə V.İ.Leninə yazdığı məktubunda Türkünstanın milli zəmində bölgüsünü lüzumsuz saymışdır (120, 1994, № 8, s.10-11) O, S.Seqizbaev və başqa qazax siyasətçiləri ilə birlikdə var gücü ilə Türkünstanın vahid dövlət elan edilməsinin tərəfdarı olmuşdur.

Sonralar SSRİ-nin xalq daxili işlər komissarı olan N.İ.Yejov 1923-cü ildə Qazaxıstanın Semipalatinsk quberniya partiya komitəsinə rəhbərlik edərək sanki gələcəkdə törədəcəyi qətlərin məşqini burada keçmişdir. Qazaxıstanın ən məşhur siyasətçiləri və ziyalıları ya həbs olunur, ya da Qazaxıstandan qovulurdular. 1928-ci ildə Qazaxıstanda milli təmayüçlüyə qarşı mübarizə həyatın bütün sahələrini əhatə edirdi. Qazaxları köçərlik həyat tərzindən məcburi çəkəndirmək meyllərinə mane olanları da millətçi adlandıraraq məhkum edirdilər. On il köçərliklə müharibə aparırları da müxtəlif cəzalara məhkum edirdilər. Onların arasında yerli siyasətçilər Ə.Bukeyxanov, M.Dulatov, A.Baytursun, T.Rıskulov, İ.Sadvakasov və b. var idi. T.Rıskulov öz həmfikiriləri olan S.Xocanov, S.Mendəşev, S.Sadvakasov və O.Candosovla birlikdə qəddar şovinst olan Qazaxıstan partiya təşkilatının

rəhbəri F.İ.Qoloşşekinə qarşı mübarizəyə başladılar. Turar Rıskulov burjuva millətçisi və pantürkist ideyalarında ittiham olunaraq qətlə yetirilmişdir. İttiham olunanlar sırasında 1931-1933-cü illərdə qazax əhalisinin kütləvi şəkildə qırğına məruz qalmasına narazılıq bildirənlər də olmuşdur. T.Rıskulova və onun bir neçə silahdaşına, MİK katibinin müavini N.Nurmakova, Qazaxıstan MİK sədri U.Kulumbetova və başqalarına qarşı irəli sürülən ittiham ondan ibarət olmuşdur ki, guya onlar Qazaxıstanı SSRİ tərkibindən çıxarıb Yaponiyanın himayəsinə vermək məqsədi güdürmüşlər.

Qazaxıstanda Cambul vilayətinin rayonlarından, dövlət universitetlərindən birinə Rıskulovun adı verilmişdir. Luqovaya qəsəbəsində T.Rıskulova heykəl qoyulmuşdur. Qazaxıstanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra T.Rıskulovun əsərləri nəşr olunmuşdur (133, t.3).

Milli dövlətçilik uğrunda mübarizə aparən şəxslərdən biri də qazax yazıçısı və dövlət xadimi Saken Seyfullin (12.6.1894-1939) olmuşdur. Qazaxıstanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının fəal iştirakçısı olmuşdur. 1918-ci ildən bolşeviklər partiyasının üzvü, 1922-ci ilin iyununda xalq maarif komissarının müavini, 1922-1925-ci illərdə Qazax Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifələrində çalışmışdır. Qazaxıstan Sovet Yazıçılar İttifaqının banilərindən olmuşdur. Saken Seyfullin kommunist olaraq qazaxların milli hökuməti olan Alaş-Orda və onun tərəfdarlarına qarşı mübarizə aparmışdır. Bir ədib kimi S.Seyfullin əsas əsərini Qazaxıstanın sovetləşməsinə həsr etmişdir. S.Seyfullin N.Nərimanovu özü üçün bir örnək saymış, onunla tez-tez məsləhətləşmişdir (116). S.Seyfullin Xalq Komissarları Sovetinin sədri olarkən ilk əvvəl xalqın savadlanmasını və qazax sənayesinin inkişafını diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bir çox başqa qazax ziyalılarından fərqli olaraq o, köçürüklə yanaşı, əkinçiliklə məşğul olmaq məsələsinə cəsarətlə qaldırmışdır. O, qazaxların dövlət aparatına cəlb edilməsini ümdə vəzifə olaraq qoymuşdur. Baş nazir olarkən S.Seyfullinin ən vacib problemlərindən biri qazax dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaq olmuşdur. 1923-cü il iyunun 9-da o, qəzetlərin birində qazax dili haqqında məqaləsində “qazax dilinin dövlət strukturlarına daxil olması kənd və qəsəbələrdən başlanmalıdır” fikrini qaldırmışdır. O, cəsarətlə qazax dilinin rus dili ilə eyni hüquqda olmasını, əslində isə Qazaxıstanda dövlət dili olması məsələsinə irəli sürmüşdür. Məqalə qəzetdə çıxandan bir gün sonra o, həmin məsələni hökumətin iclasında qaldıraraq, bu işi sürətləndirmək və tənzimləmək məqsədi ilə xüsusi hökumət komissiyasını yaratmışdır. Qaldırılan məsələləri hökumətin xüsusi qərarı ilə rəsmiləşdirmişdir. Bakıda N.Nərimanovun “millətçilik fəaliyyətini” ifşa etmək məqsədi ilə çağırılan toplantının təşəbbüskarı olan Mərkəzin nümayəndəsi E.Yaroslavski Qazaxıstanda partiya toplantısında çıxış edərək yeni rəhbərlərə, ilk əvvəl S.Seyfullini nəzərdə tutaraq onların sinfi maraqlardan daha çox milli maraqlara diqqət yetirdiyini söyləmişdir. 1938-ci ildə S.Seyfullin həbs olunaraq

güllələnmişdir. Qazaxıstanda onun adına küçələr, kitabxanalar, universitetlər vardır. 1972-ci ildə ona heykəl ucaldılmışdır.

Bolşeviklər və Stalin milli təmayülçülüyə qarşı repressiyaları aparsalar da, onun kökünü kəsə bilməmişdilər. Milli təmayülçülük sovet hakimiyyətinin Stalinə sonrakı dövründə, XX qurultaydan sonra dövlət siyasətinə müxalif deyil, təkamül yolu ilə liberal kommunist ideologiyası şəklində inkişaf etmiş və 80-90-cı illərdə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verərək xalqları müstəqilliyə çıxarmışdır.

Beləliklə:

- milli təmayülçülük bolşevik partiyası sıralarında daha çox xalqın çarizmin hökmranlığı dövründə tarixən keçirdikləri ədalətsizliklərə qarşı ədalətin bərpası cəhdi olmuşdur;

- milli təmayülçülərin mövqeyi hakim xalqın şovinizminə və bolşevik hakimiyyətinin sinfi maraqları nəticəsində buraxılan əyintilərə qarşı inkişaf edən hərəkət olmuşdur;

- milli təmayülçülər sinfi mübarizədənsə milli həmrəyliyə üstünlük vermişlər;

- milli təmayülçülər milli dilin və sosialist mədəniyyətinin (formaca milli, məzmunca sosialist) çərçivəsində milli mədəniyyətin inkişafına üstünlük vermişlər;

- milli təmayülçülər dinə qarşı daha dözümlü mövqə tutmuşlar;

- milli təmayülçülər milli kadrları sinfi mövqedən daha çox milli maraq mövqeyindən qiymətləndirmişlər;

- milli təmayülçülər tarixə sinfi baxışla yanaşı, milli özünüdərk etmə mövqeyindən olan baxışa üstünlük vermişlər.

1917-ci il Fevral inqilabı nəticəsində Rusiyada milli məsələlərin həlli zəruriliyi ön plana çıxmışdır. Bu məsələ oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyətə gələn bolşeviklərin siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri olmuşdur. Türk xalqları da milli dövlətçilik uğrunda mübarizəyə qoşulmuşlar. Milli təmayülçülük hərəkəti SSRİ-nin türk xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Milli təmayüllü kommunistlərin əksəriyyəti sovet hakimiyyəti illərində repressiya edilmişlər.

İ F Ə S İ L

N.NƏRİMANOVUN İCTİMAİ VƏ SİYASİ FƏALİYYƏTİ (1920-ci İLİN APRELİNƏ QƏDƏR)

2.1. N.Nərimanovun ictimai və siyasi fəaliyyətinin bəzi aspektləri

N.Nərimanovun ictimai fəaliyyəti 1890-cı ildə müəllimliklə başlayır. O, Qori seminariyasını bitirərək əvvəl Tiflis qəzasının Qızılhacılı kəndində, sonra isə Bakıda müəllimlik edir. N.Nərimanov həmin dövrdə rus-tatar məktəbinin açılmasına cəhd edir, lakin buna nail ola bilmir.

1894-cü ildə N.Nərimanovun ilk pyesi olan “Nadanlıq” pyesi tamaşaya qoyulmuşdur. 1899-cu ildə Azərbaycan dramaturgiyasında ilk tarixi dram olan “Nadir şah” pyesi çap olunsa da, səkkiz ildən sonra teatrda tamaşaya qoyulmasına icazə verilmişdir. Teatr haqqında ilk yazısını N.Nərimanov 1899-cu ildə Gəncədə teatrın açılması münasibətilə yazmışdır (285, t.1, s.46-48). O, çox vaxt tamaşanın biletlərini öz pulu ilə alıb camaata paylamışdır (424). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə N.Nərimanov siyasi müxalifətdə olanda da onun pyesləri Azərbaycan teatrının səhnəsində oynanılmışdır. Ü.Hacıbəyov hələ 1917-ci ildə N.Nərimanovu “ustad dramaturq” adlandırmışdır (103, 28 noyabr 1917, № 260, s.6).

N.Nərimanov 1894-cü ildə Bakıda ayda təxminən 300 nəfər müsəlman oxucusu olan qiraətxana açmışdı. Bu qiraətxanaya Rusiyanın müxtəlif yerlərindən kitab, jurnal və qəzet gətirilirdi. Burada Azərbaycanda, Kazanda, Krımda, Türkiyədə, Türkiyədə nəşr olunan kitablar toplanmışdı. Bu hadisə Rusiyanın bütün müsəlman əyalətlərində böyük xeyirxah iş kimi qiymətləndirilmişdir. O dövrün Rusiyada çıxan aparıcı türkçü qəzeti “Tərcüman” bu haqda dəfələrlə yazmışdı. “İrşad” qəzeti bu kitabxananın açılışını “millət bağçasında yeni açılmış qızılgül” adlandırır, kitabxananın bağlanması isə “millət dostlarının yaralı ürəyinin közünü qopardı” deyərək heyfslənirdi (343, 14 mart 1906).

N.Nərimanov 1896-cı ildə “Kaspiy” qəzetində Azərbaycan dilində qəzetin çap olunması haqqında məsələ qaldırmış, 1899-cu ildə dilə aid əsərlər çap etdirmiş və 1901-ci ildə Azərbaycan dili müəllimi işləmək hüququnu almışdır. N.Nərimanov 1908-ci il oktyabrın 20-də Odessanın Novorossiysk Universitetinin tibb fakültəsini bitirərək həkim diplomu almışdır. O, ömrünün sonuna qədər siyasi və dövlət fəaliyyəti ilə yanaşı, müəllimlik və həkimlik borcunu da unutmamışdır.

N.Nərimanov siyasi fəaliyyətinə Odessada oxuyarkən tələbəlik illərində keçirdikləri tədbirlərdən başlamışdır (168, s.36). O, “Hümmət” siyasi təşkilatının təşkilatçılarından və fəalllarından olaraq siyasi həyata daxil olmuş, 1905-ci ildə Odessada gizli bir toplantıda çarın devrilməsi haqqında siyasi məruzə ilə çıxış etmişdir. 1906-cı ildən başlayaraq N.Nərimanovun mətbuatdakı çıxışları açıq siyasi mənə daşmışdır. O, ruslaşdırma siyasətinə qarşı çıxış etmiş (360, 30 mart 1906, №

116), çar qanunlarını rəhmsiz saymış, yalançı millətpərəstləri isə tənqid etmişdir (360, 2 iyun 1906, № 119). “Hürriyyət” məfhumu onun məqalələrinin əsas mövzusu olmuşdur. N.Nərimanov 1906-cı ildə yazırdı: “Ya hürri yaşamal, ya hürriyyət yolunda getməli!.. Yoxsa bu yaşayış yaşayış deyildir” (360, 21 iyun 1906, № 134). N.Nərimanovun siyasətinin əsas məqsədi yoxsulların, kasıbların, fəhlələrin və kəndlilərin güzəranının yaxşılaşdırılması idi.

N.Nərimanov 1906-cı ildə Bakıda keçirilən müsəlman müəllimlərinin birinci qurultayının rəhbəri olduğu vaxt dilimizin məktəblərdə daha cəsarətlə inkişaf etdirilməsi haqqında H.Z.Tağıyevlə aralarında kiçik bir mübahisə yaranmışdır. Bu qarşıdurmaya baxmayaraq, onlar həmişə işgüzar münasibətdə olmuşlar. H.Z.Tağıyevin teatrında N.Nərimanovun əsərlərinin tamaşaları davam etdirilmişdir. N.Nərimanov hakimiyyətə gələrkən isə H.Z.Tağıyevə imkan dairəsində qayğı göstərmişdir.

1908-ci ildə N.Nərimanov Tiflisə gələrək inqilabi fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, bu məqsədlə Tiflis məscidində çıxış etmiş, ancaq burada bütün maraqlananlar üçün yer kifayət etmədiyindən ikinci görüşünü Tiflisin Şeytanbazar (Meydan) məhəlləsindəki müsəlman qəbiristanlığında keçirmişdir. Bu görüşdə 5 min adam iştirak etmişdir (428, 14 aprel 1925, № 90).

1909-cu ilin yanvar ayında onun evində jandarma idarəsi tərəfindən axtarış aparılmış, mart ayında N.Nərimanov həbs olunaraq Tiflisin Metex qaləsindəki həbsxanaya salınmışdır. N.Nərimanova qarşı irəli sürülən ittiham ondan ibarət idi ki, o, İrənin “Mücahidlər” təşkilatının üzvü olmuş, Səttarxanın və Bağırxanın dəstələrinə adam, silah və partlayıcı maddələr göndərmişdir. N.Nərimanovu həbs edərək onun üstündən 1905-ci ildə yazılmış konstitusiyalı respublika üsul-idarəsinin monarxiya üsul idarəsindən üstün olması haqqında referat tapılmışdır. Həmin ilin avqust-sentyabr aylarında Bakının bir qrup ziyalı Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasını N.Nərimanovun işində yardımçı olmağa çağırılmışdır (334, 31 avqust 1906, № 38; 307, 30 avqust 1906, № 194).

N.Nərimanov 1909-cu il sentyabrın 14-də Qafqazda yaşaması qadağan olunmaq şərtilə azad edilmişdir. N.Nərimanov yaşamaq üçün bir neçə şəhəri - Rostovu, Kırım yarımadasında Simferopolu, Aşxabadı seçsə də oralarda yaşamağa qoymamışlar. Nəhayət, ona Həştərxanda yaşamağa (iki illik sürgün) icazəsi verilərkən oraya gedən zaman yolüstü Bakıda bir neçə gün qalmağa da icazə verilməmişdir (356, 6 oktyabr 1909, № 225).

1909-cu il oktyabrın 6-dan N.Nərimanovun həyatının Həştərxan dövrü başlayır. Həmin ayın 7-də o, şəhərin “Dərülədb” məktəbi və tatar dilində nəşr olunan “Burhani-tərəqqi” qəzeti ilə əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirir. Bir neçə gün sonra həmin qəzet öz səhifələrində yazırdı: “Nəriman bəy cənabları! Heç bir vaxt xatırlamayın ki, bəli, mən məhbusam və həm də qəribəm! Xeyr, belə xəyalları xatirinizə belə gətirməyəcəksiniz. Çünki ərbabi-maarif üçün küreyi-ərzin hər bir yeri Vətəndir, Vətən. Siz millətin cövhərisiniz. Cövhər nəyə dəyşsə, haman

cövhərdir ki, cövhər. Cövhərin yerində qədri olmaz. Cövhər aləmi-qürbətə düşdümü, qədrü-qiyməti artar. Hər kəs də o cövhər ilə kəsbi-iftixar edər. İndi sizin kimi zati-alilərlə Həştərxan müsəlmanları nə qədər iftixar etsələr azdır. Yaşasın sizin kimi xadimi-millətimiz. Yerə batsın millət xadimlərini donos edən dinsizlər” (338, 11 oktyabr 1909, № 98). Bu məqalə Həştərxan qubernatorunun diqqətindən yayınmadı. Oktyabrın 12-də qəzetin ya “200 rubli iştiraf” verməsi, ya da redaktorun iki aylıq həbs olunması barədə qərar verildi (338, 16 oktyabr 1909, № 99). Həmin günlər N.Nərimanovun “Nadir şah” pyesi Baxçasarayda oynanılmışdı. Bu zaman “Tərcüman” qəzeti N.Nərimanovun ünvanını axtardığını bəyan etmişdi (357, 16 oktyabr 1909, № 47).

N.Nərimanov Həştərxanda həkim, jurnalist, teatr və etnoqraf fəaliyyətini geniş şəkildə həyata keçirmiş və Qafqazla əlaqələrini kəsməmişdir. N.Nərimanovun Həştərxanda həkimlik fəaliyyəti haqqında çoxlu məlumatlar vardır. 1911-ci il aprelin 15-də Həştərxanda həkimlərin ikinci quberniya qurultayında “Şurayi-İslam” cəmiyyəti adından N.Nərimanov çıxış etmişdir. N.Nərimanov 1913-cü ildə Həştərxanda keçirilən Novruz bayramının aktiv iştirakçılarından olmuşdur. O, görkəmli aktyor Cahangir Zeynalovun 25 illik yubileyi münasibəti ilə ona göndərdiyi təbrik məktubunu yerli qəzetdə çap etdirmiş (338, 5 dekabr 1910, № 123), Mirzə Ələkbər Sabirin vəfatı münasibəti ilə Həştərxandan başsağlığı teleqramı vurmuş (309, t.1, s.171), M.F.Axundovun yubileyinə təbrik məktubu göndərmişdir (336, 4 dekabr 1910, № 273). Xəzər Dənizçilik idarəsindəki qulluq ilə əlaqədar Həştərxanda bir il yaşayan Ə.Haqqverdiyev bu dövrdə N.Nərimanovla tez-tez ünsiyyətdə olmuşdur (49, s.91-92).

X.Abuşayev öz xatirələrində N.Nərimanovun Həştərxanda onunla qonşu olduğunu və yerli qəzetdə mürəttib işlədiyindən onunla tez-tez görüşdüyünü yazırdı. Xatirələrdə qeyd olunduğuna görə bir gün N.Nərimanov sevinərək gəlib X.Abuşayevə xəbər verir ki, Tiflisdə Cəlil əfəndiyə (Cəlil Məmmədquluzadə - H.H.) jurnal buraxmaq üçün mürəttib lazımdır və təklif etmişdir ki, o Tiflisə gedib jurnalda çalışsın. Abuşayev razılıq verdiyindən N.Nərimanov onun yol pulunu verib Tiflisə yola salmışdır (411, noyabr 1960, № 14, s.30).

1913-cü ildə N.Nərimanov Həştərxanda Şəhər Dumasına qlasını və məktəb komissiyasına üzv seçilmiş, Uprava (şəhər idarəsi - H.H.) üzvlüyünə seçilmək üçün ictimaiyyət tərəfindən dəstək almış (357, 12 yanvar 1913, № 10), Həştərxanda yerləşən “Narodniy dom-universitet”ə (Xalq Universiteti) sədr seçilmişdir (353, 4 aprel 1913, № 375). 1912-ci ilin fevralında N.Nərimanova Həştərxandan Qafqaza dönməyə icazə verilsə də o, 1913-cü ilin iyuluna qədər orada qalmışdır.

N.Nərimanovun Həştərxandan getməyi münasibəti ilə şəhərdə bir neçə toplantı keçirilmiş, ona vida sözləri deyilmiş və qəzetlərdə onun haqqında xoş məramlı məqalələr çap edilmişdir. Məqalələrin birində yazılırdı: “Yerli şəhər

özünüidarə təşkilatında müsəlmanlardan 2 nəfər seçilmiş üzv var idi. Bunlardan lazımlısı və savadlısı doktor Nəriman bəy Nərimanov idi. O, bu yaxınlarda Bakıya getmişdir. Yerdə qalanların çoxusu rusca ancaq öz imzasını çəkməyə qadirdir. Buna görə də onlar heç bir işə qarışa bilmir və iclaslarda danışmağı bacarmırlar. İclaslar qurtardıqdan sonra daldə-bucaqda uzun-uzadı danışirlar” (73, 25 sentyabr 1913, № 24). Onun getməyi münasibətilə “Edil” qəzeti yazırdı: “Həştərxan müsəlmanlarının milli və ictimai işlərinə rəhbərlik edən möhtərəm doktor Nərimanov həzrətlərinin Həştərxandan getməsi Həştərxan müsəlmanlarını çox məhzun etmişdir...” (47, s.161). N.Nərimanovun Həştərxandakı fəaliyyətinin əks-sədası Avropaya gedib çatmışdır. Parisdə çıxan qəzetlərin birində yazılmışdı: “Həştərxan, Kazan və Ufa şəhərlərində mətbuat vasitəsilə müsəlman millətçiliyi qızğın təbliğ edilir. Bu münasibətlə “Xalq Universitetləri cəmiyyəti”nin sədri N.Nərimanov görkəmli rol oynamışdır. Həştərxan quberniyasında yaşayan müsəlman əhalisi arasında onun təbliğatı böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Rus siyasətindən incik olan qırğızlar (bu terminin arxasında o zamanlar iki xalq - qazaxlar və qırğızlar nəzərdə tutulurdu. - H.H.) təbliğ edilən ideyaya xüsusi həssaslıq göstərmişlər” (47, s. 161). Onun haqqında yerli “Edil” qəzetində verilən yazılar “Tərcüman”, “İqbal”, “Kaspi”, “Musulmanskaya qazeta” qəzetlərində də çap edilmişdir. “Bolşoy Moskovskiy otel”də verilən qəbul haqqında məlumatda deyilirdi: “Onun ictimai və daimi iştirakı sayəsində idi ki, Həştərxanın teatr səhnəsinin işi genişləndi və böyük bir ciddiyyət qazandı. Teatr sənətinə xalqın hörmət və məhəbbəti cəlb olundu...” (47, s.161). “Nərimanov cənabları Həştərxanda olarkən rus və müsəlman ümumşəhər xalqının məhəbbətini qazandığından şəhərdən ayrılması ümumun təəssüfünə səbəb olmuş və onu böyük alqışlarla yola salmışlar” (357, 24 iyul 1913, № 164). “Edil” qəzeti yazırdı: “Nəriman bəy bütün Həştərxanlıların (həm rusların, həm müsəlmanların) böyük etimadını qazanmış, etibarlı bir doktorumuz idi. Həştərxanlılara tibb fənninə aid çox fədalar göstərdiyi kimi, Həştərxan mətbuatı vasitəsilə o, xalqımızın tibb elminə çox xidmətlər etdi. Nəriman, yuxarıda dediyimiz camaata xidmət dənizində boyundan yuxarı qərğ olduğu halda, o, Həştərxanda sənaye və ədəbiyyatı-nəfisə, həm də teatr və səhnəni sevən gənclərə heç yorulmadan xidmət edirdi... Onu Bakıya yola saldılar... Müşayiət edənlərin “Yaxşı yol, sağ ol!” səsləri bütün Volqaboyuna əks-səda salmışdı” (341, 21 iyul 1913, № 410). Sonralar da N.Nərimanov tez-tez Həştərxanlıları yada salmış və oraya müxtəlif hadisələrlə əlaqədar məktublar yazmışdır. Həştərxan qəzetləri isə “Tezliklə Bakıda sakin olan doktor Nərimanov Həştərxana övdət edilib, orada daimi sakin olacaqdır” deyə nisgilli yazılar çap etmişlər (341, 15 dekabr 1913, № 529).

N.Nərimanov 1913-cü il iyulun 14-də Bakıya köçərək maarifçilik sahəsində fəaliyyət göstərmiş, ictimai və tibbi mövzularda məruzələrlə çıxış etmiş, bu sahədə çalışan cəmiyyətlərə daxil olmuşdur. 1914-cü ilin yanvarında Mövlud bayramını

Bibiheybət və Bayıl məscidlərində, “Səfa” məktəbində fəhlələrlə birlikdə keçirmişdir (336, 28 fevral 1914, № 22).

N.Nərimanovun o dövrdə şəxsiyyətini səciyyəyləndirən çoxlu yazılar dərc edilmişdir. 1900-cü ildə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin polis departamentinə daxil olan yazıların birində “Nərimanovun müsəlmanlar arasında şöhrət və hörməti var” deyilirdi (22 s.59). Sonralar qəzetlər onu belə qələmə vermişlər: “məmləkətin qeyrətli və hünərvər şəxslərindən” (380, 27 mart 1897, № 3), “məşhur müsəlman pedaqoqu və publisisti” (349, 1 noyabr 1907, № 178), “məşhur və məruf tərəqqipərvər və insanpərəst” (356, 7 noyabr 1909, № 225), “möhtərəm insan, maarifin dostu, vətəni sevən, insaniyyət dünyasına xidmət etməkdə əsrimizin birinci mücahidi” (377, 6 oktyabr 1909, № 225), “camaat fəalı” (346, 20 fevral 1912, № 41), “Nərimanın nə dərəcədə ali şəxs olması bütün Qafqazın maarifpərvərlərinə və tərəqqixallarına məlumdur” (348, 3 fevral 1911, № 12), “bir ictimai xadim, publisist və həkim kimi xalq arasında böyük hörmət və şöhrət qazanmış” (52, 14 iyul 1913, № 156), “müsəlmanların ehtiramını qazanmış” (357, 18 iyul 1913, № 159). “Mən Nərimanovun həmişə millətə etdiyi xidmətini yada salıb Əncumənə doktor təyin olunmasını səmimi qəlbədən təbrik etdim” (348, 9 fevral 1911, № 15) deyərək bir ruhani bildirmişdir.

1917-ci ilin yanvarından başlayaraq Bakıda siyasi təşkilat olan “Hümmət” təşkilatının və ictimai təşkilatlar olan “Xalq yurdu”, “Ədəb yurdu”, “Xalq evi”, “El yurdu”, “Qənaət”, “Nicat” adlı cəmiyyətlərin fəaliyyətlərini genişləndirdilər. N.Nərimanov bu təşkilat və cəmiyyətlərin fəal təşkilatçılarından və siyasi mövzularda mühazirəçilərindən biri olmuşdur. O, mühazirələrində Rusiyada baş verən inqilabi proseslər haqqında mütəmadi məlumatlar vermişdir (333, 2 yanvar 1917, № 366; 24 yanvar, № 385; 27 fevral, № 413; 17 mart, № 426; 19 iyun, № 501, 620).

1917-ci il martın 27-də Bakıda “müsəlman işlərində yolbaşçılıq (rəhbərlik - H.H.) etmək üçün bir büro seçildi”. Büronun tərkibinə Ə.M.Topçubaşov, F.Xoyski, N.Nərimanov və Ə.Əmircanov seçildilər (333, 29 mart 1917, № 436). N.Nərimanov 1917-ci ilin aprelində Bakıda başlayan Qafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayında iştirak etmiş, Ə.Topçubaşov, F.Xoyski, N.Usubbəyov və M.Hacinski ilə birlikdə qurultayın rəyasət heyətinə seçilmiş və orada çıxış etmişdir (354, 16 aprel 1917, № 15).

Qars vilayətinin hərbi əməliyyatdan zərər çəkmiş müsəlmanlarına yardım göstərən komitənin iclasında (284, c.1, s.119), Rusiyanın Edilboyu (Volqa çayının adlarından biri) müsəlmanları qarşısında (345, 4 mart 1917, №596; 335, may 1917, № 4, 7), Tiflis və Bakı fəhlələri qarşısında dəfələrlə nitq söyləmiş (336, 17, 23 may 1917), “Hümmət”in işinə başçılıq etmiş və qəzetdə dəfələrlə məqalələr yazmışdır (358, 1921, № 3, s.65-66). Milli Şuranın işində iştirak etmiş (333, 7 sentyabr 1917, № 561), məscidlərdə çıxış etmiş (361, 19 sentyabr 1917, № 12), Bakı Dumasına qlasını seçilmişdir (333, 3 noyabr 1917, № 605; 337, 4 noyabr 1917, № 175).

N.Nərimanov Birinci dünya müharibəsi illərində Bakıda olan türk əsirlərinə qayğı göstərmişdir. Nargin adasında saxlanılan türk əsirlərinin ağır və dəhşətli vəziyyəti haqqında dəfələrlə mətbuatda (361, 28 noyabr 1917) və Şəhər Dumasında çıxış etmiş (361, 12 dekabr 1912, № 23), onlara yardım etməyə çağıran müraciətlər etmiş (333, 7 dekabr 1917), nəticədə onların vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına nail olmuş və Nargin adasında saxlanılan türk əsirləri adından Hafiz Feyzulla və Mustafa Həmdini tərəfindən imzalanmış “təşəkkür məktubu almışdır” (361, 31 mart 1918, № 378). N.Nərimanov Həştərxanda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə orada yaşayan türk əsirlərinin birinci qurultayını keçirmiş (47, s.320), 1918-ci il qırğını nəticəsində didərgin düşən Şamaxı, Quba, Muğan qaçqınlarına qayğı göstərmişdir (361, 25 aprel 1918, № 42). O, “Fikir” və “El həyatı” adlı jurnalların nəşri haqqında rəsmi şəxslərə müraciət etmişdir (167, v.8; 363, 31 dekabr 1917, № 222). Məşhur gürcü ictimai-siyasi xadimi və inqilabçısı Noy Jordaniya onu Tiflisə qurultaya (379, 16 iyun 1917), müsəlman kütlələri isə siyasi vəziyyət haqqında çıxış etmək üçün Həştərxana dəvət etmişlər (340, 24 iyun 1917, № 155).

1918-ci ilin mart hadisələrinə N.Nərimanovun münasibəti. Birinci dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsindən qayıdan silahlı erməni və rus əsgərləri Bakıda toplanmışdılar. Bakı-Tiflis dəmiryolunda isə təxribatçılar tətillər elan etmişdilər. Bu tətillər xarici görünüşünə görə guya azərbaycanlıların xeyrinə olduğu halda, ermənilər tərəfindən ikibaşlı istismar olunurdu. Bir tərəfdən, ermənilər öz narazılıqlarını bildirirdilər ki, dəmiryolu işləmədiyindən “yazıq ermənilər evlərinə qayıda bilmirlər”, o biri tərəfdən isə vəziyyətin belə inkişafı onları tam qane edirdi. Çünki Bakıda silahlı erməni əsgərlərinin toplanması onların potensialını daha qüvvətli edirdi. Beləliklə, Bakıda silahlı dəstələrin potensialı dönmədən ermənilərin və bolşeviklərin xeyrinə inkişaf edirdi. Qarşıdurma sadəcə hakimiyyət naminə başlasa da, milli qırğınla nəticələndi. Ssenari üzrə ilk atəşlər azərbaycanlıların ayağına yazıldı və silahlı qarşıdurmanın təşəbbüskarı azərbaycanlılar sayıldılar.

Bu hadisələrdə N.Nərimanov bir bolşevik olaraq hakimiyyətə gəlməkdə maraqlı olsa da, milli marağını bu dəfə də üstün tutaraq, yaranmış vəziyyəti zərərsizləşdirmək yolunda fəaliyyət göstərmişdir. O, özünü hakimiyyətə gəlməkdə maraqlı olan siyasi partiyaların nümayəndəsindən daha çox ictimai xadim kimi aparmışdır. Onun tarixin bu anında atdığı bəzi addımlar haqqında tarixi sənədlər indi də saxlanılır.

1918-ci il fevralın 24-də başda general Talışinski olmaqla müsəlman diviziyasının qərargahı Bakıya gəldi. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Talışinski bu qərargahda yeganə müsəlman idi. Qərargah tam tərkibdə həbs olundu. Eser M.Vəzirov və N.Nərimanovun təkidi ilə Talışinski azad olundu. Bir neçə gündən sonra Vəzirov öz xahişindən imtina etsə də N.Nərimanov mövqeyini dəyişdirmədi. Silahlı qarşıdurmaya bir gün qalmış N.Nərimanov yenə də tərəflərə müraciət etdi. O, S.Şaumyandan xüsusi iclas çağırılıb baş verə biləcək

qarşıdurmanın qarşısını almağı tələb etmişdir. Bu iclas keçirilmişdir, ancaq S.Şaumyan vəd versə də, gözlənilmədiyi kimi vədinə naxələf çıxmışdır (131, s.144-154).

K.Hüseynova N.Nərimanovla bağlı xatirələrində yazır: “1918-ci il martın 14-ü, ya 15-də N.Nərimanovu aparmaq məqsədi ilə silahlı ermənilər onun evinə gəlirlər. O özü bu zaman evdə deyildi. Onların bəd məqsədlərini anlayaraq N.Nərimanovun qardaşı oğlu Rizvan özünü Nəriman kimi qələmə verir. Ermənilər tərəfindən şəhərin kənarında yüzə yaxın başqa müsəlmanlarla birlikdə gülləyə tutulan Rizvan təsadüfən xoşbəxtlikdən sağ qalır. Rizvan Tiflisdə yaşayarkən erməni dilini öyrənmişdi. O, qaranlıqda ayılanda özünü meyitlərin arasında görür, erməni dilini yaxşı bildiyinə görə keşikçi postlarından keçə bilir” (430).

Hələ martın 19-da Bakıda atışmalar eşidildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə bolşeviklərlə müsavətçilər arasında danışıqlar aparılmışdır. Bolşeviklərin şərtləri çox sərt olsa da, müsavətçilər bütün şərtləri qəbul etmişlər (131, s.447). Amma bu güzəştlər də qarşıdurmanın qarşısını ala bilməmişdir. N.Nərimanov öz evində M.Rəsulzadə ilə S.Şaumyanın görüşünü təşkil etmişdir. Burada qarşıdurmanın qarşısının alınması barədə qərar qəbul olunsa da, atəşkəsə nail ola bilmədilər (131, s.149). Belə olduqda N.Nərimanov “Hümmət” qəzetində məqalə ilə çıxış etmişdir. Bu məqalədə N.Nərimanovun S.Şaumyana məktubla müraciət etdiyi barədə ictimaiyyət məlumatlandırılmışdır (131, s. 150).

S.Şaumyanın qəddarlığı və erməniçilik xəstəliyinə tutulduğu ondan görünürdü ki, o, “ancaq sovet hakimiyyətini qəbul edən müsəlmanların təhlükəsizliyini təmin edə biləcəyini” bəyan edirdi. Caparidzenin dedikləri də çox səciyyəvi idi. O söyləyirdi ki, “əgər müsəlmanların mənə inandığına əmin olsaydım onlara yardım edərdim” (131, s.151). Bu mövqə, əslində daşnak-bolşevik cütlüyünü dəstəkləyən müsəlmanların axtarışı idi. Belələri isə yox idi. Bolşeviklər yaxşı anlayırdılar ki, istər Rusiyanın inkişafı, istərsə də rus inqilabının taleyi Bakı nefti olmadan acınacaqlı nəticələnmə bilər. Bu, əslində bolşevik və erməni cütlüyü tərəfindən hakimiyyətə gəlmək, Azərbaycanın ərazisinə və neftinə yiyələnmək, azərbaycanlıların Azərbaycanda kökünü kəsmək məqsədi güdüdü.

Beləliklə, 1918-ci ilin mart-aprel hadisələrindən N.Nərimanov da nəticə çıxarmışdı. Nəticənin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bolşeviklər istənilən vasitə ilə Bakını və onun neftini ələ keçirəcəklər, hakimiyyətə gəlmək üçün hər hansı bir vasitəyə əl atacaqlar, azərbaycanlılara qarşı milli qırğına da gedəcəklər, hər hansı erməni və xüsusən də daşnaklar bolşeviklərin müttəfiqi olacaqlar, ermənilərə və ruslara xüsusi imtiyazlar verəcəklər və i.a. Bunlardan başqa nəticə o idi ki, bolşeviklərin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmək cəhdinin qarşısını alan bir qüvvə yox idi.

1918-ci il mart-aprel hadisələrinin ola biləcəyini Azərbaycan milli qüvvələri, xüsusən də müsavətçilər bilirdilər, əhali ilə milli-azadlıq qüvvələri arasında həmrəylik də var idi və milli qüvvələr müəyyən dərəcədə təşəkkül

tapmışdılar. Amma bunların hamısı bir müsbət nəticə vermədi. Nəticələrdən biri də o idi ki, Bakıda sovet hakimiyyətinin yıxılmasını yalnız yerli siyasətçilərin, yaxud yerli silahlı qüvvələrin təkbəşinə fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək düzgün deyildir. N.Nərimanov bütün bu hadisələrdən nəticə çıxararaq rus bolşeviklərinin səmimiyyətinə inanmasa da, sosialist ideyalarına səmimi inanırdı. O tam inanırdı ki, istər öz xalqı, istərsə də bütün Şərq yaranmış acınacaqlı vəziyyətdən məhz o zamanlar dünyanı bürümüş sosialist ideyalarının reallaşması vasitəsi ilə çıxa bilər.

1918-ci il mart hadisələrinin müsəlman əhalisini bolşeviklərdən uzaqlaşdırdığını həttə A.Mikoyan da etiraf etmişdir. Amma buna baxmayaraq, əhali 1920-ci ilin apreliyində Bakıda qurulan hakimiyyəti müəyyən qədər barışıqla qarşıladı. Bunun səbəblərinin biri də AXC hakimiyyəti tərəfindən verilən bəzi vədlərin yerinə yetirilməməsi, daxili və xarici siyasətdə müəyyən problemlərin həll edilməməsi ilə bağlı idi. Bəzi tədqiqatçılar bunun səbəbini onların hakimiyyətdə olduqları vaxtın məhdud olması ilə də izah edirlər (128, s.118).

Bu hadisələrin nəticəsində N.Nərimanovun vəziyyəti haqqında “Hümmət” qəzeti 1918-ci il 10 iyun tarixli nömrəsində yazırdı: “Mart ayının faciəyi-əliməsindən qabaq müxtəlif məclislərdə və yığıncaqlarda müsəlman füqarayı-kasibəsinin halına qalıb, onları həmişə ayıq olmağa dəvət edən və məzkur hadisələrdən sonra da küçələrdə, küncələrdə və bucaqlarda boyunları çiyinlərində qalıb, orda-burda acından ölənlərin qabağını almaq üçün yorulmaqsızın iş görməkdə olan möhtərəm yoldaşımız N.Nərimanov neçə gündür ki, azarlayıbdır. Həkimlərin məsləhətinə bina əvvəlcə evindən xəstəxanaya aparıldı. İndi də Həştərxana göndərilərək müalicə etdirməyi məsləhət görüldüyünə cəhət yenə də evinə gətirilibdir. Eşitdiyimizə görə Həştərxana göndəriləcəkdir. Belə ciddi fəal insanın tezcə şəfayib olub yenə də səlamət övdət etməsini rica edirik” (361, 10 iyun 1918, № 86).

1920-ci ilin apreliyində 1918-ci ilin qanlı-qadalı hadisələri, milli və sinfi qarşıdurma təkrar oluna bilərdi. Azərbaycan xalqı yenə də təklənmişdi və heç bir yerdən ümidi yox idi. Əgər 1918-ci ildə Rusiyanın təcavüzünün qarşısını almaq üçün Azərbaycanın köməyinə əvvəl Türkiyə, sonra isə Avropa dövlətləri gəlmişdilsə, 1920-ci ildə bu amillər artıq əvvəlki əhəmiyyəti kəsb etmirdi. Bunu hakimiyyətdə olan hökumət də, xalq da, N.Nərimanov da bilirdi. Rus bolşevikləri ilə ermənilər də belə düşünməkdə davam edirdilər. Bakıda bolşevikləşmə prosesi qansız keçsə də, Gəncədə üsyanın nə dərəcədə qəddarlıqla boğulduğu yaxşı məlum idi. N.Nərimanovun hakimiyyətə gəlməsini tarixi şərait zəruri etmişdir. Onun Azərbaycan hökumətinə başçı vəzifəsinə gəlmək qərarı mürəkkəb, ziddiyyətli, çixılmaz, qan qoxusu gələn tarixi şəraitdə qəbul olunmuşdur.

1918-ci il iyunun 10-da N.Nərimanov xəstələnərək Həştərxana köçmüş və siyasi fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. Burada o, siyasi qurumların tərkibinə seçilmiş, quberniya maarif şöbəsinin müdiri təyin edilmişdir. 1919-cu il mayın 27-

dən iyunun 6-na qədər Urda şəhərində III Qırğız qurultayında iştirak və çıxış etməklə yerli əhalinin böyük rəğbətini qazanmışdır.

N.Nərimanov Qafqazdakı siyasi vəziyyət haqqında məruzələrlə çıxış etmişdir. 1918-ci ilin noyabrında V.İ.Lenin onunla Azərbaycanın gələcək taleyi haqqında məsləhətləşmələr aparmışdır. Bu məsələ barəsində Azərbaycan kommunistləri arasında ciddi fikir ayrılığı əmələ gəlmişdir. Bəziləri Azərbaycanı Rusiya tərkibində muxtariyyət statusunda görürdülərsə, N.Nərimanov birmənalı olaraq “müstəqil sovet Azərbaycanı” ideyasının tərəfdarı olmuşdur. Azərbaycan bolşevik xadimlərindən D.Bünyadzadə etiraf edirdi ki, 1918-ci ildə hələ Həştərxanda olarkən N.Nərimanov Leninin adına Cənubi Qafqaz sovetləşdikdən sonra müstəqil dövlətlərin yaradılması haqqında xüsusi məruzə hazırlamışdır. D.Bünyadzadə xüsusi vurğulayırdı ki, “o zaman bəzi yoldaşlar bu xətlə razılaşırdılar. N.Nərimanov öz təklifi ilə Moskvaya Leninin yanına getdi. Nəticəsi göz qabağındadır. Lenin çevrilişin elə birinci günü sovet Azərbaycanının müstəqilliyini tanıdı” (413, 25 mart 1925, № 63).

1919-cu il iyulun 18-də Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Mərkəzi Komitəsi N.Nərimanova Həştərxandan Qafqaza getməyi təklif etmişdisə də, N.Nərimanov Qafqaza deyil, Rusiya Xalq Xarici İşlər Komissarlığında Yaxın Şərq şöbəsinə rəhbərlik etmək üçün Moskvaya dəvət olunduğuna görə oraya getdi (40, s.352). N.Nərimanovun Qafqaza getməməyinin səbəbini onun öz əsərlərindən öyrənmək olar. 1919-cu ilin fevralında Moskvaya yazdığı məruzədə N.Nərimanov Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmağına hər bə yol ilə deyil, təbliğati qüvvələndirərək nail olmağı təklif edir (291, s. 195-196). O, 1919-cu il iyulun 16-da yazdığı məktubda da N.Usubbəyova hakimiyyətin dinc yolla təhvil verilməsini təklif edir (306, s.202-206). Moskvada işləyərkən N.Nərimanov Leninlə tez-tez görüşmüş, Azərbaycanın sovetləşməsi şərtlərini və Rusiya xarici siyasətinin Şərqə doğru meylini daha da inkişaf etdirmiş və Şərqlin xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tövsiyə etmişdir.

N.Nərimanovun siyasi fəaliyyətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibəti xüsusi yer tutmuşdur. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanda yaranmış vəziyyət haqqında baş nazir N.Usubbəyova məktub yazmış, bundan başqa bir neçə məqalə çap etdirsə də çox məhdud siyasi mübarizədən o yana keçməmişdir. N.Nərimanov AXC-nin süqutu yolunda heç bir fəaliyyət göstərməmişdir. AXC-nin yıxılmasını, bolşeviklərin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməyini N.Nərimanovun fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək tarixi həqiqətə uyğun deyildir, qeyri-elmidir. N.Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətini Həştərxanda olarkən hazırladığı “Qafqazın işğalına baxış” məruzəsindən öyrənmək olar. Bu məruzə N.Nərimanovun siyasi cəsarətini səciyyələndirir. O deyirdi ki, “əgər 1918-ci ilin sentyabrında, yaxud oktyabrında mənə desəydilər ki, fəaliyyət dairəmizi genişləndirmək üçün Qafqaza gedəkmi? Deyərdim ki, yox! Çünki sovet

hakimiyyətinin təbliği bizim üçün nə mənəvi, nə hüquqi, nə də siyasi nöqtəyə-nəzərdən məqsədəuyğun deyildi... Biz gərək etiraf edək ki, bizim (yəni bolşeviklərin - H.H.) Cənubi Qafqazdan getməyimiz heç kimdə heylsilənmə hissi doğurmadı. Çünki biz yerli əhalinin milli-tarixi düşüncələrini, sosial-mişət ənənəsini, mənəvi tələblərini, psixologiyasını nəzərə almayan bir siyasət həyata keçirirdik. Biz onlara qarşı yad tərəfin siyasətini həyata keçirirdik". N.Nərimanovun bolşeviklərin aparıcı şüarına çox maraqlı baxışı var idi: "Bütün dünya proletarları birləşin, deyərək, biz gərək ilk əvvəl millətlərin bir-biri ilə yaxınlaşmasını, hətta birliyini təmin edəydik". O, bu fikrini davam etdirərək deyirdi ki, "bunun üçün gərək müsəlmanlardan olan fəhlələrin, xüsusən Gəncədə, Tiflisdə, Yerevanda çalışanların səviyyəsini erməni, rus fəhləsi səviyyəsinə qaldırmağı bacaraydıq". N.Nərimanov bolşeviklərin ikinci səhvini onda gördü ki, onlar Cənubi Qafqaz kəndlisinin güzəranı ilə heç məşğul olmurdular. 1918-ci ildə Bakıda sovet hakimiyyəti çox vaxtsız və heç bir zəmin olmadan qurulmuşdu. O, cəsarətlə qeyd edirdi ki, "19 martda vətəndaş müharibəsi sovet hakimiyyətinin qələbəsi ilə bitdikdən sonra onu millətlərarası qırğına çevirdilər. Kim cəsarət edib ermənilərin silahlı dəstələri tərəfindən müsəlman əhalisinin qırğını vətəndaş müharibəsi adlandırma bilər?" Bunun ardınca N.Nərimanov fikrini təsdiqləyən misallar gətirir: "Mən bu vəziyyəti o zamanlar da açıqlayırdım, amma mənim sözlərimə baxan olmadı. Mən o zamanlar tam inandım ki, Bakıdakı sovet hakimiyyəti daşnakların əlindədir" (291, t.2, s. 185-189). Aydınır ki, N.Nərimanov Azərbaycanda sovet hakimiyyəti deyil, qeyri sovet dövlətinin qurulmasını labüd sayır və sözlərindən belə çıxır ki, AXC iqtidarına vaxt verilmişdir ki, öz hakimiyyətini təsdiqləsin. Amma 1919-cu ilin fevralında N.Nərimanov artıq sovet hakimiyyətinin Cənubi Qafqazda hakim olmaq vaxtının çatdığını bildirirdi. Niyə məhz bu zaman? sualına N.Nərimanov birbaşa cavab vermir, lakin N.Usubbəyova yazdığı məktubdan bu sualın cavabı bir növ aydınlaşır. 1918-ci ilin sentyabrından 1919-cu ilin fevralına qədərki dövrdə Azərbaycanın siyasi durumunda müəyyən aydınlaşma baş verdi. Məhz bu dövrdə Böyük Britaniya qoşunları Azərbaycana gəldi; Ermənistan və Gürcüstan sovet Rusiyası ilə birbaşa əlaqələr yarada bildikləri halda, Azərbaycanla sovet Rusiyası arasında gərginlik qalmaqda idi; Azərbaycanda kütlənin sosial durumunda ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi (286).

N.Nərimanov sonralar Azərbaycana gedərkən bolşeviklərin qarşısında duran vəzifələrdən danışaraq bildirirdi ki, bu vəzifələr geniş və əhatəlidir. O deyirdi: "Biz Bakıya gedərkən ancaq neft haqqında düşünməməliyik... İdarəçilik orqanları və Qırmızı ordu yerli əhalinin hesabına təşkil olunmalıdır... Biz elə etməliyik ki, yerli əhali daha deməsin ki, yenə də ruslar bizim müstəqilliyimizi və torpağımızı almaq məqsədi güdürlər... Biz heç bir şərtlə sovetləşmə işində erməni dəstələrinin və erməni başçılarının iştirakına yol verməməliyik, çünki artıq bir təcrübəmiz olub. Bizi bir dəfə aldadıblar, ikinci dəfə aldanmamalıyıq".

N.Nərimanov yenə də Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını sinfi qırğında deyil, siniflər arasında sırf siyasi mübarizədə görmüşdür. O bu haqda demişdir: “Sovetlər inqilabi komitələr tərəfindən təşkil olunmamalıdır, onları xalq seçməlidir. Ola bilər ki, bəzi lazım olmayan şəxslər də seçilsin, eybi yox, həyat özü bunların fəaliyyətini tənzimləyər” (291, t.2, s.189-194). N.Nərimanovun Nəsis bəy Usubbəyova yazdığı məktubundan və başqa yazılarından da görünür ki, N.Nərimanovun məqsədi silahlı, qanlı mübarizə deyil, hakimiyyətin dinc yolla fəhlə-kəndlilərin əlinə keçməsi olmuşdur (286, t.2, s.202-206, 217, 230).

1919-cu il mayın 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin birinci ildönümündə Bakı kommunistləri də hökumətin təşkil etdiyi mitinqdə iştirak etmişdir. Amma bunu hökumətin dəstəyi kimi deyil, müstəqillik ideyasına həmrəylik kimi qiymətləndirmək lazımdır (117, s.19-20).

N.Nərimanovun Müsavat partiyasına qarşı münasibəti sərt olsa da, uzun müddət onlarla həmfikir olduğunu gizlətməmişdir. Bolşeviklərin siyasi proqramları o dərəcədə cəlbədicə idi ki, “müsləman jurnalistləri, rus qəzetlərində and-aman edirlər ki, müsavatın proqramı bolşeviklərin proqramına tam uyğundur” (286, t.2, s.93). N.Nərimanov yazılarının birində qeyd edirdi ki, Bakıda 1918-ci il mart hadisələrinə qədər “müsavatçılar bizimlə birlikdə əhalini sovet hakimiyyəti ilə həmrəyliyə çağırırdı” (286, t.2, s.194).

2.2. N.Nərimanovun milli təmayülçü kommunist ideologiyasının kökləri

N.Nərimanov ictimai həyatını axtarışlarla başlamışdır. O, böyük maarifpərvər, yazıçı-dramaturq, publisist, alim-müəllim, Azərbaycanda ilk ali təhsilli həkimlərdən biri, görkəmli ictimai və siyasi xadim olaraq çox keşməkeşli həyat yaşamışdır. N.Nərimanov xalqın savadlanması üçün bütün sahələrdə xalqına qulluq etməyə hazır olmuş və həmişə xalq arasında maarifçiliyin yayılmasını düşünmüşdür. Bu məqsədlə “Nadanlıq” pyesini və dinin cəmiyyətdə yerinə yeni baxış naminə “Pir” əsərini yazmışdır. 1924-cü ilin fevralında Moskvada Şərqşünaslıq İnstitutunda keçirilən toplantıda “bir fransız yoldaş öz dilində yoldaş Nərimanovun Fransa klassik ədəblərinə musavi bir mühərrir olduğunu qeyd etmiş və onun “Pir” adlı əsərini məşhur Emil Zolyanın “Lord” əsəri ilə müqayisə etmişdir” (378, 21 fevral 1924, № 43). Bakının imkansız fəhlələri üçün açdığı xəstəxana N.Nərimanova ömürlük olaraq xalq tərəfindən “Bizim doktor” adını qazandırmışdır. Bakıda açdığı kütləvi milli qiraətxana “Nərimanov qiraətxanası” adı ilə bütün Rusiya və Şərq ölkələrində rəğbətə qarşılanmışdır. Onun yazdığı kitablar minlərlə gəncin savadlanmasına yol açmışdır. Siyasətə qoşularkən xalqın dövlətçilik şüurunun formalaşmasını düşünmüş və bu məqsədlə “Nadir şah” pyesini yazmışdır. O, “Bahadır və Sona” əsərini yazarkən ümid etmişdir ki, bu əsər azərbaycanlılarla ermənilərin mehriban yaşamalarına kömək edər. Amma həyat onun bu ümidini heçə çıxarmışdır. N.Nərimanov azərbaycanlıları yeni yaranmaqda

olan sosial yönümlü ideologiyaya cəlb etmək məqsədi ilə “Hümmət” təşkilatının yaradılmasını vacib bilmiş və bu təşkilatın fəallarından olmuşdur.

N.Nərimanovun milli təmayüllü düşüncəsinin güclənməsi XX əsrin əvvəllərində dəbdə olan millətçiliyin ikili təbiətindən irəli gəlmişdir. Bir var, istismar edən xalqın millətçiliyi, bir də var, istismar olunan xalqın millətçiliyi. İstismar edən xalqın millətçiliyinin mahiyyəti daim istismar etdiyi xalqı dilindən, dinindən və tarixindən uzaqlaşdırmaqdır. İstismar olunan xalqın millətçiliyi isə öz dilini, dinini və tarixi yaddaşını qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Onun kökləri ilk əvvəl XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. XX əsrin əvvəllərinə qədər inkişaf edən milli maarifçilik, milli düşüncə və milli azadlıq ideyasının inkişafı kimi proseslərdən doğan bir ideologiya yaranmışdı. N.Nərimanovun özü də kommunist-bolşevik ideologiyasından daha çox bu proseslərdən doğulan bir ictimai xadim olmuşdur. Məhz milli problemlərin həllinin tələbləri onu bolşevizmə gətirmişdir. O bu ideologiyada millətin qarşısında duran problemlərin daha sürətlə həllinə inanmışdır.

N.Nərimanovun milli təmayüllü kommunist ideologiyası təsadüfdən, səbətsizlikdən deyil, milli məfkurənin inkişafı cərəyanından doğulan bir ideologiya idi. Milli təmayüllü kommunist məfhumunu məhz N.Nərimanovun anlayışında qəbul etmək lazımdır, yəni azərbaycanlılar başqa xalqların hüququna toxunmadan Azərbaycanda tam milli inkişaf və hakimiyyət hüququna malik olmalıydılar. N.Nərimanovun çox aydın amalı var idi ki, bu da azərbaycançılıq, türkçülük, millətsevərlik idi. O, insanın insan tərəfindən əsarətinin əleyhinə idi, bəşəriyyətin tezliklə nadanlıqdan və köləlikdən azad olması üçün yollar axtarırdı (315, s.446). Amma onun yaşadığı dövrdə bu amallar hələ formalaşmaqda olan dünyagörüş idi. Fikrimizcə, N.Nərimanovun siyasi mövqeyinin daim axtarışda olmasını da elə bununla izah etmək olar. Onun həyatda və siyasi fəaliyyətində nümunə götürə biləcəyi bir şəxs yox idi, çünki o da bir çox XIX-XX əsr Azərbaycan siyasətçiləri və ziyalıları kimi xalqımızın tarixində ilk cığır açarlardan idi.

N.Nərimanov hələ 1896-cı ildə müsəlmanların maariflənməyə doğru getməsinə, bunun üçün isə ana dilində qəzet nəşr olunmasını vacib bilmişdir (349, 1 fevral 1896). 1899-cu ildə “Dilimiz haqqında” yazıda milli dilə münasibətin konsepsiyasını belə vermişdir: “Dilin qrammatikası müəyyənləşməli və dilin yayılması üçün qrammatikası və leksikası sadələşdirilməlidir. Azərbaycan dilini çətinləşdirən yazı qrafikamızda saitlərin olmamasıdır. N.Nərimanov belə fikirləşirdi ki, Azərbaycan dilini çətinliyə salan ərəb mənşəli sözlərdir. O deyirdi: “Savadlılarımız mollalardır, onların da əksəriyyəti ana dilində yazı bilmirlər. Onlar fars dilində savad alıblar və ərəb dilini çox aşağı səviyyədə bilirlər. Ayıb deyilmi? Belə halda biz özümüzə niyə türk deyirik, elə fars deyək, farslaşaq, ya da azərbaycanlı qalaraq öz ana dilimizi öyrənək”. O qeyd edirdi ki, “rus dilində də çoxlu yunan mənşəli sözlər vardır. Lakin ruslar yunan sözlərini öz milli qrafikaları ilə yazırlar və öz dillərinin qanunlarına tabe edirlər. Biz isə ərəb mənşəli sözləri

ərəb qrafikasına əsasən yazırıq, lakin türkcə ifa edirik. Bu da səhvlərə gətirib çıxarır”.

N.Nərimanov məktəblərdə ana dilinin tədrisini çox vacib sayırdı (290, t.1, s.98). O, bir məqaləsində dilimizə hörmətin əsas təzahürü kimi sözlərin düzgün ifadə olunmasını qeyd edirdi (285, t.1, s.76). 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində çıxmış “Bu gün” adlı məqaləsi onun milli ədəbiyyatımızda ana dilində ifadə olunmuş ən ali hissləridir (284, I c, s.98-101). N.Nərimanov 1916-cı ildə deyirdi: “Bir millət özünü tanımayınca hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hüriyyətə bağlıdır...” (345, 20 yanvar 1916; 247). N.Nərimanov hələ çarizm dövründə türkdilli xalqlara qarşı yönəlmiş “assimilyasiya”, “ruslaşdırma”, “xristianlaşdırma” siyasətini açıq-aydın tənqid etmişdir. 1905-ci il inqilabının gətirdiyi dəyişikliklər arasında Rusiyanın türkdilli xalqlarının öz milli düşüncələrinə qaydısını xüsusi vurğulamışdır: “1905-ci ildə “bahar” gəldi. İlimskilərin qələmləri sındı, ağzları yumuldu, illərlə bəslədikləri acı, zəhərli, vicdansız fikirləri məhv oldu”. Rusiyada türkdilli xalqlara rus dilində təhsil verməklə və onları xristianlaşdırmaqla məşğul olan ruslaşdırma siyasətinin ideoloqu və təşkilatçısı (345; 26 fevral 1916, № 243) İlimskinin tələbələrindən Smirnovun Qori seminariyasının inspektoru vəzifəsinə təyin olunmasına qarşı N.Nərimanov öz etirazını bildirmişdi (360, 14 iyun 1906). O, “Həyat” qəzetində silsilə məqalələrlə çıxış edərək Qori seminariyasının Azərbaycan bölməsini azərbaycanlılar yaşayan ərazilərə keçirmək məsələsini qaldırmışdır. Odessada universitet tələbəsi olarkən etdiyi çıxışların birində demişdir ki, millətinin maariflənməsi yolunda çalışmayan şəxs xalqın vicdansız və qeyrətsiz düşməni sayılmalıdır (298, t.1, s.58-59). N.Nərimanov ardıcıl olaraq məktəblərimizdə ana dilinin tədrisini, dərsləklərin hamısının ana dilində tərtib olunmasını tələb etmişdir. O, 1906-cı ildə “İrşad” və “Həyat” qəzetlərində silsilə məqalələrlə çıxış edərək fəal siyasi-publisistik fəaliyyətini davam etdirmişdir. Kommunist ideologiyasında N.Nərimanovun milli təmayülünün mənbələrindən biri də 1904-cü ildə yaradılmış “Hümmət” təşkilatında aktiv fəaliyyəti olmuşdur. Düzdür, “Hümmət” təşkilatı milliyyətçə azərbaycanlı fəhlələrin arasında kommunist ideologiyasını yaymaq və onları bu siyasi cərəyana cəlb etmək üçün yaradılmışdı. Amma bununla yanaşı, başqa sosial-demokrat təşkilatlarından fərqli olaraq bu təşkilatın məqsədi həm də kommunist təbliğatında və siyasətində Azərbaycanın milli və dini adət-ənənələrini qorumaq idi. 1905-ci il hadisələri Rusiyada demokratikləşmə proseslərinə, 1917-ci ildə baş verən fevral inqilabı isə milli hərəkatlara böyük təkan verdi. Maraqlıdır ki, hümmətçi bolşeviklər nəinki Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının milli komitəsinə üzv oldular, hətta sədrliyə də bolşevik Sultan Məcid Əfəndiyev seçildi. Daha bir amil də N.Nərimanovun milli təmayülçü kommunist kimi formalaşmağında böyük rol oynamışdır. O da 1918-ci ildə Bakıda milli qarşıdurma hadisələri olmuşdur. N.Nərimanovun fikrini cəlb edən hadisələrin ən vaciblərindən biri erməni və rus

bolşeviklərinin erməni daşnakları ilə türklərə və müsəlmanlara qarşı ittifaq yaratmaları, yəni birgə cəbhə təşkil etmələri idi. N.Nərimanov bu hadisələrdə özünü sadəcə sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparan bir bolşevik kimi deyil, milli təəssübkeş olan bir siyasətçi kimi göstərmişdir. Bu haqda onun müasirləri konkret olaraq yazırdılar ki, N.Nərimanov həbs olunmuş Azərbaycan zabidlərindən əksinqilabçı kimi qiymətləndirilən general Talışinskinin və polkovnik Səlimovun bolşeviklərin həbsindən azad olunmalarına cəsarətlə nail olmuşdur. Sonralar N.Nərimanov mərkəzlə və solçu kommunistlərlə mübahisələrində Azərbaycanın milli maraqlarını qoruyarkən tez-tez xatırlayırdı ki, bizim siyasətimiz 1918-ci il hadisələrinin bir daha baş verməməsinə yönəldilmişdir. 1918-ci ilin mart qırğını bütün Azərbaycan ziyalılarında olduğu kimi, hümmətçi kommunistlərdə də milli təmayüllü ruhu inkişaf etdirmişdir. Ə.Əhmədovun fikrincə, 1917-ci ilə qədər Azərbaycan fəhlələrində milli həmrəylik sinfi həmrəylikdən, 1918-ci il hadisələrindən sonra isə milli həmrəylik partiya həmrəyliyindən üstün idi. 20-ci illərə qədər isə hümmətçi bolşeviklər bir çox hallarda Azərbaycanın liberal-demokratik burjuva partiyaları ilə birgə cəbhədən çıxış etməyə üstünlük verirdilər (265, v.16). Belə əcnəblərə əsaslanan N.Nərimanov hakimiyyətə gəlmiş və milli təmayülçü adı ilə tarixdə qalan siyasətini həyata keçirmişdir.

Bu bir tarixi həqiqətdir ki, N.Nərimanov kommunist ideologiyasına, sosialist sisteminə, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il oktyabr hadisələrinin vədlərinə inanmış və bunların nəticəsi olaraq Leninlə əməkdaşlığa girmişdir. Sonrakı siyasi proseslər N.Nərimanovun siyasi baxışlarını dəyişmişdir.

Avropada yaranmış sosial yönümlü kommunizm ideyası və onun real təcəssümü olan sosialist sisteməsi nəzəriyyə şəklində yayıldıqca N.Nərimanov bunlara inanmış və Azərbaycan xalqının mənafeləri naminə istifadə etməyi düşünmüşdür. Rusiya bolşevikləri tərəfindən bu ideyalar ilk əvvəl Türküstanda, sonra isə Azərbaycanda reallaşmağa başladığıda N.Nərimanov onlarla yollarının ayrıldığını görərək öz yolunu müəyyənləşdirməyə çalışmış və bunu rəsmi bəyan etmişdir. Beləliklə, N.Nərimanov sovet hakimiyyətinin və bolşevizmin mənfə keyfiyyətlərini tez üzə çıxararaq mübarizəsinə başlamışdır. Azərbaycanda yaranmaqda olan sovet hakimiyyətinə başçılıq etməyə razılaşarkən o, xalqını baş verə biləcək qanlı-qadalı hadisələrdən qurtarmağı və dövlətçiliyin dönməzliyini düşünmüşdür.

Bəs, N.Nərimanov nəyə əsaslanaraq Leninə inanmış və onunla əməkdaşlığa girmişdir? N.Nərimanov vəziyyəti bütün dərinliyi ilə qiymətləndirmişdir. Tarixi sənədlərin araşdırılması sübut edir ki, N.Nərimanov bolşeviklərin hiylələrindən də xəbərdar olmuşdur. Bəs, onda N.Nərimanovun inamı nə üzərində qurulmuşdu? N.Nərimanovun əsas məqsədi, imkan daxilində Azərbaycanı bolşevik inqilabının qanlı-qadalı hadisələrindən xilas etmək, Rusiyada yaranmış sinfi mübarizədən doğan vətəndaş müharibəsinin Azərbaycanda təkrarlanmasına yol verməmək, sovet sistemini dinc yolla qurmaq, Azərbaycan neftinə sahib olmaq, Rusiya ilə ittifaq

bağlayıb Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə, xüsusilə də Türkiyə ilə əlaqələrini yaratmaq olmuşdur. Bütün bunları həyata keçirmək üçün N.Nərimanov özünə güvənir, hökumətə daxil olan həmkarlarına və xalqının iradəsinə inanırdı. Aparılan təhlil göstərir ki, hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən N.Nərimanovun əsas məqsədi Azərbaycan xalqında geniş təfəkkür, vətənə sahiblik, milli özünüdərk etmə kimi keyfiyyətləri tərbiyələndirmək olmuşdur. Hakimiyyətin dəyişməsinə baxmayaraq, N.Nərimanov Azərbaycanın müstəqil olaraq qalacağına ümidini itirməmişdir.

N.Nərimanovun tarixi missiyasını o dövrdə Azərbaycanda və dünyada mövcud olan iqtisadi, siyasi və hərbi vəziyyəti nəzərə almadan qiymətləndirmək mümkün deyildir. M.Qasımov şəraiti təhlil edərək yazır ki, bu zaman Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti bütövlükdə beynəlxalq vəziyyətin tərkib hissəsi idi (9, s.29). Belə bir tarixi şəraitdə dünyanın aparıcı dövlətlərinin dəstəyinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü nəzərə almadan N.Nərimanovu bolşeviklərlə razılaşıb hakimiyyətə gəldiyinə görə günahlandırmaq tarixi gerçəkliyi özündə əks etdirmir. Sual olunur: O, hakimiyyətə gəlməyəydi rus qoşunu Azərbaycana gəlməyəcəkdimi, yaxud bolşeviklər Azərbaycanı bolşevikləşdirmək fikrindən və ya Azərbaycan neftinə sahib olmaq arzusundan əl çəkəcəkdilərimi? Ə.Qarayev, M.Hüseynov, yaxud hər hansı başqa azərbaycanlı bolşevik-kommunist hakimiyyətə gəlsəydi, Azərbaycan xalqı üçün dahamı münasib olacaqdı, yaxud qan tökülməyəcəkdimi? Həmin məqamda kimsə tarixi məsuliyyəti öz boynuna götürməli və xalqını, vətəninə daha ağır bəlalardan qorumaq idi. Bütün bunları bilərək N.Nərimanov ağır və ziddiyyətli bir missiyanı öz boynuna götürmüşdür.

Həm N.Nərimanov, həm də AXC rəhbərləri belə düşünürdülər ki, söhbət müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dağılmasından deyil, sadəcə bir hökumətin o biri hökumətlə əvəz olunmasından gedir. Elə bu səbəbdən AXC rəhbərləri öz hökumətlərini mübarizəsiz və qan tökmədən təhvil verdilər. Onlar siyasi fəaliyyətlərini müxalifətdə qalaraq davam etdirmək fikrində idilər, lakin real həyat buna imkan vermədi. AXC rəhbərlərinin bəziləri - F.Xoyski, N.Usubbəyov, H.Ağayev elə 1920-ci ildə, bəziləri isə bir qədər sonra qətlə yetirildilər.

N.Nərimanov İnkilabi Komitənin sədri olaraq hakimiyyətə gəlsə də tam səlahiyyətlərə malik deyildi. O, əslində bolşeviklərin içində müxalifətə çevrildi. Azərbaycanda N.Nərimanovun rahat fəaliyyət dövrü çox qısa olmuşdur. Sovet Azərbaycanında hakimiyyətdə N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Müvəqqəti İnkilab Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti olsa da, qısa bir müddətdən sonra hökmranlıq Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin əlinə keçmişdir. Lenin və Stalinin yaratdıqları sosialist dövlətinin xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, bu, qanunlardan daha çox partiya iradəsinə əsaslanırdı. Azərbaycanda da məhz Kommunist Partiyası 1920-ci ildən 1930-cu illərin ortalarına qədər rusların və ermənilərin əlində idi. 1920-ci il fevralın 11-də keçirilən Azərbaycan

Kommunist Partiyasının təsis qurultayında M.Hüseynov partiya rəhbəri seçildi. Lakin qurultaydan sonra partiyanın fəaliyyət strukturları yaranmadı. Bu iş Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra baş verdi. Partiyaya isə M.Hüseynov deyil, başqaları rəhbərlik etdilər. Partiya rəhbərləri içərisində azərbaycanlılar, demək olar ki, yox idi. ARSPİHDA-nın məsul işçilərinin topladıqları sənədlərə görə, Azərbaycan Kommunist Partiyasına M.C.Bağirova qədər aşağıdakı şəxslər rəhbərlik etmişlər - V.İ.Naneyşvili (23 iyul - 8 sentyabr 1920), E.D.Stasova (9 sentyabr - 15 sentyabr 1920), V.E.Dumbadze (15 sentyabr - 24 oktyabr 1920), Q.N.Kaminski (24 oktyabr 1920 - 24 iyul 1921), S.M.Kirov (24 iyul 1921 - 20 yanvar 1926), L.İ.Mirzoyan (21 yanvar 1926 - 11 iyul 1929), N.F.Qikalo (11 iyul 1929 - 4 avqust 1930), V.İ.Polonski (18 avqust 1930 - 6 fevral 1933), R.Q.Ruben (6 fevral 1933 - 10 dekabr 1933) (261).

N.Nərimanov üçün Azərbaycanda çıxılmaz vəziyyət yaranmışdı. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin səlahiyyətləri gündən-günə artır, onunku isə azalırdı. Xalqla N.Nərimanov arasında süni sədlər yaranırdı. Kommunist Partiyasının müxtəlif səviyyəli toplantılarında onun ünvanına müsbət bir söz demək, hətta adının çəkilməsi belə qadağan idi. N.Nərimanovun Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsindəki fəaliyyəti hələ o, sağ olarkən də bolşevik ideologiyasına zidd və qeyri-məqbul hesab olunurdu. Ortodoks-bolşeviklərin təşəbbüsü ilə N.Nərimanovun Kommunist Partiyasının sıralarından xaric olunması məsələsi qaldırılmışdı. Öz həmvətənləri olan kommunistlərdən Ağzadə qardaşları hətta N.Nərimanovu güllələməyi təklif etmişdilər. N.Nərimanov isə özünün tarixi missiyası haqqında oğlu Nəcəfə məktubunda yazırdı: “Mənim qəlbim ona görə narahat idi ki, bəşəriyyətə heç olmasa müəyyən bir fayda vermək istəyirdim və ona cəhd göstərirdim”.

Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsində işləyərkən mübarizə edərək lazımi nəticə əldə edə bilməməyi haqda N.Nərimanovun etirafları var. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, o zaman Azərbaycanda və xüsusən də Bakıda baş verən hadisələrə təsir edə biləcək bir neçə güc mərkəzi mövcud idi. Bunlar Moskvanın mərkəzi orqanları (Stalin, Çiçerin, Yaroslavski), Kommunist Partiyasının Cənubi Qafqaz Komitəsi (Orconikidze), Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi, Bakı şəhər və rayon partiya komitələri (S.Kirov [Yazılarda, arxiv materiallarında Kirovla Nərimanov arasında birbaşa münaqişəyə az rast gəlinir. Bu o deməkdir ki, bunların arasında tam əmin-amanlıq hökm sürürdü? - Yox! Sadəcə o zamanlar partiyanın direktivlərindən biri o idi ki, yerli millətçiliyə qarşı məhz yerli millətə aid olan kommunistlər mübarizə aparmalı idilər. Bunlardan istifadə etmək Kommunist Partiyasının aparıcı üsullarından idi. Bu mövqeyini Stalin qətiyyənlə gizlətmirdi.] (135, t.5, s.266-268), Lominadze, Stasova, Mirzoyan (onun haqqında N.Nərimanov Stalinə demişdi ki, “cəsuslu olan və ancaq xəbərçiliklə məşğul olan, onun fəaliyyətini tənqid edənlərə qarşı vəzifəsindən intiqam silahı kimi istifadə edir” (316, s.401), Sarkis Danelyan, Artak Stamboltsyan, Şatunovskaya),

Azərbaycanda çıxan rəsmi mətbu orqanlar (R.Axundov, Lipşits), XI Qırmızı ordunun Siyasi İdarəsinin xüsusi şöbəsi (Pankratov), Mərkəzdə və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir çox ermənilər və ermənipərəst qüvvələr (A.Mikoyan başda olmaqla), Azneft birliyi (Serebrovski) və nəhayət, N.Nərimanov hökumətinin üzvləri, 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü olmuş Ə.Qarayev, M.Hüseynov, R.Axundov və başqaları idilər.

Lenin, Stalin, Orconikidze, Kirov, Mikoyan, Mirzoyan, Sarkis, Çiçerin, Lominadze və başqaları ilə yanaşı, ilk əvvəl, elə hökumətə daxil olan həmkarları, öz soydaşları N.Nərimanovun əleyhinə olmuşlar. Nərimanovun bu soydaşları öz şəxsi siyasi maraqlarını milli maraqlardan, partiyaya sədaqətlərini isə milli dövlətçiliyə sədaqətdən üstün tutmuşlar. Tarixi sənədlər sübut edir ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurular-qurulmaz N.Nərimanovla bolşevik həmkarları arasında fikir ayrılığı yaranmışdır. Əliheydər Qarayev, Mirzədavud Hüseynov sovetlərə zidd gedənləri mühakiməsiz güllələməyi tələb etdikləri halda, N.Nərimanov onlar haqqında yalnız araşdırma apardıqdan sonra hökm çıxarmağı qərara almışdır. N.Nərimanov Azərbaycanın müstəqilliyinin, onlar isə Azərbaycanın “sovet Rusiyasına birləşdirilməsinin” tərəfdarı olmuşlar.

N.Nərimanov əleyhdarları tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Anastas Mikoyan deyirdi: “Biz N.Nərimanovu elə mühasirəyə almalıyıq ki, o, bizim təsirimiz altında olsun..., çox da öz nüfuzundan istifadə edə bilməsin” (316, s.408). Azərbaycandan gedərkən N.Nərimanov heyfslənmişdir ki, Azərbaycan bu vicdansız fırıldaqçıların əlində oyuncağa çevriləcəkdir (316, s.441). Bütün çətinliklərə baxmayaraq, N.Nərimanov öz mövqeyini gizlətməmiş, ətrafına tərəfdarlarını toplamışdır. Hətta o dövrdə “Nərimançılıq” adı ilə tanınan milli təmayülçü bir qrupun mövcudluğu haqqında söz-söhbət gəzmişdir. Rafael Hüseynov özünün “Üç baş nazir” əsərində yazır: “F.Xoyski də, N.Nərimanov da başçılıq etdikləri hökumətlərin, təşəbbüsçüsü olduqları dövlətin modelini quruculuq işlərini görə-görə axtarırdılar. Onların həyata keçirmək üçün hazır modelləri yox idi. Onlar üçün yeni dövlətin nəzəri və təcrübi modeli paralel doğulurdu”.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bəyan ediləndən az sonra Bakıya gələn N.Nərimanovun ilk qərarı respublikada ayaq tutub yeriyən qanlı-qadalı “talan həftəsinin” kökünü kəsmək olmuşdur. Bir müddət sonra o, “öz hakimiyyət hüququ”ndan istifadə edərək, müsadirəni dayandırmış və hər kəsin könüllü sürətdə artıq şeyini təhvil verməyini elan etmişdir. Bu, böyük nəticə verdi. Əhali dəfələrlə qəbul vaxtının uzadılmasını xahiş edirdi. N.Nərimanov xüsusi əmrlə müsadirə komissiyasının zor işlədən üzvlərini məhkəməyə vermişdir.

O dövrdə güc mərkəzlərinin hərəsinin öz marağı var idi. Amma N.Nərimanova qarşı yönələn məsələlərdə və bu məsələlərin həllində bu şəxsləri açıq-aydın “antinərimanov” mövqeyi birləşdirirdi. Başqa bir güc mərkəzi də

mövcud idi ki, bu da N.Nərimanovun özü və onun şəxsiyyəti idi. Xalq N.Nərimanovu sevir, hörmət edir və dəstəkləyirdi.

N.Nərimanovun bacarıqlı dövlət xadimi kimi qiymətləndirilməsinə əsas verən tarixi sənədlər vardır. 1921-ci il fevralın 7-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi N.Nərimanovu Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsində fəaliyyətinə və xüsusən də Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin möhkəmlənməsi işində xidmətlərinə görə “Fəxri qılınç”la təltif etmiş və bunun üçün Azərbaycana xüsusi bir heyət göndərilməsini qərara almışdır (331, 10 fevral 1921, № 32). 1921-ci il aprelin 28-də N.Nərimanov Atatürkü Antanta üzərində böyük qələbə münasibətilə təbrik etmişdir (350, 28 aprel 1921, № 70). Mustafa Kamal Atatürk N.Nərimanov TBMM adından türk xalqının milli istiqlal uğrunda mübarizəsində verdiyi dəstəyə görə minnətdarlıq hissi ilə dolu teleqram göndərmişdir (335, 10 iyul 1921, № 153). 1921-ci ilin oktyabrında Azərbaycanın Ankarada səlahiyyətli nümayəndəsi İ.Əbilov öz diplomatik etimadnaməsini Atatürkə təhvil verərkən, N.Nərimanovun adından üzərində “Türk inqilabının qəhrəmanı Mustafa Kamal Paşaya” yazılmış “Qızıl Qafqaz qılınç”ı təqdim etmişdir (344, 23 oktyabr 1921).

V.Quliyev “Nəriman Nərimanov və Əhməd Ağaoğlu” adlı məqaləsində haqlı olaraq yazır ki, “ziyalılarımızın “bolşevik” N.Nərimanova üz tutması sonuncunun siyasi mənsubluğundan və ideya yönümündən asılı olmayaraq Azərbaycan ziyalıları arasında populyarlığından, millətin lideri və ağsaqqalı kimi tanınmasından irəli gəlirdi” (14, s.285). V.Quliyevin fikrincə, görkəmli şərqşünas, ictimai xadim 1920-ci ilə qədərki dövrdə “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərinin redaktoru olmuş “Əhməd Ağaoğlu sovet Azərbaycanında “bolşevik” N.Nərimanovun rəhbərliyi altında vətən və millət üçün işləməyi gərəkli və mümkün sayırdı” (14, s.289). Ömrünün ən məhsuldar illərini Türkiyədə keçirmiş və Atatürklə geniş əlaqədə olmuş böyük mütəfəkkir Əhməd Ağaoğlu N.Nərimanova yazdığı məktubunda deyirdi: “Sizin kimi doğru və səmimi bir şəxs, bütün türk aləminin və xüsusən də türk mühitinin keçirməkdə olduğu bu gündü fəci böhran zamanı Azərbaycanın başında olması bütün türk aləmi üçün xeyirli bir əlamətdir. Siz orada qüvvətli bir məqam sahibi kimi iş başındasınız, mən də Ankara rəislərinin qulluğundayam və ikimiz də daşdığımız fikir və qənaətlər içində hər şeydən üstün olan türklüyə xidmətdəyik. Budur, məsafələrin uzaqlığına baxmayaraq, bizi birləşdirəcək və təmin edəcək qayə!” (21, 19 iyun 1921, № 109). 1997-ci ildə Türkiyədə nəşr olunan kitabda qeyd olunur ki, “Türk Ocağının” Ankarada açılışı ilə ilgili olaraq bir konuşma yapan Mətbuat Müdürü Ahmed Aqayev, Marks və Lenin teorilerinin öneminden söz ettikdən sonra sözlərini şöyle bitirdi: “Rusiyda bolşevizmin hayata uygulanması Marks ve Lenin teorilerinin doğruluğunu ispatladı” (81, s.209-210). N.Nərimanovun dövlətçilik qabiliyyəti əsər boyu açılır.

XI Qırmızı ordunun Azərbaycana yeridilməsində N.Nərimanovun rolu olmuşdurmu? Mənbələrin araşdırılması göstərir ki, Nərimanov milli hökumətə

qarşı üsyan qaldırmamışdır. Ümumiyyətlə, AXC-yə qarşı üsyan baş verməmişdir. N.Nərimanov hakimiyyətə gəlsəydi də, gəlməsəydi də sovet ordusu Azərbaycana gəlməli idi. AXC rəhbərliyinə belə məlumat verilmişdi ki, XI Qırmızı ordu guya Anadoluya doğru getməlidir. Hətta XI Qırmızı ordunun tərkibində türk zabitləri də çalışırdı. Tarixi gerçəklik isə ondan ibarət idi ki, bu ordu Anadoluya getmək fikrində deyildi. Xalq yalnız belə sözlərlə sakitləşdirməklə əsas məqsəddən diqqəti yayındırmaq olardı. Bu, əsl mənada təcavüzkar ordu idi. Bolşeviklər tərəfindən hədəf düz seçilmişdi. Rusiya hökuməti yaxşı başa düşürdü ki, Türkiyəyə yardım adı altında Azərbaycana maneəsiz daxil olmaq mümkündür. M.Qasımov yazır ki, “ingilislərin bolşevizmi beşiyində boğmaq, türk torpaqlarına sahib olmaq istəkləri Ankara ilə Moskvanı müttəfiqə çevirirdi. Türkiyəni sevən Azərbaycan xalqında ictimai rəyi ingilislərin əleyhinə yönəldirdi, bolşeviklərin Azərbaycanda nüfuzunu artırırdı” (9, s.61). Azərbaycan xalqı Türkiyəyə qarşı hər hansı təcavüzkarlığı ağırlı qəbul edirdi və ona yardım etməyə hazır idi, “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində M.Rəsulzadə də bunu etiraf edirdi (57, s.55). O dövrə aid Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatları da təsdiq edir ki, rus sovet rəhbərliyinin Azərbaycan ərazisi üzərindən göndərilən rus qoşununun türk qoşunu ilə birləşib Ermənistanla müharibəyə başlaması fikri də mövcud olmuşdur (280). Sual olunur: AXC rəhbərliyi XI Qırmızı ordu qarşısına nədən qoşun çıxarmadı? Dövrün arxiv və rəsmi sənədlərinin öyrənilməsi bunun bir neçə səbəbi olduğunu təsdiq edir. Əsas səbəbi isə Azərbaycan milli ordusunun Qarabağda və Zəngəzurda döyüş vəziyyətində olması idi. F.Xoyski bildirirdi ki, “şimaldan təhlükə və ölkənin vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq” onlar ordunu Qarabağdan çıxara bilməzlər, çünki Zəngəzur istiqamətindən yeni hücum olmayacağına əmin deyildirlər (238, v 29). Sözsüz ki, Azərbaycan milli ordusunu Qarabağ cəbhəsindən çıxarıb rus ordusuna qarşı qoymaq olardı. Amma bu halda Azərbaycan Qarabağı birmənalı itirmiş olardı. Deməli, tarixi sənədlər sübut edir ki, AXC rəhbərliyi haqlı olaraq hakimiyyətlərini deyil, Qarabağı qorumağa üstünlük vermişdir. Həm beynəlxalq, həm də daxili vəziyyət elə idi ki, XI Qırmızı ordu hökmən Azərbaycana daxil olacaqdı. Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan Paris konfransının iştirakçıları olan dövlətlər Azərbaycanı qorumaq üçün heç bir əməli hərbi tədbir görmək fikrində deyildilər. Onlar düşündürdülər ki, Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqla onun müdafiəsi üçün lazımi hüquqi tədbirlər görmüşlər, xalq özü öz müstəqilliyini müdafiə etməlidir. Bu dövlətlərin xalqları müharibədən bezmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə düşmüş olduğu ağır böhran şəraitində, həm hərbi, həm də sülh yolu ilə öz iqtidarını qorumaq imkanında deyildi. Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq üçün əlverişli beynəlxalq şərait yox idi. Cənubi Qafqazda mövcud olan üç dövlət arasında yekdillik hökm sürmürdü. Ermənistan ilə Azərbaycan arasında ərazi problemləri üstündə müharibə gedirdi. N.Usubbəyov ingilis diplomatı Q.Uordropla 1919-cu ilin sentyabrında olan görüşündə deyirdi ki, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə iddialarını Azərbaycan

təkbaşına həll edə bilmir, bu səbəbdən o, Böyük Britaniya, yaxud Amerikanın vasitəçiliyini məmnuniyyətlə qəbul edərdi (282). Belə bir vəziyyətdən Azərbaycan üçün yeganə çıxış yolu yarana biləcək ziyanı azaltmaq və yaranmaqda olan vəziyyəti nəzarət altına alaraq mümkün qədər qansız-qadasız ötürmək idi. N.Nərimanov məhz bu istəklə vəziyyətə müdaxilə etmiş və məsuliyyəti boynuna götürmüşdür.

N.Nərimanovun AXC xadimlərinə münasibəti səciyyəvidir. N.Nərimanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi rəhbərləri olan generalları - Ə.Şıxlinskini və S.Mehmandarovu özü zaminə götürərək ölümdən qurtarmışdır. Əliağa Şıxlinski xatirələrində yazırdı ki, nəinki onları, hətta “bütün zabitləri” azad edib ailələri ilə birlikdə Moskvaya göndərdilər (432, s.189). 1921-ci ilin yayında Ə.Şıxlinski Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə Azərbaycan Hərbi Komissarlığının sərəncamına çağırılır. O, Baş Qərargaha, sonra isə, komandir heyəti hazırlayan məktəbə rais təyin olunur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunda qulluq etmiş Abdulla Şəfiyevin xatirələrindən məlum olur ki, N.Nərimanov ancaq AXC generallarına deyil, aşağı rütbəli zabidlərə də qayğı göstərmişdir. A.Şəfiyevin yazdığına görə N.Nərimanov milli alay təşkil etdiyi zaman oraya siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan zabitlərini toplamışdır. Bu alay sovet hissəsi olsa da, Müsavat mahnıları oxuyurdu. A.Şəfiyev xatirələrində yazır ki, N.Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırıldıqdan sonra bu alay tamam ruslaşdı. Komandir heyəti rus, erməni və b. millətlərin nümayəndələrindən təşkil edildi (402).

N.Nərimanov gənclik illərində dostluq etdiyi, sonralar fərqli siyasi əqidələrinə görə yolları ayrıldığı M.Rəsulzadənin millətimiz qarşısında xidmətlərini nəzərə alaraq onu həbsdən azad etdirib, şəxsən özü Moskvaya yola salmışdır (bu hadisədə Stalinin də müsbət rolu olmuşdur). M.Rəsulzadə həbsdə olarkən təsadüfən əlinə düşən qəzetdəki bir məqalə haqqında yazırdı: “Azərbaycan sovet hökumətinin sədri dr. N.Nərimanovun imzası ilə ilk səhifədə rəsmi bir məlumat vardı. Məlumatın xatirimdə qalan mətnini əslinə yaxın bir şəkildə burada nəql edirəm: M.Rəsulzadəni vilayətlərdə hər cür təhlükədən qorumaq məqsədilə sovet hökuməti onun paytaxta gətirilməsinə qərar vermişdir. Burada isə həyatı əmniyyət altındadır, əhalinin bu xüsusda əmin olmasını və həyəcana düşməməsini tövsiyə edirik” (58, s.23). Bu məlumat, bir tərəfdən, N.Nərimanovun böyüklüyünü, M.Rəsulzadəyə olan hörmətini, digər tərəfdən, xalqın Rəsulzadə sevgisini özündə əks etdirir. Qəzetdəki bu məlumatla N.Nərimanovun guya H.Əmioğlunun ultimatumuna cavab verdiyi ehtimal olunur. Tarixi gerçəklik bu ehtimalın tam əsassız olduğunu sübut edir. Birincisi, bu, ona cavab kimi verilsəydi elə özünün nəzərinə çatdırılardı, qəzetə verilməzdi. İkincisi, N.Nərimanovun bu bəyanatı hələ Stalinin M.Rəsulzadəyə göstərdiyi qayğıdan əvvəl verilmişdir. Deməli, bu, tam mənada N.Nərimanovun M.Rəsulzadəyə şəxsi münasibətinin təzahürüdür. Məlumatın qəzetə verilməyinin səbəbi isə N.Nərimanovun mürəkkəb dövrdə

M.Rəsulzadəyə olan münasibətini, öz iradəsilə etmək istədiyini xalqın tələbi pərdəsi altında təqdim etməsi ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən yenidən qurulmuş sovet hakimiyyətinin H.Əmiqoqlunun tələbi ilə təşvişə düşməsi o qədər də inandırıcı deyildir.

Bolşevik inqilabının ilk dövründən Moskvada güclü dəstəyi olan erməni siyasətçilərinin Bakını Azərbaycandan ayırmaq və ən azı erməniləşmiş müstəqil bir vilayət şəklində Rusiya tərkibinə daxil etmək barədə məkrli planları var idi. Bolşeviklərin ermənilərlə birgə siyasəti, hələ Şaumyanın rəhbərliyi altında təşkil olunmuş Bakı Kommunası dövründə mahiyyətə üç vəzifəyə xidmət edirdi: Bakının milliyyətə azərbaycanlı əhalisini qırıb tükətmək və didərgin salmaq yolu ilə yox etmək; Bakını faktiki və hüquqi olaraq Azərbaycandan ayırmaq; Bakını erməniləşdirmək. Almanıyanın İstanbuldakı səfiri Bensdorf o dövrdə Bakıda baş verən hadisələr haqqında deyirdi ki, onlar “daha çox erməni hərəkatıdır, nəinki bolşevik hərəkatı” (214, v.2). Hətta Şaumyan belə vurğulayırdı ki, Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan olunsay, “Zaqafqaziya Rusiya üçün itirilmiş olar” (139, s.260). Şaumyan məqsədini gizlətmədən deyirdi ki, biz 1918-ci ildə düşünülmüş şəkildə milli qırğına getdik, “əgər müsəvat qalib gəlsəydi, Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan olunacaqdı” (147, s.246). Şaumyan başda olmaqla ermənilərin və bolşeviklərin bu birgə cəhdləri o dövrdə uğursuzluğa düşsə olsa da, bolşeviklər hələlik bu fikirlərindən dönmədilər. 1918-ci ildə G.V.Çiçerin rəsmi bir toplantıda “Bakı qəzasının həmişəlik olaraq Rusiyada qaldığını” hətta bəyan etmişdi (157, t.1, s.465). Bu, Azərbaycanın Xəzər sahillərindən tamamilən məhrum olması demək idi. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Azərbaycanın sərhədləri sənədləşmiş və Bakı paytaxt elan olunmuşdursa da, nə ermənilər, nə də onları dəstəkləyən bolşeviklər öz iddialarından əl çəkməmişdilər. N.Nərimanov bu plandan yaxşı xəbərdar olduğundan onlara qarşı açıq-aşkar mübarizə aparmışdır. Bakıya gəlməzdən əvvəl Bakı və Azərbaycanın vahid siyasi qurum olmağı haqda məsələni V.Leninin qarşısında çox sərt şəkildə qoymuş və “düz bir saat bu haqda danışmışdır”. Burada ən maraqlı cəhət bu olmuşdur ki, N.Nərimanov Bakının və Azərbaycanın vahid siyasi qurumda birləşməsinin vacibliyini V.Leninə bildirərkən 1918-ci ilin acı nəticələrinə istinad etmişdi. Nəhayət, V.Lenin onunla razılaşmışdı. Sonralar Stalin də N.Nərimanovun bu fikri ilə razılaşdığını bildirmişdi (329, v.158).

N.Nərimanov 1923-cü ildə Stalinə yazdığı məktubda 1919-cu ildə olduğu kimi öz qəti mövqeyini bildirərək Bakı şəhərinin Azərbaycansız yaşaya bilməyəcəyini, bu şəhərin Azərbaycanın ayrılmaz bölgəsi olduğunu vurğulamış və məktubunda belə cümlə işlətməmişdir: “Biz bütöv Azərbaycanı Bakısız saxlamaq iqtidarında deyilik” (316, v.430). N.Nərimanov bildirirdi ki, Azərbaycana və o cümlədən Bakıya ermənilər deyil, azərbaycanlılar rəhbərlik etməli idilər. O həmin mövqedən çıxış edərək çevrilişin lap əvvəlindən Bakı Komitəsinin Mikoyan, Sarkis, Mirzoyan tərəfindən qəsdən tutulduğunu qeyd etmişdir. Ermənilərin siyasətinə dəstək verənlərdən biri də Orconikidze idi. N.Nərimanov onunla da ciddi

mübarizə aparmışdır və Orconikidze haqqında demişdir: “Orconikidzenin nəzəriyyəsinə görə, əlbəttə, azsaylı Azərbaycan əhalisini müntəzəm olaraq qırıb məhv etmək olar, lakin respublika kimdən ibarət olacaqdır?”. Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarını qoruyan Nərimanovun sərt siyasətini Orconikidze “panislamizm siyasəti”nin təzahürü kimi qiymətləndirmişdir. Belə ittihamlar N.Nərimanovu öz yolundan heç bir vəchlə çəkəndirməmişdir. O deyirdi: “Mənim zərrə qədər şübhəm yoxdur ki, Serqo və Stalinin simasında Rusiya Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır. Bunun nə kimi nəticələr verəcəyini demək çətinidir, lakin bu baş tutsa, bütün məsuliyyət Serqo və Stalinin üzərinə düşəcəkdir” (316, s.441).

N.Nərimanovun Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasında rolu aparıcı bolşeviklər tərəfindən müəmmalı kimi qiymətləndirilib. N.Nərimanovun həmkarları olan Ə.Qarayev, M.Hüseynov, M.Bağirov, Q.Musabəyov onu Azərbaycanda nə bolşevik çevrilişinin başcısı, nə də sovet hakimiyyətinin qurucusu sayırdılar. Məsələn, 1928-ci il fevralın 15-də Azərbaycan DSI tərəfindən həbs olunmuş Ə.Əhmədov verdiyi yazılı ifadələrində bildirdirdi ki, N.Nərimanovun Azərbaycanda fəaliyyəti dövründə Mircəfər Bağirov onun tərəfdarı, yəni milli təmayüllü kommunist idi. 1921-ci ildə M.Bağirov hətta əlində qılınc Mirzədavud Hüseynovun üstünə hücum edərək N.Nərimanovun şəxsiyyətini qoruyurdu. Sonralar partiya rəhbərliyi tərəfindən N.Nərimanovun siyasəti pisləndikdə o, bu yoldan çəkirdi (231, v. 134). 1924-cü ildə Eyyub Xanbudaqovun başçılığı və M.Bağirov, Həsən Rəhmanov, Mirbəşir Qasimov, Hacıbaba Ələsgərov və b. iştirakı ilə Azərbaycanda yeni bir milli təmayülçülər hərəkatı yarandı. Lakin E.Xanbudaqovun məğlubiyyətini hiss edərək M.Bağirov ondan uzaqlaşdı (231, v.142). M.Bağirov Azərbaycan KP MK-ya yazdığı məktubda özünü deyilənlərdən kənara çəkir və Ə.Əhmədov “müsavətçi” olduğundan ona inanmamağa çağırır (231, v.131). N.Nərimanov o illərin azərbaycanlısı üçün bolşevizmin təzahürü kimi deyil, milli təmayüllü şəxsiyyət kimi inam qazanmışdır. N.Nərimanov azərbaycanlıların bolşevikləşməsi yolunda xidməti ən az olanların siyahısındadır. Ə.Qarayevin etirafı bu baxımdan çox səciyyəvidir. O deyirdi: 1919-cu ilə qədər “bolşeviklər türk (azərbaycan) xalqının düşməni sayılırdı. 1919-cu ilin fevralında Bakı Fəhlə Konfransında Levon Mirzoyanın çıxışından sonra türklər (azərbaycanlılar) bolşeviklər tərəfə keçirdilər”. Sonra Ə.Qarayev fikrini davam etdirərək yazırdı ki, dərhal bu hadisələrdən sonra “bizim təşkilatın ən yaxşı işçilərindən olan” Anastas Mikoyan Bakıya gələrək, hətta “Hümmət”ə rəhbərlik etdi (117, s.11-13). N.Nərimanovun həmkarları olan siyasətçilərin heç biri onun Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında xidmətlərini qeyd etmirlər. Buna baxmayaraq, onlar İ.Stalin, L.Mirzoyan, A.Mikoyan, S.Kirov, hətta L.Beriyanın və bir çox başqa erməni və rus bolşeviklərinin adlarını fərhələ çəkirlər (117, 99). Bütün bunlar tarixi sənədlərə və gerçəqliyə uyğundur. N.Nərimanov Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətinin yığılmasında və dağılmasında fəaliyyət göstərməmişdir. Azərbaycanın bolşevikləşməsinə qəti surətdə N.Nərimanovun fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olmaz. 1920-ci ilin fevral-mart aylarından xalqın həmrəylik duyğuları millətçi partiyalardan sosialist partiyalara doğru yönəlmişdi (117, s.103).

Onun “silahdaşları” hətta N.Nərimanovu Azərbaycanın bolşevikləşdirilməsində maneə hesab edirdilər. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1921-ci il iyulun 27-də keçirilən büro iclasını misal gətirmək olar. Mərkəzi Komitənin bürosunda qəflətən Kaminskiyin öz vəzifəsindən azad olunması barədə məsələ qaldırılır. Müzakirədən aydın olur ki, onun yararsızlığı N.Nərimanovla fikir yaxınlığından və sağçılarla, yəni millitəmayüllü kommunistlərlə mübarizə aparmamasından ibarətdir. N.Nərimanov bütün bunlara aydınlıq gətirərək demişdir ki, “danişanlar vəziyyəti olduğu kimi demək istəmirlər, bunun günahı Kaminskiyə deyil, məndədir”. Stenoqramdan bəzi çıxışlara diqqət yetirilməsi məsələnin mahiyyətini tamamilə açır:

“Nərimanov: Vəziyyəti gərginləşdirən Kaminski deyil, Hüseynovdur, o, “bir şey deyir, başqa şey görür”. Moskvaya donosdan (Hüseynov xüsusi olaraq Moskvaya gedib və N.Nərimanovun milli təmayülçü siyasəti haqqında şikayət edərək əşyayi-dəlillər aparmışdır) sonra o, iki dəfə mənim yanıma gəlmiş və demişdir: “Doktor, mən sizinəm, siz nə əmr etsəniz, mən onu edəcəyəm. Mən isə ona dedim ki, rica edirəm, elə işləyin, Azərbaycana xeyri olsun, mənə isə şəxsən sizdən heç bir şey lazım deyil. Olub, ya olmayıb?”

Hüseynov: Mən sözlərimi geri götürürəm və buna cavabdehəm.

Nərimanov: İşə Kaminski deyil, Hüseynov mane olur. Sadəcə onda cəsarət çatmır, desin ki, onlara Nərimanov mane olur.

Cəbiyev: Kaminskiyin mövcudluğu işə mane olur. O, dedi-qodu yaradır. Kaminski olmasa Nərimanovla daha tez razılığa gəlmək olar.

Nərimanov: Birləşmək mümkün deyildir.”

Bununla da səs çoxluğu ilə Kaminski vəzifəsindən kənarlaşdırılmış və onun yerinə S.M.Kirov seçilmişdir. N.Nərimanov da onun seçilməsinin tərəfdarlarından olmuşdur (226, v.102-102a). N.Nərimanov ictimai, siyasi, dövlətçilik fəaliyyətində, tutduğu vəzifələrdə əxlaqi normaları daim nəzərə almışdır. N.Nərimanovun fikrincə, insanın üç ünsiyyət xətti vardır: özünün özü qarşısında məsuliyyəti, insanın Allahla ünsiyyəti və insanın başqa insanlarla ünsiyyəti (295, t.1, s.141). Ona görə də bu ünsiyyətlər sistemi bir-biri ilə tarazlaşmalı və əlaqədə olmalıdır. İnsan ilk əvvəl gərək öz şəxsiyyətindəki ziddiyyətləri aradan qaldırsın. Onda onun başqa ünsiyyət xətləri də səmimi olar.

N.Nərimanovun “Oğlum Nəcəfə məktub”u 1925-ci il yanvarın 25-də yazılmışdır (277, s.445-448). Bu məktub, güman ki, daha geniş olmalı imiş, amma N.Nərimanovun ölümü nəticəsində bu məktub yarımçıq qalmışdır. N.Nərimanovun hakimiyyətin fəlsəfəsinə dair baxışları bu məktubda daha aydın görünür. Məktubun əsl dəyəri də bundadır. Məktubdakı fikirlərə nəzər salmaqla bir çox siyasi hadisə

və məqamlara aydınlıq gətirmək olar. Konkret olaraq Stalini və onun yaxın silahdaşlarını nəzərdə tutaraq N.Nərimanov belə fikirlər söyləyirdi: “Hakimiyyətdə lovğalanmaq olmaz”, “Hakimin başı boş-boş işlərə, dedi-qoduya qarışmamalıdır”, Stalini və tərəfdarlarını düşünərək, “nəhəng dövlətin taleyini əllərinə alaraq və hesabat vermədən diktatorluq etmək qərarına gəldilər”, “Nöqsanlarımız barədə bir-biri ilə danışa bilmirlər...” (315, s.446). N.Nərimanov bu düşüncələrini yekunlaşdıraraq bolşevizmin süqutu haqqında açıq-aydın fikirlər söyləmişdir: “Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyarkən bolşevizm heç olmayacaq”, “Belə rəhbərlik bolşevizmin süqutunu yaxınlaşdırmaq deməkdir”, “Bunları sən mənim Mərkəzi Komitədəki geniş məruzəmdən öyrənəcəksən, həmin məruzə sənə bütün bunlardan baş çıxarmağa imkan yaradacaq və elə bu məruzədən də öyrənəcəksən ki, çoxları öz vəzifə mənsəblərini itirə biləcəkləri qorxusundan dinnədikləri halda, sənın atan bu barədə cəsarətlə danışdı” (315, s.446-447). Axırıncı cümlə bir neçə məqamdan xəbər verir. Bu sözlərin siyasi mənasından başqa sırf tarixi mahiyyəti də vardır. Ola bilər ki, burada onun Stalinə yazdığı məlum məktubundan söhbət gedir. N.Nərimanov vəzifənin əxlaqi normaları haqqında düşüncələrini də oğluna açıqlamışdır. Onun bu fikirləri rəsmi vəzifə haqqında ümumi dünyagörüşünü aydınlaşdırmaqdan başqa özünün Azərbaycan sovet respublikasının hökumət başçısı vəzifəsinə gəlməyinin səbəbini də anladır. Həmin vəzifəyə gələrkən onun vəzifə haqqında dünyagörüşünün necə olduğunu məktubdakı bu cümlələrdən görmək olar: “Əgər bir adamı yaxşı tanımaq, onun bütün daxili aləminə bələd olmaq istəyirsənsə, onu bir müddətə vəzifə başına qoy. Tezliklə həmin adamın müsbət və mənfi cəhətləri üzə çıxacaq. Bu baxımdan əgər sən kütlələri hiyləsiz-yalansız öz arxanca aparmağa hazır deyilsənsə, yaxşısı budur, ondan imtina et. Əgər kütlə səni dəyərləndirərsə, hakimiyyətdə iştirakını zəruri hesab edərsə, sənə etibar edərsə və sən bu etibara əsasən ümumi iş müəyyən fayda verəcəyinə əmin olarsansa, onda imtina etmə” (315, s.447). N.Nərimanovun yazısında onun Azərbaycana hökumət başçısı gəlməsinin fəlsəfəsi də üzə çıxır. N.Nərimanov bu vəzifədən ona görə “imtina etmədi” ki, gələrkən müəyyən fayda verəcəyinə əmin idi. Hakimiyyətə gələndən sonra onun şəxsiyyətində yeni müsbət cəhətlər üzə çıxdı, o, xalqı hiyləsiz-yalansız öz dalınca apardı, kütlə onu dəyərləndirdi, hakimiyyətdə iştirakını zəruri bildi və ona etibar etdi.

Beləliklə, N.Nərimanovun milli təmayülçü kommunist baxışlarının kökləri həyatı, yaradıcılığı, xalqın həyatını və problemlərini dərinləndirən bilməsi, fəaliyyətinin məqsədi isə Azərbaycana qarşı hazırlanan məkrli planlara qarşı durması olmuşdur. O, milli təəssübkeş bir siyasətçi kimi özünü təsdiq etmiş, vəzifədə işləyən hər bir kəsin Azərbaycan xalqının əxlaqi dəyərlərinə riayət etməsini zəruri saymışdır. N.Nərimanovun ictimai-siyasi fəaliyyətinin başlıca qayəsi Azərbaycan xalqına xidmət etmək olmuşdur. O, müəllim, publisist, həkim və siyasətçi olaraq xalqın həyatında müstəsna rol oynamışdır.

N.Nərimanov sovet Rusiyasının Türkünstanda törətdiyi yanlış siyasətin əleyhinə çıxmış, yerli milli və dini xüsusiyyətləri nəzərə almağı tövsiyə etmişdir.

Həm çar Rusiyası, həm də onun müstəmləkəçilik siyasətini yeni üsullarla davam etdirən bolşeviklər N.Nərimanovu özlərinə müxalif sayırdı. Çar Rusiyası onu həbs edərək Metex qalasında saxlayırdı və Sibirə sürgünə göndərmək barədə qərar qəbul etmişdi. Hətta AXC daxili işlər naziri sərəncam vermişdi ki, N.Nərimanov görünən kimi həbs edilsin. Üzv olduğu partiyadan olan ortodoks bolşeviklər (solçular) isə onu, açıq-aydın təqib edir, xalqdan uzaqlaşdırır, xalqa qulluğunu “millətçilik” kimi qiymətləndirərək qəbahət hesab edirdilər.

Sovet hakimiyyəti, bolşevik ideoloqları N.Nərimanovun vətənpərvərliyini, cəsarətini, xalqına ürək yangısını və müstəqil dövlətçilik iddiasını bağışlamadı. O, 1925-ci ildə müəmmalı bir vəziyyətdə vəfat etdi. N.Nərimanov vəfat etdikdən sonra onun siyasi fəaliyyəti tam unudulmağa başladı.

Beləliklə, N.Nərimanov 30 ildən çox bir müddət ərzində tarixdə sadəcə ədəbiyyat xadimi kimi qalmağa məhkum edilmişdir. N.Nərimanovun vəfatından sonra həyat yoldaşı Gülsüm xanım azyaşlı oğlu Nəcəf ilə Bakıya köçmək fikrinə düşür. Lakin onların “həyatı təhlükə qarşısında ola biləcəyindən” bu fikirdən çəkinir. N.Nərimanovun qardaşı qızı İltifat xanım dəfələrlə Kommunist Partiyasına daxil olmaq istəyini bildirsə də ona “olmaz” cavabı verilir. Səbəbi isə N.Nərimanovla qohumluğu olmuşdur. 1957-ci ildə SSRİ-də baş verən bəraətlərdən sonra ona partiyaya daxil olmaq təklif olunsada, o, artıq bu təklifdən imtina etmişdir (430).

Səciyyəvi haldır ki, 20-30-cu illərdə kommunistlər arasında milli təmayül ideologiyası ancaq Azərbaycana və N.Nərimanova məxsus deyildi. Müxtəlif vaxtlarda, miqyas və dərəcəsinə görə Azərbaycan kommunistlərindən Ə.Məmmədzaadə, A.Əliyev, M.Əliyev, A.Yusifzadə, Y.Məlikov, D.Bünyadzadə, S.M.Əfəndiyev, H.Sultanov, Qazı Məmməd, H.Terequlov, Qədirlı, B.Şahtaxtinski, Şirvani, Xanbudaqov, A.Kazımov, Ə.Əhmədov və başqaları da bu ideologiyaya malik idi. N.Nərimanov isə bunların sırasında həmin ideologiyanı daşıyan ən cəsarətli və parlaq bir siyasi xadim idi. N.Nərimanovun ölümündən sonra milli təmayüllü kommunist hərəkatı Azərbaycanda xeyli zəiflədi. Məhz N.Nərimanovun siyasətindən bəhrələnərək, 1924-cü ildə E.Xanbudaqov və 1927-ci ildə H.Cəbiyev milli təmayül siyasətini davam etdirməyə cəhd göstərməyə çalışsalar da, N.Nərimanovun məqsədyönlü xətti ilə gedə bilmədilər. Həm N.Nərimanovun xəttinə zidd gedənlərin, həm də onun tərəfdarlarının bəziləri öz aralarında yola getmədiklərinə görə, bəziləri millətçilik siyasətinə görə, bəziləri isə trotskiçi və başqa təmayüllü siyasətə uğradıqlarına görə 30-cu illər repressiyasının qurbanları oldular. N.Nərimanovun apardığı milli təmayüllü siyasət sovet hakimiyyətinin sonrakı dövründə müxtəlif şəkildə özünü büruzə vermişdir. 30-cu illərdə “Nərimanovçuluq” adlı cərəyana bağlılığı üstündə bir çox siyasətçilər ittiham edildilər. Həmin illərin qanlı repressiyaları da bir növ N.Nərimanovun

millətsevərlik fəaliyyətinin kölgəsi altında aparılırdı. Heç bir şübhə yoxdur ki, XX əsrin 80-90-cı illərində sovet hakimiyyətinin mövcudluğu şəraitində tarix xalqımızı müstəqillik yolunda imtahana çəkərkən N.Nərimanovun 20-ci illərdə qoyduğu miras da öz həlledici rolunu oynamışdır.

2.3. Sovetləşmə ərəfəsində Azərbaycanda yaranmış vəziyyətin ümumi mənzərəsi

Azərbaycanda bolşevik çevrilişi ərəfəsində sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətin mürəkkəb olduğu xarici sənədlərdə də konkret faktlarla göstərilmişdir (274-283). Qeyd edilir ki, eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin də beynəlxalq vəziyyəti çətin və mürəkkəb olmuşdur (242, v.188). Bolşeviklərin qurulmaqda olan cəmiyyətlərinə və onların Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmək ehtimalına baxışlar da müxtəlif idi. Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Əhməd Ağaoğlu sovet Rusiyasında yaranmaqda olan yeni hakimiyyəti “hökmfərma olan ideal” adlandıraraq onun prinsiplərini “Təyini-müqəddərati-millî, millətlərin federasyonu və daxili işlərdə millətlərin ixtiyaratı prinsipləri” kimi qiymətləndirirdi (350, 19 iyun 1921, № 109). XX əsrin 30-cu illərində İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalında Şəfi bəy Rüstəmbəyovun çap olunmuş xatirələrindən belə çıxır ki, AXC-nin bir sıra dövlət xadimləri hakimiyyəti bolşeviklərə təslim etmək üçün münbit şərait yaradırdılar və “öz vəzifələrinin yüksəkliyindən və səlahiyyətlərindən istifadə edərək daim buna sövq və təhrik edirdilər” (20, s.17-18). Bolşeviklər 1920-ci ilin aprelində 1918-ci ildə baş verən hadisələrin təkrarını istəmədiklərindən K.Nərimanovu seçdilər və bəzən onun apardığı siyasətlə hesablaşmaq məcburiyyəti qarşısında qaldılar. Yaranmış şəraitdə Bakıya və müsəlmanlara yaxşı bələd olan, böyük nüfuza malik olan N.Nərimanov bolşeviklər üçün yeganə uyğun namizəd idi.

Türkiyə tarixşünaslığında AXC-nin süqutunun və Azərbaycanın sovetləşməsinin səbəbləri aktual mövzu olaraq qalır. Mehmet Sarayın fikrincə süqutun bir neçə səbəbi var idi. Bu səbəblərdən biri olaraq o, müharibə nəticəsində iqtisadi sıxıntılar keçirən insanların sovet təbliğatına meyl etmələrini göstərir. Sovet təbliğatının təsirli olmasının digər bir səbəbi kimi, Azərbaycana “xaricdən” heç bir yardımın olmamasından yaranmış “mənəvi düşkünlük və ümitsizliyi”ni qeyd edir. Hökumətin vəd etdiyi torpaq islahatını və iqtisadiyyatın inkişafının gerçəkləşməməsini o, ölkənin düşdüyü böhranın səbəblərindən biri kimi göstərir. Səbəblər sırasında erməni silahlı qüvvələrinin milli hökumətin əleyhinə Qarabağda başladıkları hərbi separatçı əməliyyatları və bu səbəbdən Azərbaycan ordusunun Bakının köməyinə gələ bilməməsini də göstərir (87, s.48). İbrahim Yüksel AXC süqutunun səbəblərini Azərbaycanda olan və bolşeviklərə rəğbət bəsləyən bir dəstə Osmanlı zabitləri ilə digər azərbaycanlı bolşeviklərin hökumət əleyhinə olan fəaliyyətində və bir neçə yerdə Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı qaldırılan silahlı

separatçı hərəkətdə görür və qeyd edir ki, milli hökumətə müxalif olanlar da bir yandan Qırmızı ordunun Azərbaycandan keçərək Qərbi imperialistlərinə qarşı istiqlal mücadiləsi aparan Türkiyəyə yardıma gedəcəyi təbliğatını yayaraq işğala zəmin yaradırdılar (88, s.157). V.İmanov həmin dövrü belə qiymətləndirir: “Bolşeviklərin və bir neçə “marjinal təşkilatlarının” fəaliyyəti bir neçə ay içində genişlənməmişdi. Türkiyə milliyətçiləri, vaxtaşırı Xəlil və Nuri Paşa kimi əski Osmanlı paşaları və subayları bunları təşviq edirdilər. Eyni zamanda ermənilər də Azərbaycana qarşı silahlı döyüş hərəkətinə gəlmişdilər” (83, s.199). Bu baxımdan B.Gökayın əsərini də qeyd etmək lazımdır. Əsərdə deyilir ki, “daha böyük çaplı bir savaşa girişmədən bolşevikləri yenmək mümkün deyildi. Bölgədən (Rusiyadan) gələn bütün hesabatlar bolşeviklərin əsəri yəndən güclü olduqlarını və cənub, qərb, şərq cəbhələrində, Qafqazda irəliləmə etdiklərini göstərirdi”. Bu əsərdə Türkiyə hökumətinin həmin problemə münasibəti də açıqlanır (90, s.60).

Bizi maraqlandıran bir sıra məlumatları H.Baykaranın əsərində tapırıq. Əsərdən aydın olur ki, Noy Jordaniyanın dediyinə görə “Çiçerinin ağzından qaçırılmış” olduğundan Rusiyanı Cənubi Qafqazı işğal etməyə “İngiltərə və onun baş naziri Lloyd Corc təşviq edirdi”. 1920-ci il aprelin 23-də Orconikidzenin Rostovdan Moskvaya göndərdiyi teleqramda deyilirdi: “Mustafa Kamal Paşa Azərbaycandan xahiş edir ki, sovet qoşunlarını öz ərazisindən buraxsın, onlar Türkiyənin müdafiəsi üçün Türkiyə sərhədlərinə gəlsinlər” (242, v.188). Xəlil Paşanın Atatürkün yazdığı məktub bizim mövzu üçün çox vacibdir. O yazır: “Mən buradan Bakıya, oradan da İrana hərəkət edəcəyəm”. H.Baykara bu məktubu dəyərləndirərək bizim üçün çox vacib olan əlavə edir: “Həqiqətdə isə nə ordu, nə baş komandanlıq, nə də bir hərəkət vardı”. Başqa bir mənbəyə istinadən H.Baykara qeyd edir ki, “Xəlil Paşa Qızıl orduya rəhbərlik edərək” Anadoluya doğru hərəkət etməkdə “Ənvər Paşanın milli mübarizəyə rəhbərlik etməsini təmin etmək” məqsədi güdürdü. Kazım Qarabəkir Paşanın 1920-ci il aprelin 13-də Atatürkün məktubunda deyilir ki, bolşeviklərin sosial yönümlü siyasətinin nəticəsidir ki, “müsəlmanlar bolşevikliyi asan və munis qəbul edir və qarşılayır”. Aprelin 23-də Kazım Qarabəkir Paşa “İslam dünyasının gələcəyi üçün Azərbaycanın bolşevikləşməsinə gərəkli” sayır. Azərbaycan parlamentinin sonuncu iclasının iştirakçısı olan Əhməd Cavad Əmrə vəziyyəti belə dəyərləndirir: “Hürriyyətə, müstəqilliyə aşiq kiçik məmləkətin ümitsizlik içində qırılmasının ülvü bir ləvhəsidir” (8, s.275, 264, 265, 276).

Deyilənləri düzgün qiymətləndirmək üçün qeyd etməliyik ki, o zamanlar bolşevik Rusiyası ilə kamalçı Türkiyə eyni düşməyə qarşı vuruşurdu. Bu dövlətlərin maraqları bir çox hallarda üst-üstə düşürdü və dostluqları da bu zəmin üzərində qurulurdu. Atatürkün sovet dövlətinə münasibətdə yeritdiyi siyasət tarixi reallığa əsaslanırdı. Onun Sovet İttifaqı tərkibində yaşayan türkdilli xalqların çağdaş və gələcək taleyinə aid siyasəti də, fikri də uzaqgörənliyi ilə seçilir. İlk əvvəl biz bunu Türkiyənin, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda aktiv

mövqeyində və xüsusən Naxçıvan məsələsinin həllində uğurlu siyasətində görürük. H.Baykara xüsusi vurğulayır ki, Atatürk Kazım Qarabəkir Paşa kimi “bolşevizm haqqında romantizmə və vəcdə, ideologiya çaşqınlığına məruz qalmamışdır” (8, s.266). Mehmet Saray “Atatürkün Sovet politikası” əsərində o zamanlar Xarici İşlər Naziri olan Əhməd Muxtar bəyin 13 fevral 1921-ci ildə TBMM-dəki çıxışını vermişdir. Əhməd bəy çıxışında Rusiyada Türkiyənin laqeyd qala bilmədiyi xalqların yaşadığını göstərərək deyir: “Rusiyaya qarşı göstərdiyimiz təmayülün bəlkə də mühüm bir səbəbi o millətlərə aid olan alaka-i kaviədir. Onların səadətini, onların istiqlalını təmin etməkdir. Bu məqsədi ixtilafa meydan vermədən həll edə bilsək, böyük bir müvəffəqiyyət olur” (86, s.4). Atatürkün dediyi “bizim bu dostumuzun (SSRİ-nin - H.H.) yönətimində dil bir, inanc bir, öz bir qardaşlarımız vardır. Onlara arxa durmağa hazır olmalıyıq! “Hazır olmaq” yalnız o günü susub gözləmək deyildir, hazırlaşmaq lazımdır... Mənəvi körpüləri sağlam tutaraq. Onların bizə yaxınlaşmasını gözləməli deyilik, bizim onlara yaxınlaşmamız gərəkdir” (86, s.31) fikri XX əsrin 90-cı illərində Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin yeni müstəvidə qurulmasının əsasını təşkil etdi və Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə nəticələndi.

N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarının formalaşmasına, heç şübhəsiz, Rusiyada Xalq Millətlər Komissarlığında topladığı təcrübə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təcrübəsi və 1920-ci ilin apreli ərəfəsində Azərbaycanda yaranmış ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət ciddi təsir göstərmişdi.

1920-ci ilin aprel ayı ərəfəsində Azərbaycanda ümumi vəziyyət necə idi? Ona qısa olaraq nəzər yetirək.

Azərbaycan müstəqillik yoluna çıxdıqda Rusiya ilə münasibətləri bir çox maneəyə rast gəldi. Rusiyanın Azərbaycandakı maraqları müstəqilliyin tanınmasını şübhə altına alırdı. Bu maraqlar ermənilərin maraqları ilə üst-üstə düşüyündən erməni-rus alyansının siyasəti müxtəlif yollarla və üsullarla həyata keçirilməkdə idi. Bu maraqlar silsiləsinin əsas ideoloqları daha çox ermənilər və ermənipərəst rus alimləri idi. Onların birgə maraqları nədən ibarət idi?

Azərbaycan dövlətçiliyinin düşmənləri onun bir hissəsinin Rusiyanın əyaləti olaraq qalmasını, digər bir qismi isə yaranmaqda olan Ermənistan dövlətinə birləşdirilməsini istəyirdilər. Bildirirdilər ki, azərbaycanlılar dövlət yarada bilsələr və o tanınsa, gərək bu dövlət üç “məhrum” üstündə qurulmuş bir dövlət olsun, yəni aktiv geopolitik vəziyyətdən məhrum olsun; Türkiyə ilə sərhədi və Xəzər dənizinə çıxışı olmasın; maddi nemətlərdən, Bakı neftindən, müstəqil milli-siyasi idarəçilik hüququndan məhrum olaraq müştərək bir dövlət yaransın, yəni yaranacaq dövlətdə azərbaycanlılarla yanaşı rus və ermənilərin tam hakimiyyət hüququ olsun.

Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanda türk ordusunun başçısı Nuru Paşa Azərbaycan hökumətinin təkidi ilə ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Türk inqilabçılarna həmrəylik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən deyil, Azərbaycan kommunistləri tərəfindən göstərildi. Türkiyədə baş verən milli-azadlıq

hərəkəti bolşeviklərin təbliğatının daha kəsərli olmağında böyük rol oynadı. Ankara məhz Denikini özünə ən təhlükəli rəqib kimi qiymətləndirərək Azərbaycan hökumətini buna inandırmaq üçün öz nümayəndələrini Bakıya göndərmişdi. Ə.Qarayevin dediyinə görə Ankara hökuməti Azərbaycana silah vermək təklifini irəli sürdüsə də, Azərbaycan hökuməti Tomson başda olmaqla ingilis komandanlığından çəkinərək bu təklifdən imtina etdi. Türkiyəyə meyilli Azərbaycan ziyalılarının kommunistlərə müsbət meyli də bu zəmində formalaşdı. Azərbaycanda olan türk zabidləri də Türkiyəyə ikili münasibəti görərək kommunistlərə meyl edirdilər (117, s.59-60, 88). Ə.Qarayevin yazdığına görə, hətta ittihadçılar da türk xalqlarının inkişafını və panislamizmin mütəşəkkilliyini bolşevizmdə görür (117, s.91), öz qurultaylarında müsəvat əleyhinə və bolşeviklərin tərəfini saxlayan şüarlar səsləndirirdilər (117, s.100).

Mikoyan xatirələrində qeyd edir ki, Bakıda bolşeviklər 1918-ci ilin sentyabrından dekabrına qədər olan dövr istisna olmaqla daim fəaliyyətdə olmuşlar (422). Böyük Britaniyanın xarici işlər nazirliyinə İstanbuldan verilən 1919-cu il 27 iyul tarixli məlumatda deyilirdi ki, Azərbaycanda “hələlik közərən, amma ciddi şəkildə alovlanacaq həcmdə bolşevik imkanları var”. Xarici diplomatların Bakıdan verdikləri xəbərlərdən də Azərbaycanda bolşevizmin xüsusən çoxsaylı rus fəhlələri arasında mövcud olduğu aydın olur. Azərbaycanda yaranan siyasi və iqtisadi vəziyyət də buna zəmin yaradırdı. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycandakı siyasi və iqtisadi durum haqqında ətraflı məlumat bilavasitə hadisələrin iştirakçısı olan 20-ci illərin bolşevik strukturlarında çalışan müsəvat-yönlü tədqiqatçı Ə.Əhmədovun yazılarında mövcuddur. O yazırdı ki, 1919-cu ilin mayında kommunistlər ümumbakı fəhlə tətili elan etdilər. Müsəlman fəhlələri bu tətildə iştirak etmirdilər. Tətillə iştirakçıları heç bir nəticə əldə edə bilmədilər. Ə.Əhmədovun fikrincə, bu uğursuzluqdan çıxarılan əsas nəticə o idi ki, artıq istər Azərbaycanda, istərsə də Bakıda müsəlman fəhlələrinin iradəsi olmadan uğur qazanmaq olmazdı. Odur ki, kommunistlər təbliğatı və milli hökumət daxilində intriqaları gücləndirərək bu işə müsəlman fəhlələrini cəlb edirlər.

1920-ci ilin yanvarında Azərbaycanın müstəqilliyi bəyənildi və bir neçə gün sonra böhranı başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübarizəsiz bolşeviklərə təslim olunmasının səbəblərindən ən ümduəsi də bu idi. Rusiyanın Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasətin çox səciyyəvi nümunəsi Çiçerinlə Xoyskinin 1920-ci ildə nota mübadiləsi və bunların ətrafında baş verən hadisələr oldu. 1920-ci ilin yanvar-aprel aylarında bir-birinin ardınca Çiçerinlə F.Xoyski arasında sərt diplomatik mübarizə davam etdi. Azərbaycan rəhbərliyində isə böhran dərinləşməkdə idi. Belə şəraitdə ittihadçılar, sosialistlər və başqaları N.Usubbəyovun hökumətinin tərkibindən çıxmışdı. Artıq hökumət ancaq müsəvatçılardan ibarət idi.

Rusiyanın Xalq Xarici İşlər Komissarlığında hazırlanan bir sənəddə deyilirdi ki, Bakıda iqtisadiyyat dayanmışdır, sahibkarların maaş verməyə pulu

yoxdur, maaşın 50%-i hökumətin büdcəsindən verilir, Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin tam pozulması Bakıda iqtisadiyyatın bərpasına imkan vermir, qiymətlər günbəgün artmaqdadır, kəndliyə torpağı vermək yolunda heç bir addımlar atılmır, siyasi partiyalar nəinki fəhlələrin, hətta ziyalıların və xırda sahibkarların yanında nüfuzdan düşürlər, çörək qıtlığının qarşısını almaq üçün hökumətin qərarı ilə bütün şirniyyat bişirən müəssisələr bağlanaraq çörək bişirməyə yönəlmişlər (182, v. 16). Bakıda kütləvi qırğınlar və tətillər hazırlandığı haqda şayiələr yayılmaqdadır (182, v.16). Bakı polisində siyasi əyintilər aşkar olduğundan orada islahatlar aparmaq qərarı qəbul olundu (182, v.17). R.Osmanova da qeyd edir ki, Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət xeyli ağır idi, sənayedə və aqrar sahədə xeyli səhvlər yaranmışdı (55, s. 16). Dağıstanda kommunistlər dirçəlməkdədirlər və türk qoşunları ilə qarşıdurma artmaqdadır (182, s. 17). Gürcüstanda tez-tez üsyanlar baş verir, aclıqdır (211, v.248). Ermənistanla müharibə dayanmadan davam edir, fevralda Ermənistanın nizami qoşunları Qars vilayətinə hücum edərək müsəlmanlara qarşı qırğın törətdilər, aprel ayında daşnaklar Naxçıvan və Ordubada hücum etdilər (184, v.23). Ermənilər guya Türkiyə ilə Azərbaycan arasında Qərb üçün qorxulu, gizli, hərbi sövdələşmə hazırlandığı haqda öz təxribatlı təbliğini Avropada davam etdirirlər. Türkiyə hökuməti bunu təkzib edən bəyanatlarla çıxış edir (182, v.17). Sovet Rusiyası AXC-yə qarşı çox mürəkkəb bir siyasət yeridirdi. Azərbaycana XI Qırmızı ordunun gəlişinin məqsədi birmənalı işğal olsa da, tarixi sənədlərdən aydın olur ki, ordunun məqsədi əvvəl ancaq Bakı quberniyasını işğal edərək, buranı Azərbaycandan ayıraraq sovet ərazisi elan etmək idi. Lakin sonralar, lap yəqin ki, N.Nərimanovla görüşdən sonra, Lenin fikrini dəyişdi. Qafqaz cəbhəsinin komandanı Tuxaçevskinin XI Qırmızı ordunun komandanı Levandovskiyə göndərdiyi 1920-ci il 23 aprel tarixli teleqramında deyilirdi: “490 №-li göstərişimizə dəyişiklik olaraq əmr edirəm ki, ordunun son məqsədi ancaq Bakı quberniyasına deyil, bütün Azərbaycana yiyələnməkdir” (242, v.146). Deməli, Rusiya bolşevikləri Bakını Azərbaycandan ayıraraq Rusiyanın tərkibində bir qurum yaratmaq fikrində idilər. Ancaq N.Nərimanovun “Bakısız Azərbaycanın mövcudluğundan söz gedə bilməz” kimi sərt mövqeyindən sonra bolşeviklər və Lenin fikrini dəyişdi. Onlar Nərimanovla hesablaşmaya bilmirdilər. Bu faktı sonralar M.Rəsulzadə ilə söhbətində Stalin də etiraf etmişdi. Bu da Azərbaycanın taleyinin strateji məsələlərində, yəni Bakının paytaxt olması şərti ilə Azərbaycanın müstəqil respublika kimi Rusiya tərəfindən tanınması işində həlledici rol oynamışdı. Həmin gün Orconikidze də Nərimanovla hesablaşmağın vacibliyi haqqında mərkəzə teleqram vuraraq qeyd edirdi ki, ordunun Azərbaycana müdaxiləsi üçün çox əlverişli vəziyyət yaranmışdır.

Belə vəziyyətdə AXC hökuməti heç bir müqavimət göstərmədən hakimiyyəti təhvil verdi. XI Qırmızı ordunun əldə etdiyi kəşfiyyat məlumatlarına görə milli Azərbaycan ordusu 30 min əsgərdən ibarət olsa da AXC-nin hərbi naziri S.Mehmandarov sovet hakimiyyəti legitim sayıldığından orduya da müqavimət

göstərməmək əmrini verdi. Əmrdə deyilirdi: “Azərbaycan parlamentinin qərarı ilə sovet hakimiyyəti tanınmışdır” (242, v. 146).

Ə.Əhmədovun fikrincə, Müsavat hökumətinin süqutunun bir çox səbəbləri var idi. O, əsas səbəb kimi Ermənistanla müharibəni və 1920-ci ilin mart-aprel aylarında Gəncə və Qazax qəzalarında baş verən iki üsyanı göstərir. Başqa səbəblər sırasında hökumətdaxili çəkişmələri qeyd edir. Müsavat, İttihad, Əhrar, sosialistlər, bitərəflər arasında daim hakimiyyət uğrunda mübarizə gedir, “permanent” hökumət böhranı yaranırdı. Ə.Əhmədovun fikrincə, Müsavat hökumətinə daim müxalifətdə olan ittihadçılar sovet Rusiyasına və Qırmızı orduya daha çox meyl edirdilər. Onlar Müsavat hökumətindən açıq tələb edirdilər ki, bolşeviklərlə, sovet Rusiyası ilə saziş bağlansın və Qırmızı ordu Azərbaycana gələrək Türkiyənin köməyinə yollansın. Azərbaycan hökuməti yanında işləyən türk hərbi məsləhətçiləri Xəlil Paşa, Rüfat bəy, Yaqub bəy, Fuad bəy də həmin fikirdə idilər. İttihadçılar kommunistlərə qarşı təqib siyasətinin əleyhinə idilər. Müsavat partiyasının daxilindəki solçular da hökumətin daxili və xarici siyasətini tənqid edirdilər. Sonralar erməni terrorçusu Toplaqyan tərəfindən İstanbulda “Pera-Palas” otelinin qarşısında qətlə yetirilmiş daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşirin başçılığı ilə fəaliyyətdə olan bitərəflər qrupu və Müsavat Partiyasından uzaqlaşan M.H.Hacınski də bolşeviklərlə dostluq sazişinin bağlanması üçün tərəfdarları idi. Və nəhayət, Ə.Əhmədovun yazdığına görə AXC hökumətinin dövlətçilik təcrübəsinin olmaması məğlubiyyətin başlıca səbəblərindən biri oldu (270). C.Həsənli bu məsələyə münasibətdə haqlı olaraq birmənalı nəticəyə gəlir: “Sovet Rusiyasının bütün Azərbaycanı işğal etmək niyyətinin qarşısını yalnız xarici qüvvə ilə almaq olardı” (71, s.78-79). 1918-ci ildə Bakıda sovet hakimiyyətini S.Şaumyana tapşıraraq Rusiya bolşevikləri hakimiyyətin asanlıqla alınmayacağına əmin olduğundan, məhz bu səbəbdən müsəlmanların içində nüfuza malik bir siyasətçi ilə əlaqəyə girmək məcburiyyətində qaldı. F.Əhmədova yazır ki, konkret tarixi şəraitdə Bakıya və müsəlmanlara yaxşı bələd olan Nərimanov yeganə uyğun namizəd idi. Onun Azərbaycana gəlməsi üçün təkidli tələblər bu mülahizəni təsdiqləyir (35, s.17).

K.Rəhimov Azərbaycanın bolşevikləşməsində N.Nərimanovun rolundan danışarkən haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlir: “Bu və ya digər hadisəyə o vaxt obyektiv qiymət vermək, onun siyasi anatomiyasını o vaxt düzgün açmaq olar ki, onu o dövrdən, o dövrdə baş verən hadisələrdən təcrid etməyəsən, hadisələri qarşılıqlı dialektik vəhdətdə götürəsən” (56, s.107).

Beləliklə, Azərbaycanda sosialist cəmiyyətinin qurulmasının yeganə və hətta aparıcı çarçısı N.Nərimanov deyildi. Bu cəmiyyətin bərqərar olması üçün o zamanlar burada müəyyən qədər zəmin mövcud idi. Bu zəmini ilk əvvəl Bakıda fəvqəladə güclü olan və imkansızlıqlar içində çarpışan fəhlə sinfi və Bakının çoxmillətliyi yaradırdı. N.Nərimanov ya xalqın taleyini öz taleyi kimi qəbul edib bu yükün altına girməli idi, ya da xalqın taleyinə biganə qalaraq siyasi meydanı tərk etməli idi.

III FƏSİL

N.NƏRİMANOVUN AZƏRBAYCANDA MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK BAXIŞLARINI HƏYATA KEÇİRMƏK UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ (1920-ci il aprel – 1925-ci il mart)

3.1. N.Nərimanovun milli-mədəni inkişaf və din məsələlərinə münasibəti

Nərimanovun dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafı, İslam dini problemləri, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, inkişafı və zənginləşdirilməsi xüsusi yer tutmuşdur. Azərbaycan xalqının dini, dili və milli adət-ənənələri Nərimanov üçün müqəddəs amillər olmuşdur. Sıfı mübarizə kəskinləşən zaman Nərimanov çıxışlarının birində xüsusi qeyd edirdi ki, hökumət indiyə qədər yazılan əsərlərdə yalnız əqidə cəhətini nəzərə alırdısa, bundan sonra əxlaq tərəfini də nəzərə alacaqdır (301, 26 dekabr 1921, № 263). Aparılan araşdırma onun bu sahədə gərgin fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan verir.

Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafında N.Nərimanov müstəsna rol oynamışdır. O, ətrafdakıların etirazına, anlaşılmazlığına baxmayaraq Mirzə Ələkbər Sabirə heykəl qoydurmuşdur. Abidənin açılışında çıxış edərək vurğulamışdır ki, indiki və gələcək türk şairləri Sabir yaradıcılığından ruhlanmalıdırlar. Universitet müəllimlərini və aparıcı elmi işçiləri (211, v. 121), teatr işçilərini və İranlı tələbələri hərbi çağırışdan azad etmişdir. Bakıda “Şərq xalqları” jurnalının nəşri barədə qərar qəbul etmiş, müəllimlərin və qadınların qurultaylarını keçirərək orada çıxış etmişdir. Bütün teatr kollektivlərini və məktəbləri hökumət himayəsi altına almış, universitetin əməkdaşlarının maaşını qaldırmış, tələbə qəbulunun sayını artırmışdır. “Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”ni yaratmaqla Elmlər Akademiyasının təməlini qoymuşdur. Bu cəmiyyətə o zaman SSRİ-nin görkəmli alimləri cəlb olunmuşdular.

N.Nərimanovun şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycan Dövlət Muzeyi, Dövlət Teatrı və Tənqid-təbliğ teatrı təşkil olunmuşdur (220, v.50a). Dövlət simfonik və xalq çalğı alətləri orkestrləri yaranmış, Tağıyev teatrının, Nuxa (Şəki) və Şuşa xan saraylarının təmirinə başlanılmışdır. Baki Ali Pedaqoji İnstitutunun banisi və hamisi olmuşdur. Politexnik texnikumunu, Ali Musiqi Akademiyasını təşkil etmiş və musiqi alətlərinin milliləşdirilməsi barədə dekret qəbul etmişdir. Müsəlman fəhlələri üçün türk dram truppasının yaradılmasına və truppının fəaliyyətinə nail olmuşdur (156).

N.Nərimanovun milli-mədəni inkişafımıza göstərdiyi qayğı SSRİ alimləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. 1925-ci ildə “İскусство трудящихся” jurnalında Nərimanovun ölümü ilə əlaqədar Sergey Qarodetski adlı bir şəxs yazırdı: “Sovet Azərbaycanında bədii təbliğat və keçmişin mədəni abidələrini

mühafizə etmək sahəsində işimlə əlaqədar olaraq mən tez-tez Nərimanovla görüşməli olurdu... Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin çətin dövrlərində onun Bakıda müsəlman sənət abidəsi olan Xan sarayının mühafizəsi işinə nə qədər diqqət yetirməsi, ona təşkilati yardım göstərməsi, bizim Bakı təbliğ-tənqid teatrımızla necə yaxından maraqlanması yadımdadır...” (387, 1925, № 18, s.3). N.Nərimanov Novruz bayramının ümumxalq bayramı şəklində qeyd olunması haqqında qərar qəbul etmişdir (156).

1920-ci il mayın 15-də Xalq Maarif Komissarlığı bütün qəza komitələrinin nəzdində maarif şöbələrinin təşkili haqqında 2 nömrəli dekret qəbul etmişdir (191, v.15). Bundan sonra məktəblərin təşkilində, onların tikintisində, dərslik və başqa dərs vəsaitləri ilə təchiz olunmalarında, müəllimlərin toplanması və hazırlanmasında silsilə tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycan dilli mütəxəssislərin hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir (193, v.910). Bir-birinin ardınca ali və orta ixtisas məktəbləri yaradılmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin 1920-ci il aprel çevrilişi ərəfəsində iki fakültəsi (tibb və tarix-filologiya fakültələri) var idi. N.Nərimanovun səyləri nəticəsində universitetdə 1921-ci ildə fizika-riyaziyyat fakültəsi, 1923-ci ildə ictimai elmlər fakültəsi, 1924-cü ildə isə pedaqoji fakültə təşkil olunmuşdur. 1920-ci ildə Politexnik institutu, 1922-ci ildə Teatr məktəbi (209, v.107) yaradılmışdır. Azərbaycanlı tələbələr Rusiyanın bir çox universitetlərinə oxumağa göndərilmişlər (177, v.380). Avropada oxuyanlara xüsusi qayğı göstərilmişdir (177, v.212). N.Nərimanov həmin gənclərə daim diqqət göstərmişdir.

N.Nərimanovun milli-mədəni inkişafa xüsusi qayğı göstərməsini Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekretləri də təsdiq edir. Azərbaycanın incəsənət abidələrinin qorunması (156, s.96), universitet müəllimlərinin (156, s.406) və tələbələrinin sosial təminatı (156, s.105), Azərbaycan dilinin məktəblərdə tədrisi (156, s.208), Azərbaycan dilində dərsliklərin yazılması (156, s.322), universitetə qəbul olunacaq tələbələrin sayının təxminən iki-üç dəfə artırılması (156, s.365), ümumi məcburi ibtidai təhsil (156, s.302) və texniki peşə təhsili (156, s.184) və s. haqqında dekretlər qəbul olunmuşdur.

1920-ci ilin ilk tədris ili başlayarkən artıq Azərbaycanda 79,4 min şagird təhsil almağa başladı. 965 ümumtəhsil məktəbi açıldı. 107 klub və 61 kitabxana mövcud idi (42, s.164-181). Bakı Universitetinə 1430 nəfərin qəbuluna dair qərar verildi. Onlardan 500 nəfəri tibb fakültəsinə qəbul edilməli idi (12, s.54). 1923-cü ildə Azərbaycanda ən azı 951 məktəb açıldı (201, v.43) və bu məktəblərə 80 minə yaxın şagird cəlb olundu. Onlardan 40 mini milliyətçə azərbaycanlı idi (213, v.190).

N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üçün və ali məktəblərdə milliyətçə azərbaycanlı müəllimlər çatışmadığı üçün, Azərbaycan ali məktəblərində dərs deməyə və tədqiqat işləri aparmağa başqa nüfuzlu ali məktəblərin ən görkəmli müəllimləri və elm adamları dəvət olunmuşlar.

Azərbaycanda çalışan professor P.K.Juze Azərbaycanda tədrisin və elmin inkişafı üçün görkəmli professorları, alimləri dəvət etmək məqsədilə Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən Moskva, Petroqrad, Simbirsk şəhərlərinə xüsusi ezam olunmuşdur. Həmin illərdə Azərbaycana gələrək fəaliyyət göstərənlərdən tarixçi L.A.İşkov, kimyaçı P.İ.Kuznesov, geoloq P.P.Pyatniski, hidravlika sahəsində İ.Q.Esman, mühəndislik sahəsində K.V.Pokrovskiy, həkim İ.İ.Şirokoqorov, şərqsünas A.N.Samoyloviç, türkoloq N.İ.Aşmarin, şərqsünas V.V.Bartold, dilçi N.N.Marr, tarixçi A.S.Qubaydulin, fizik E.B.Lopuxin, şərqsünas P.K.Juze, şərqsünas A.O.Makovelskiy, filosof A.D.Qulyayev, həkim N.Q.Uşinskiy, geoloq İ.M.Qubkin, kristaloqraf-mineraloq S.M.Romanov, elektrotexnik Z.B.Glyaşeviç, tarixçi L.İ.Baybakov, sənətsünas V.M.Zummer, tarixçi akademik Meşşaninov, E.A.Paxomov, türkoloq alimlər Bəkir Çobanzadə, Miller, A.R.Zifeldt, R.O.Şor və başqalarının adlarını çəkmək olar (148, s.219-226). Konservatoriyaya gələrək çalışanlardan isə Presman, Borisenko, Kozolupov, Konyus, Berlin, Samuelsoqn, Barabeyçik, Tarnovskiy və başqalarını göstərmək olar (198, v.220). N.Nərimanovun qayğısı sahəsində Azərbaycan kitabxanaları dünyanın ən dəyərli əsərləri ilə zənginləşdirilmişdir (198, v.126).

1924-cü il martın 20-də Moskvada partiyanın siyasi bürosunda N.Nərimanovun təklifi ilə məsələ müzakirə olunmuşdur. O, Feliks Dzerjinskiyin fikrinin əleyhinə gedərək neftdən gələn gəlirin böyük bir hissəsinin Azərbaycanda maarifin və səhiyyənin inkişafına xərclənməsi məsələsini qoymuşdur. N.Nərimanov buna nail olmuş və öz tövsiyələrini Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.Musabəyova yazmışdır (328).

N.Nərimanovun fəal iştirakı ilə Bakıda misilsiz bir tədbir - Şərq xalqlarının birinci qurultayı keçirilmişdir. O, qurultayda Təbliğət və Fəaliyyət Şurasına rəhbər seçilməyə namizəd olmuşdur. Amma Orconikidzenin təklifi ilə N.Nərimanov bu işdən uzaqlaşdırılmışdır.

1920-ci ilin sentyabrında Azərbaycan maarif və mədəniyyət işçilərinin ilk qurultayı keçirildi. Bu qurultayın sənədləri ilə tanış olarkən N.Nərimanovun və onun hökumətinin gördüyü əzəmətli işin əhəmiyyəti bir daha aydın olur (350, 30 sentyabr 1920, № 64; 3 oktyabr, № 66; 11 oktyabr, № 73; 12 oktyabr, № 14).

1921-ci il mayın 6-9-da I Ümumazərbaycan sovetlər qurultayında N.Nərimanov hökumətin fəaliyyəti haqqında, D.Bünyadzadə isə maarif sahəsində hesabat vermişlər. Hesabatlar, N.Nərimanov başda olmaqla, hökumətin Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafında xüsusi rol oynadığını sübut edir.

N.Nərimanovun SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsində gördüyü işlərin hamısını sadalamaq və təhlil etmək mümkün olmasa da, bir neçəsini qeyd etmək lazımdır. O.Y.Şmidtin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Böyük sovet ensiklopediyası"nın yaradılması haqqında qərarı N.Nərimanov vermişdir. N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə SSRİ MİK-in müzakirəsinə Azərbaycan Politexnik İnstitutunun vəziyyəti haqqında məsələ çıxarılmış və Rusiyanın maarif ocaqlarının

hesabına instituta yardım edilməsi qərara alınmışdır. N.Nərimanov Azərbaycanın tarixi yerlərinin bərpası və qorunmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Azərbaycandan edilən müraciətə əsasən N.Nərimanovun imzası ilə 1924-cü ilin mayında Anneno şəhərinin adı dəyişdirilərək Şamaxor qoyulmuşdur (252, v.7). N.Nərimanov RSFSR Səhiyyə Komissarı N.Semaşkoya və Rusiyanın Qırmızı Xaç cəmiyyətinin sədri Z.Solovyevə müraciət edərək Azərbaycana dava-dərman göndərilməsini xahiş etmişdir (253, v. 1,2).

1925-ci ildə N.Nərimanovun ölümü ilə əlaqədar onun xatirəsinə həsr edilmiş məqalədə M.Quliyev N.Nərimanovu “Azərbaycan maarifinin ən parlaq ilhamçısı” və “ilk və əsl xalq müəllimi” adlandırmışdır (17, 22 mart 1925, № 63).

Beləliklə, N.Nərimanov Azərbaycan xalqının milli mədəni inkişafına milli dövlətçiliyin tərkib hissəsi kimi baxmış, ona xüsusi diqqət yetirmiş, milli ziyalılara və təhsilə önəm vermişdir. Onun fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin inkişafına təkan vermişdir.

N.Nərimanovun dövlətçilik siyasətində milli ziyalı amili xüsusi yer tutmuşdur. N.Nərimanov hökumət başçısı olarkən xalqımızın görkəmli ziyalıları onunla əməkdaşlıq edirdi. N.Nərimanov, sovet hakimiyyətinin Gəncə üsyanını qəddarlıqla yatırmasına baxmayaraq, S.Mehmandarovu və Ə.Şıxlinskini ölümdən qurtarmış, onların sovet hakimiyyəti ilə əməkdaşlığına zəmanət vermiş, F.Köçərlinin faciəli ölümündən xəbərsiz olduğundan çox heyfşilənmiş, onun əlyazmasının qorunmasına göstəriş vermişdir (202, v. 11). N.Nərimanov Hacı Zeynalabdin Tağıyevi gözlənilən qətl və təhqirlərdən xilas etmişdir.

N.Nərimanov AXC-nin orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru olmuş Üzeyir Hacıbəyovu öldürüləcək adamların siyahısından çıxarmış (2, s.15) və onun öz fəaliyyətini davam etdirməsi üçün lazım olan bütün şəraiti yaratmışdır. 1920-ci il aprel hadisələrindən sonra mədəniyyətdə yenilik baş vermişdir. Həmin il mayın 3-də hökumət teatrında Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” operettası oynanılmışdır. 1920-ci il iyunun 10-da Səsa Oqanezəşvili (milliyyətçə ermənidir, əsl фамилиясы Oqanesyandır - H.H.) “Əxbar” qəzetində məqalə ilə çıxış edərək Ü.Hacıbəyovun və M.Maqomayevin məlumatlı musiqişünas bəstəkar olduqlarını inkar etmişdir. Həmin qəzetin 24 iyun tarixli nömrəsində Zülfüqar və Üzeyir Hacıbəyovları, Müslüm Maqomayevi “Azərbaycan musiqisinin inkişafına çalışmamaqda” ittiham etmişdir. Bu ittiham heç də Azərbaycan hökumətinin Üzeyir Hacıbəyova olan müsbət münasibətinə təsir etməmişdir. 1920-ci il iyulun 9-da Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının kollegiyası Üzeyir Hacıbəyovu incəsənətə yardım şöbəsi yanında musiqi bölməsinin müdiri təyin etmişdir (192, v.320). Bu hadisədən sonra Azərbaycanda musiqinin inkişafı və təşkili (həmçinin 1921-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun məruzəsi əsasında konservatoriya haqqında qərar qəbul olunmuşdur), dərsləklərin yazılması, yenilənməkdə olan Azərbaycan musiqisinin Şərqi, yaxud Qərbi yolu ilə, yaxud da bu iki yolun sintezi ilə getməsinin bütün təşəbbüsü Üzeyir Hacıbəyova keçmişdir. N.Nərimanov hələ 1916-cı ildə

gənc Üzeyir Hacıbəyovun istedadına və yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdi. “Yeni iqbal” qəzetinin 1916-cı il 16 mart tarixli 257-ci nömrəsində N.Nərimanov yazırdı: “Üzeyir bəy oxuduğu elmin səbəbinə daha gözəl operalar meydana gətirəcəkdir. Hər halda qeyri əsərlərə nisbət hal-hazırda Üzeyir bəyin əsərləri böyük yol açır. Bu yolda Üzeyir bəyin daha artıq tərəqqi etməyini səmimi qəlbdən istəyirik”. Məhz 20-ci ildən sonra Ü.Hacıbəyov Azərbaycan musiqisinin inkişaf yollarını elmi araşdırmağa başlamışdır. Bu araşdırmanın mahiyyəti o idi ki, Azərbaycan musiqisi özünə qapanmalıdır, yoxsa Qərb musiqisi ilə zənginləşməlidir? Ü.Hacıbəyov belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan musiqisinə “Ümumavropa musiqi nəzəriyyəsi tətbiq olunsun”. 1945-ci ildə onun “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” monoqrafiyası nəşr olundu və bununla Azərbaycan musiqisinin inkişaf yollarının elmi əsasları qoyuldu.

N.Nərimanov məşhur din xadimi Molla Məhəmməd Axund Pişnamazzadəni həbsdən azad etmişdir. A.F.Pişnamazzadənin nəticəsi Leyla Əliyevanın müəllifə təqdim etdiyi sənəd “İttham işi, № 163” adlanır. Bu sənədə əsasən XI Qırmızı ordunun hərbi-inqilabi tribunalı üç nəfərdən ibarət idi: milliyətcə rus olan Volkov Dmitri, Kovalyov Boris və milliyətcə erməni olan Petrosov Sergey. Həmin “İttham”a əsasən həbs olunanların arasında 3 nəfər İslam din xadimi var idi: Axund Fərəculla Pişnamazzadə, Nurməmməd Əfəndi İmamzadə, Molla Əhməd Hacı Nəbi oğlu. Bunların üçü də bəraət qazanmışlar. A.F.Pişnamazzadənin qızı Məğbulə Pişnamazzadənin söylədiyindən məlum olur ki, onların bəraət alması xahişi ilə A.F.Pişnamazzadə öz bacısı oğlu Əlinin vasitəsilə N.Nərimanova məktub göndərmişdir. O, məktubu corabın içində gizlədərək Bakıya N.Nərimanovun yanına gəlmişdir. Məktubda Pişnamazzadə etiraf edir ki, o, həqiqətən də İslam dininin təbliği ilə məşğul olmuşdur və bunu günah bilmədiyindən özünün azad olunmağını xahiş edir. N.Nərimanov dərhal D.Volkova məktub yazaraq Pişnamazzadənin azad olunması məsələsini qoymuş və buna nail olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin “İttham”a görə qaçqınlara işgəncə verdiyinə və onların əmlakını mənimsədiklərinə görə iki erməni də cəza almışdı. Onlardan Ambarsum Simonyans 5 il müddətinə, Arşak Navasartyans isə 15 il müddətinə həbs olunmuşdu (352, iyun 1990). Bəzi mənbələrdə N.Nərimanovla A.F.Pişnamazzadənin görüşü haqda da məlumatlar vardır (63, 24 fevral 1995, № 5).

N.Nərimanov Əziz Şərifini həbsdən azad etdirmişdir (259, 431). Əziz Şərif Gürcüstan Sosial-Demokrat (menşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü kimi Əliheydər Qarayevin göstərişi ilə həbs edilərək Bakıya gətirilmişdi. Məsələ haqqında N.Nərimanova məruzə edilmiş və onun göstərişi ilə Əziz Şərif azad edilmişdir (259, v.52). Xatirələrində Ə.Şərif inqilabi fəaliyyətdən yaxşı tanıdığı Ə.Qarayevə və M.Hüseynova mənfi xasiyyətnamə verir (259, v.51). Sonralar Əziz Şərif SSRİ-nin görkəmli alimi rütbəsinə qalxır, filologiya elmləri doktoru, professor olaraq ölkənin ən nüfuzlu ali məktəbi olan Moskva Dövlət

Universitetində uzun illər çalışır. Onun arxivində N.Nərimanov haqqında yazdığı “Doktor Nərimanov” adlı xatirələri saxlanılır. Xatirələrində onun N.Nərimanova böyük hörmət və məhəbbəti hiss olunur. O, N.Nərimanovu “böyük, çox böyük bir sima” adlandırır. Bu xatirələrdə Mirzə İbrahimovun öz çıxışlarının birində N.Nərimanov haqqında dediyi fikir də verilir: “Nərimanovun sözü hər hansı bir məclisin idrakına yol tapırdı. O, hər kəsi faktlarla, məntiqlə inandırır”.

N.Nərimanovun Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevlə dostluq münasibətləri olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev AXC-nin görkəmli xadimi olmuşdur. O, AXC dövründə Dağlı Xalqları İttifaqında (Şimali Qafqazın böyük bir hissəsini əhatə edirdi) Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi vəzifəsində çalışırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, N.Nərimanovla şəxsi dostluq əlaqələri də saxlayırdı. O, N.Nərimanovun hökumətində Xalq Maarif Komissarlığında müxtəlif vəzifələrdə çalışmış və müxtəlif vaxtlarda ədəbiyyat şöbəsinin və teatr şöbəsinin müdiri olmuşdur. N.Nərimanov Azərbaycan teatrının 50 illik yubiley komitəsinə rəhbərlik etmiş və Ə.Haqverdiyevin ədəbi fəaliyyətinin 30 illiyi münasibəti ilə təşkil olunmuş komissiyanın fəxri sədri seçilmişdir. O dövrə Maarif Komissarlığında M.Mahmudbəyov və Rza Təhmasib çalışırdılar.

N.Nərimanov Mirəsədulla Mirqasımovla hələ Odessada tələbə ikən tanış olmuşlar (419). M.Mirqasımov 1916-cı ildə Bakıya qayıtmış, 1920-ci ildə Mixaylovski xəstəxanasının (indi Əzizbəyov adına doğum evi) cərrahiyyə şöbəsində baş ordinator işləmiş, 1923-cü ildə ADU-nun tibb fakültəsinə dəvət olunmuş və ömrünü cərrahiyyə praktikasına və elminə həsr etmişdir. O, 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti seçilmişdir.

N.Nərimanovun 1920-ci il 11 iyun tarixli sərəncamı ilə Süleyman Sani Axundov İnqilab Komitəsi tərəfindən Qarabağa göndirilən nümayəndə heyətinin səlahiyyətli üzvü seçilmişdir (272). 1920-ci il avqustun 12-də Süleyman Sani Axundov Qarabağ İnqilab Komitəsi tərəfindən Qarabağ əyalətinin xalq maarif komissarı təyin edilmişdir.

Hüseyn Cavidin ədəbi fəaliyyəti N.Nərimanovun hökumət başçısı işlədiyi dövrdə inkişaf etməkdə idi. 1920-ci il aprel hadisələrindən sonra H.Cavidin “İblis” adlı pyesini başa çatdırması barədə məlumat yayılır. Əsərin Bakıda ilk tamaşası həmin ilin dekabrında olur. Bundan əvvəl oktyabr ayında “Kommunist” qəzeti H.Cavidin “müqtədir və məşhur şair” adlandırır. Orta məktəb dərslərlərində H.Cavidin tərcümeyi-halı verilirdi. Xalq Maarif Komissarlığı H.Cavidin pyeslərini bəyənib almışdır və onu “Azərbaycan ədəbiyyatını bərpa edəcək komissiya” heyətinə daxil etmişdir. H.Cavid bir çox ictimai tədbirlərə dəvət olunmuş və orada iştirak etmişdir. 1921-ci ildə H.Cavidin “Şeyx-Sənən” və “Afət” pyesləri tamaşaya qoyulmuş, 1923-cü ilin yanvarında o, “Peyğəmbər” pyesini yazıb başa çatdırmışdır. “Yeni fikir” qəzetində D.Bünyadzadə 1923-cü il dekabrın 18-də çap olunmuş “Müsavəçilərə cavab” adlı məqaləsində H.Cavid haqqında deyirdi: “Ədəbiyyat aləmində böyük simalardan olan Hüseyn Cavid kimi şəxsdən xəbəriniz

vox idi. Siz onun əsərlərini vəzi-səhnə etmədiniz. Çünki həmin əsərlər din, zülmət və zülmə qarşı yazılmış əsərlər idi. Biz bu kimi ədiblərin fəaliyyətini tövsi edərək, ən yaxın zamanda ümum qarşısında onlara rəsmi-təzim edəcəyik” (378, 18 dekabr 1923). N.Nərimanovun şəxsi təşəbbüsü ilə 1922-ci il martın 21-də Bakıda 3 №-li məktəbdə “Cavid gecəsi” təşkil olunmuşdur (48, s.124-126). Bu hadisədən bir ay sonra 1922-ci il aprelin 20-də Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına Mir Fəttah Seyidəliyev başda olmaqla bir neçə gənc müraciət edirlər ki, Bakının Təzəpir rayonunun sakinlərinin ümumi iclasında “Məşhur Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid ocağı” adlı mədəni-maarif təşkilatı yaratmışlar. Məqsəd Azərbaycan əhalisi arasında mədəni-maarif ideyalarını yaymaqdır. Onlar dövlət vəsaitinə ehtiyac duymadıqlarını, xeyriyyə konsertlərinin və dram tamaşalarının hesabına xərclərini dəyəcəklərini bildirirlər. Ocağın nəzdində üç dərnək təşkil olunmuşdu: dram və xor dərnəyi (tamaşalar və konsertlərin təşkili üçün), elmi-ədəbi dərnək (mühazirələr və ədəbi müzakirələr üçün) və idman dərnəyi (idman yarışları üçün). “Cavid ocağı”nın təşkilatçıları 6 qrupa bölünmüşdü: fəhlələr, müəllimlər, dövlət məmurları, ali məktəb tələbələri, kommunistlər və komsomolçular (cəmi 59 nəfər). 1922-ci il aprelin 25-də xalq komissarı D.Bünyadzadə onlara dərnəyin təsdiqləndiyi haqqında vəsiqə təqdim etmişdir. 1922-ci ilin aprelindən 1923-cü ilin mayına qədər onların fəaliyyəti haqqında məlumat verilmişdir. Arxivlərdə bu “Ocağın” bir illik fəaliyyəti haqqında müəyyən məlumatlar saxlanılır. Amma bu bir illik fəaliyyət gənclər arasında milli maarifçilik ideyalarının yayılmasında N.Nərimanovun xüsusi rol oynadığını göstərir (197, v.95-122). Bu müddətdə “Hüseyn Cavid ocağı” bir sıra tədbirlər keçirmişdir. Kitabxana təşkil olunmuş, kitablarla təchiz olunmuş, savadsızlığı aradan qaldırmaq üçün xüsusi kurslar açılmış, idman yarışları keçirilmişdir. Musiqi dərnəyində Şərq musiqisinin həm nəzəriyyəsinə öyrəndilər, həm də tar və kamança üzrə ifaçılıq sənətinə yiyələnirdilər. Peşəkar xonneysterlərin rəhbərliyi altında isə müğənnilik sənətinə yiyələnirdilər. “Hüseyn Cavid ocağı”nın sonrakı taleyi haqqında bir xəbər yoxdur. Ola bilsin ki, axtarışlar bir nəticə verər. Heç şübhə yoxdur ki, 30-cu illərin qurbanları arasında Hüseyn Cavid ocağı”nın üzvləri də olmuşdur. Bu məlumatlar 20-ci illərdə Azərbaycanda hökm sürən milli-mədəni maarifçilik hərəkatının və bu hərəkatda yaranmaqda olan yeni ziyalı gənclərin fəaliyyətinin bir təəcəssümüdür. Hüseyn Cavidin bu “Ocağın” təşkilində və fəaliyyətində iştirakı haqqında sənədlərdə heç bir məlumat yoxdur. Cavidin qızı Turan xanım Cavidin dediyinə görə N.Nərimanovla Cavid arasında çox səmimi münasibət var idi. N.Nərimanov dəfələrlə onların evində olmuş, Cavidlə ədəbiyyatın vəziyyəti haqqında söhbətlər aparmışdır.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda başqa mədəni-maarif dərnəkləri də fəaliyyət göstərirdi (197, v.116-117) və N.Nərimanov onların normal işləməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Qafqaz Vilayət Partiya Komitəsinin Plenumunda N.Nərimanovun təklifi ilə, Ömər Faiq Nemanzadənin başçılığı ilə Gürcüstanda müsəlmanlar arasında iş aparmaq üçün xüsusi təşkilat yaradılır (225, 16). 20-ci illərdə hökumət tərəfindən Abdulla Şaiqə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazıldığı sifariş edilmiş və o, bu tapşırığı uğurla yerinə yetirmişdir. 1923-cü ildə N.Nərimanov Abdulla Şaiqin müəllimliyinə 40 illik yubileyində iştirak etmiş və orada çıxış etmişdir (418). Cəfər Cabbarlı Müsavat partiyasının gizli təşkilatının katibi olduğuna baxmayaraq N.Nərimanov onunla əməkdaşlıq etmişdir. İlk azərbaycanlı opera müğənnisi, vokal sənətçisi, İtaliyada təhsil alan Şövkət Məmmədova 1922-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə ilk Azərbaycan teatr məktəbinə müdir təyin edilmişdir. 20-ci illərdə Xavər xanım Qayıbova Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində müsəlman qadınlarının musiqi studiyasına rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycanın görkəmli maarifçisi, publisisti, yazıçı və müəllimi Şəfiqə xanım Əfəndizadə 1920-1926-cı illərdə Azərbaycan Darülmüəllimətdə dərslər deməyə cəlb olunmuşdur. Eyni zamanda 1923-1927-ci illərdə Azərbaycan partiya və sovet məktəbində dərslər vermişdir. 1923-cü ildən Azərbaycan MİK-ə üzv seçilmişdir. O, N.Nərimanovun Gülsüm xanım ilə ailə qurması üçün elçilik etmişdir (421).

Fevral inqilabından sonra Səməd bəy Acalovun maarifpərvər fəaliyyəti ictimai mənə kəsb etmişdir. O, Ə.Topçubaşov, M.Rəsulzadə və b. ilə əməkdaşlıq etmişdir (349, 6 oktyabr 1917, № 199; 7 sentyabr, № 200; 26 sentyabr, № 214; 28 aprel, № 93). 1920-ci ildən Azərbaycanda yeni tipli, ana dili əsasında qurulmalı olan məktəbin yaranması yolunda S.Acalov ön sıralarda gedənlərdən biri olmuşdur. N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Abdulla Şaiq, M.Mahmudbəyov və başqaları ilə yanaşı, o da dərslər komissiyasının üzvü olmuşdur. S.Acalov coğrafiya, təbiət dərslərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının toplanıb nəşr olunmasında iştirak etmişdir (3, c. 1, s.392). 1920-ci ildən N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə müəllim kadrlarının, yeni proqram və dərslərin hazırlanmasında (xüsusən də riyaziyyat sahəsində) yorulmadan fəaliyyət göstərmişdir.

Səməd Mənsur N.Nərimanovla Moskvada SSRİ MİK rəyasət heyətinin ümumi şöbəsində işləmişdir. N.Nərimanovun qərarı ilə Nəcəf bəy Vəzirov Azərbaycan İnqilab Komitəsinin Qarabağ nümayəndə heyətinin üzvü təyin olunmuşdur. Bundan başqa ona professor maaşı təyin olunmuşdur. Süleyman Məlikovun məqaləsində deyilir: “Nəcəf bəy Vəzirov şairənə bir məcazi misal gətirib. Türk (Azərbaycan) teatrının başlanğıcını bir xarabazarlıqda əkilən ağaca bənzədir və haman ağacı əkən şəxsiyyət ixtiyar yaşında haman xarabazarlığa qayıtdığı zaman oraya xarabazarlıq əvəzinə abad, gözəl və müəttər bir bağ görməklə daxil olaraq, kürəyi çiyində birinci bağban Nərimanovu, qayçıyı əlində ikinci bağban Sultanməcid Qənizadəni, daha sonra əlində mişarı ilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi, arxların yolunu açan Molla Nəsrəddini, ən nəhayət, bu bağçada

tar və kamançaları ilə Hacıbəyovları... görərək şadlandığını təsvir edir” (350, 8 aprel 1923, № 77).

Mustafa Mərdanov xatirələrində N.Nərimanovun teatr xadimlərinə göstərdiyi diqqəti xüsusi qeyd etmişdir (417, 1956, 14 aprel, № 90). 20-ci illərin əvəllərində Salman Mümtaz tif xəstəliyinə tutulur və N.Nərimanov ona həkim təyin edir, müalicəsinə də şəxsən özü nəzarət edir. Onun göstərişi ilə Salman Mümtazın evinə gündəlik əlaqə üçün o zamanlar az-az təsadüf edilən telefon çəkilir. Elə o illərdə Salman Mümtaz “Kommunist” qəzetində klassik irsimizə aid “Unudulmuş yarpaqlar” adlı silsilə məqalələrlə çıxış edir (420).

Əzim Əzimzadə Xalq Maarif Komissarlığı ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Onun təklifi ilə Azərbaycanın tarixi və müasir geyimləri haqqında albom hökumət tərəfindən nəşr olunmuşdur (196, v.35).

N.Nərimanov Həştərxana sürgün olunduqda görkəmli jurnalist və alim Fərhad Ağazadə bir neçə dəfə onun yanına getmişdir. O, hələ 1906-cı ildə Azərbaycan dili üçün latın qrafikası əsasında “Yeni əlifba layihəsi” hazırlamışdır. F.Ağazadə N.Nərimanovun tövsiyəsi ilə əlifba islahatı ilə məşğul olmuşdur. Vəli Xulufu, Məmməd həsən Baharlı, Bəkir Çobanzadə N.Nərimanovun tam mənada əqidə yoldaşları idilər. Bəkir Çobanzadə Bakıya N.Nərimanovun şəxsi müraciəti ilə 1920-ci ildə gəlmişdir. Vəli Xulufu, Məmməd həsən Baharlı, Bəkir Çobanzadə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılan “Tədqiq” cəmiyyətində çalışmışlar.

Əbülqasım Hüseynzadə N.Nərimanovla görüşləri haqqında xüsusi xatirələr yazmışdır. N.Nərimanovun 1920-ci il 6 iyun tarixli sərəncamı ilə görkəmli ziyalı, teatr xadimi Cəlil Bağdadbəyov Şamaxıya sovet işlərində çalışmaq üçün fəvqəladə komissarın sərəncamına göndərilmişdir (272). N.Nərimanov görkəmli ictimai xadim, AXC dövründə aktiv fəaliyyətdə olan A.Divanbəyogluna (Sübhəverdixanov) sovet dövründə pədaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağa zəmanət vermişdir. N.Nərimanov Moskvaya Xalq Maarif Komissarlığına Kolesnikova göndərdiyi məktubda yazırdı: “Sübhəverdixanovun pədaqoji fəaliyyətinə zəmanət verirəm. N.Nərimanov” (260, v.3). Sübhəverdixanov Maarif Komissarlığında məsul vəzifədə çalışmışdır. O, N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaranan Azərbaycan dilində dərslək hazırlamaq üçün xüsusi komissiyanın üzvü olmuşdur.

Rza Təhmasib 1921-ci il oktyabrın 12-də İ.Əbilovun rəhbərliyi altında Azərbaycandan Türkiyəyə gedən ilk rəsmi nümayəndə heyətinin üzvü olmuşdur. M.Vəkilov, Tağı Şahbazi, Böyükəğa Talıblı N.Nərimanovun Azərbaycan hökumətinə başçılıq etdiyi dövrdə bir neçə yüksək rütbəli vəzifələr tutmuşlar (424). N.Nərimanov Hacağa Abbasov, Abbas Mirzə Şərifzadə, H.Sarabski və bütün teatr ictimaiyyəti ilə əməkdaşlıq edib şəxsi dostluq əlaqələri saxlamış, onlara qayğı göstərmişdir. Bunlardan başqa o, Bəhram Axundov, Əbülfəz Qarayevlə də dostluq əlaqələri saxlamışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin həyatının çox ağır bir dövründə N.Nərimanov ona əlindən gələən köməyi etmişdir. 1920-ci ilin aprel hadisələri baş verdikdən

sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalı artıq bir neçə müddət idi ki, nəşr olunmurdu. Həmin ilin iyun ayının ilk günlərində qardaşı Ələkbər C.Məmədquluzadəyə müvəqqəti olaraq İrana köçməyi məsləhət edir. Onun yaxın bir tanıdığı Hüseynağa Cavanşir isə getməməyi məsləhət görür. Mirzə Cəlil tərəddüd içərisində qalır, amma qardaşının təkidi ilə İrana getməyə məcbur olur. Elə həmin günlərdə yeni hakimiyyət sanki Mirzə Cəlilə müsbət münasibət göstərərək onun “Ölülər” pyesinin müzakirəsini təşkil edir. “Ölülər” pyesi tamaşaya qoyulur və teatr səhnələrindən düşür.

İyulun 18-də Azərbaycan sovet hökuməti Əliheydər Qarayevin başçılığı ilə “Balta” adlı jurnal buraxmaq fikrinə düşür və “Molla Nəsrəddin” jurnalının müəllif kollektivini bu jurnalın ətrafına toplamaq qərarına gəlir. 1921-ci ilin may ayında Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Dadaş Bünyadzadə öz çıxışında xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, hökumət Mirzə Cəlilin Bakıya qayıtması üçün əlindən gələni edir. Bu çıxışdan bir neçə gün sonra Təbrizdə erməni dilində çıxan “Minaret” qəzeti uydurma bir xəbər verir ki, guya “fevralın 27-də Təbrizdə 16 adam həbs edilmişdir və onlar gizli təşkilatda iştirak etməkdə təqsirləndiriliblər. “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru Mirzə Cəlil də onların arasındadır”. Bu xəbərdən 6 gün sonra Təbrizdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 2-ci nömrəsi çıxır və ermənilərin xəbərinin növbəti yalan olduğu təsdiqlənir. Martın 25-də Bakıda qonaq olan Türkiyə nümayəndə heyəti “Ölülər” pyesinin tamaşasına gedir. Aprelin 30-da Naxçıvan İnkilab Komitəsinin sədri Qədimovun vasitəsilə Mirzə Cəlil rəsmi olaraq Bakıya dəvət olunur.

İyunun 14-də Mirzə Cəlil artıq Bakıya gəlir, Maarif Komissarlığının məsul işçisi olur və Azərbaycanın mədəniyyət həyatına fəal surətdə qovuşur. O, Şuşada kitabxana açır, Bakıda açılmış Tənqid-təbliğ teatrını “Molla Nəsrəddin teatri” adlandırır. Həyat yoldaşı Həmidə xanım Kəhrizlidə xalçaçılıq emalatxanasını bərpa etdirir. 1922-ci il aprelin 17-də “Molla Nəsrəddin” jurnalının bərpası haqqında xəbər yayılır. Mirzə Cəlilin yeni yazdığı “Anamın kitabı” adlı əsəri səhnəyə qoyulur. Hələ 1916-cı ildə “Açıq söz” qəzetində N.Nərimanovun Mirzə Cəlilin “Ölülər” pyesi haqqında “İdeyası inqilabi bu drama müsəlmanların həyatında böyük rollar oynayacaqdır” fikri dərc olunmuşdur. Həmidə xanım C.Məmmədquluzadə haqqında xatirələrində yazır: “Dadaş Bünyadzadə, Əliheydər Qarayev Mirzə Cəlilin görüşünə gəldilər. Onlar bizə yaxşı mənzil və mükəlləfiyyət vəd etdilər. Bir həftə keçdi, ancaq heç bir xəbər çıxmadı. Mirzə Ələkbər (Mirzə Cəlilin qardaşı) xəstə idi, utanır və əsəbiləşirdi. Mirzə Cəlil çox həyəcan keçirirdi. Nəhayət, o, N.Nərimanovun yanına getməyi qərara aldı. Nərimanov vəziyyətdən hali olan kimi Mirzə Cəlili haman saat Staropoçtovi küçəsindəki 64 nömrəli (indiki 56 nömrəli) evə aparıb, onun sərəncamına beş otaqlı münasib bir mənzil verdi” (423, s.109).

“Yeni fikir” qəzeti o illərdə yazırdı: “A.Şaiq, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov kimi Azərbaycanın məşhur ədiblərinə gəlincə, bunlar da çox məsul mövqelərdə

şuralar idarətinin zəhmətkeş hakimiyyəti uğrunda çalışır... Əgər “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdiri Mirzə Cəlildən bəhs edilərsə, müsavət zamanında nəşr edilməyən bu məcmuə müntəzəm çıxır” (378). 1920-ci ildə Tənqid-təbliğ teatrında faciə və komediyaların qəbulu üçün tərkibində Mirzə Cəlil, Məmməd Səid Ordubadi, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov, Hüseyn Cavid olan xüsusi ədəbi komissiya təşkil olunmuşdur.

N.Nərimanov ziyalılara öz diqqətini əsirgəməmişdir. O zamanın sovet respublikaları arasında Azərbaycan yaşlı nəsildən olan bu qədər ziyalının hökumətlə əməkdaşlığa girib xalqına xidmət etdiyi müstəsna bir respublika idi. Bu, sözsüz ki, N.Nərimanovun şəxsi nüfuzu və milli ruhu hesabına olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, N.Nərimanovun bu sahədəki fəaliyyəti xüsusi tədqiq olunmalıdır.

N.Nərimanov və İslam dini problemləri. İslam dininə münasibət N.Nərimanov siyasətinin ən ümdə məsələlərindən olmuş və milli dövlətçilik baxışlarında önəmli yer tutmuşdur. O, bu məsələni dəfələrlə işıqlandıрмаğa çalışmışdır (308, t.2, s.164-167, 168-176).

1920-ci il mayın 26-da N.Nərimanov verdiyi ilk göstərişlərdən birində yerli əhəlinin milli adət-ənənələrinə və dini hisslərinə hörmətlə yanaşılması tələb olunurdu (160, s.52). Bu məsələdə N.Nərimanovla XI Qırmızı ordu komandanlığı arasında xeyli ixtilaf baş vermişdir. N.Nərimanov hətta ənənəvi “cümə axşamı”nı müqəddəs sayaraq, həmin gün qəbul etdiyi xəstələri pulsuz müalicə etmişdir (424). O, milli dəyərləri yaranmaqda olan beynəlmiləl dəyərlərdən üstün tutaraq bir neçə məsciddə nitq söyləmiş, dindarlara qarşı repressiyaların tətbiqinə qəti etiraz etmişdir (156). N.Nərimanov çadranın atılmasında məcburiyyətə qarşı olmuşdur. Onun fikrincə, bu prosesi məntiqli şəkildə həyat özü tənzimləməli idi (424). Məhərrəmlik günlərində N.Nərimanov məscidə ərzaq göndərmişdir (424).

1921-ci ilin aprelində N.Nərimanov Təzəpir məscidinin bərpası, təmiri üçün xüsusi sərəncam vermişdir və bu işin icrasını hərbiçilərə tapşırırmışdır (211, v.100). O, Şəkidə şiələrlə sünnilər arasında ola biləcək toqquşmanın qarşısını almışdır (211, v.100a). Novruz bayramını və müsəlman dini bayramları olan Ramazan bayramını, Qurban bayramını, Mövlud (Məhəmməd Peyğəmbərin doğum günü) bayramını, Aşura gününü istirahət günü elan etmişdir (211, v.146). Bu münasibətlə məsul işçiləri xalq tərəfindən keçirilən tədbirlərdə iştirak etmələri üçün yerlərə ezam etmişdir (178, v.42).

Çiçerin Leninə məktubunda yazırdı ki, N.Nərimanovun “mollalar üçün nitqi müsəlman camaatına nəzakətlə yanaşmağın nümunəsidir” (122, t.52, s.430). N.Nərimanov 1920-ci ilin sentyabr ayında XI Qırmızı ordunun rəhbərliyindən ordu bölmələrinin yerləşdikləri məscidlərin binasını boşaltmasını tələb etmişdir. N.Nərimanov məscidlərə ərzaq malları ayırmış və din xadimlərinin ərizələrinin baxılmasına çox həssaslıqla yanaşmışdır (60, s. 29-35).

M.S.Ordubadi N.Nərimanov haqqında xatirələrində yazırdı ki, “onun nəzəriyyəsində kommunizm ilə islamiyyəti bərişdürməq fikri mühüm bir yer tuturdu”. N.Nərimanov din xadimləri ilə birbaşa ünsiyyətə girmiş, onları öz iş otağında qəbul etmişdir. M.S.Ordubadi buzovnalı Molla Mirzə Əli ilə N.Nərimanovun mehriban və dostcasına görüşünün şahidi olmuşdur. M.S.Ordubadinin dediyinə görə, “partiya bu nəzəriyyəni məhv etmək üçün bütün qüvvəsini sərf edirdi” (424, 1990, 13 aprel). Hətta Mirzəbala Məmmədzađanın etirafına görə, N.Nərimanov sovet respublikalarında dinlə aparılan mübarizənin Şərqə heç bir xeyir vermədiyini təkidlə irəli sürmüşdür (78, 1 avqust 1924, № 21, s.11).

N.Nərimanovun İslam dini və dövlət arasında münasibətinə aid maraqlı fikirləri Çiçerinə yazdığı məktubdan aydın olur. Məktubda xüsusi qeyd olunur ki, sovet hakimiyyəti dövründə solçu kommunistlərin səyi nəticəsində müsəlman din xadimləri ilə hökumət arasında müəyyən qarşudurma əmələ gəlmişdir. Bu qarşudurma aradan qaldırmaq üçün N.Nərimanov bir neçə təklif irəli sürmüşdür. Onun təkliflərinin əsas mahiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, sosializm və İslam bir-birinə qarşı durmadan fəaliyyət göstərə bilərlər. N.Nərimanov din məsələləri ilə əlaqədar Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarını da xatırlatmışdır: “Cənnət anaların ayağı altındadır”, “Elmin arxasınca get, hətta o, Çində olsa da”. Bu fikirlər nəinki bizim qanunlara zidd deyil, hətta uyğundur. N.Nərimanov Azərbaycan cəmiyyətində hökm sürən daha bir kəskin problem haqqında da danışmışdır. O deyirdi ki, çoxarvadlılığın aradan qaldırılması nəinki Qurana zidd deyil, hətta onun tələbləri ilə səsleşir. N.Nərimanov Avropada ruhanilərlə sıx əlaqədə olan dövlətlərin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmişdir. O, misal gətirirdi ki, Avropa din xadimləri xüsusi dövlət məktəblərini bitirirlər və fəaliyyət dövründə dövlətdən maaş alırlar. İslam din xadimləri isə ancaq əhalidən aldıkları pul hesabına dolanırlar. Bizim hakimiyyət İslam din xadimlərinin fəaliyyətinə məhdudiyət qoyaraq əslində onların gəlirini kəsir, bu da onlarda narazılıq yaratmaya bilməz. Biz İslam din xadimlərini inandırmalıyıq ki, onlar bizim hakimiyyətimiz dövründə heç bir təqibə məruz qalmayacaqlar. N.Nərimanov yazırdı ki, sovet hökuməti onlara yas mərasimlərində iştirak etməyi, məsciddə dua etməyi, kiminsə xahişi ilə Quran oxumağı qadağan etməməlidir. Biz hər bir şəxsə icazə verməliyik ki, məktəbdən kənar da öz övladına Qurani və dinin əsaslarını öyrətsin. Biz icazə verməliyik ki, yeni evlənənlər dövlət qeydiyyatından sonra məscidə gedib kəbin kəsdirsinlər. Kəbinin bir üstünlüyü var, o da ondan ibarətdir ki, ailə pozularsa, kişi qadın qarşısında maliyyə öhdəliyi götürür. Belə bir öhdəliyin dövlət tərəfindən də bir qayda olaraq qəbul olunmasını biz fikirləşməliyik.

N.Nərimanovun mövqeyinə görə hökumət çoxpilləli dini şuralar yaratmalı, hər məscidin dindarları öz mollasını seçki yolu ilə müəyyənləşdirməli, hər milli respublikanın ali ruhanisi ruhanilər tərəfindən seçilməli, hər bir ərazidə Ali dini şura yaradılmalıdır.

N.Nərimanov dinin məktəbdə öyrənilməsi məsələsini yolverilməz hesab etmiş və bunu hər hansı ruhani-müəllimin öz dinini başqasından daha üstün kimi qələmə verəcəyi və hətta ola bilsin, digər dini pisləyəcəyi ehtimalı ilə izah etmişdir.

N.Nərimanov insanları panislamizmdən qorxmamağa çağırmışdır. Onun fikrincə, panislamizm dini düşüncənin deyil, ziyalı düşüncəsinin məhsuludur. N.Nərimanov deyirdi ki, bu yolda bizim əsas vəzifəmiz siyasətimizin mahiyyətinin aydın olmasıdır. O, müsəlman dövlətlərinin ilk növbədə müstəmləkəçilikdən azad olunmasının tərəfdarı olmuşdur. N.Nərimanov belə fikirləşirdi ki, müsəlman dövlətləri olan Türkiyə, İran, Əfqanıstan öz milli hökumətlərindən başqa heç kim tərəfindən idarə olunmamalıdır.

N.Nərimanov açıqca deyirdi ki, biz gərək bəzi müsəlman ərazilərində (Kazan, Kırım və Bakı) İslam din xadimlərinin qurultaylarını keçirək və qaldırdığım bütün məsələləri, xüsusən də “azad məscid”, “sovet hakimiyyətinin İslam dövlətlərinə yönəlik siyasəti” kimi vacib problemləri oralarda müzakirə edək (321, v.49-58).

Beləliklə, N.Nərimanov sovet dövlət sistemi şəraitində yaşamasına baxmayaraq, İslam dini problemlərinin həllinə, din xadimlərinə, dini ocaqlara, müqəddəs yerlərə, dini bayramlara və günlərə xüsusi hörmətlə yanaşmış, islamiyyəti kommunizmlə barışdırmağa səy göstərmiş, dini baxımdan müqəddəs sayılan yerlərin qorunması üçün əlindən gələni etmişdir.

N.Nərimanovun Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması uğrunda apardığı siyasət. N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycan dilinə qayğı başlıca yer tutmuşdur. Onun maarifçilik fəaliyyətində ana dili bir problem kimi daim ön planda olmuşdur.

N.Nərimanov hələ 1899-cu ildə Bakıda “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhf” əsərini çap etdirmişdir. Sonralar N.Nərimanov yazırdı: “Mən bu sərf və nəhvi o vaxtlar yazmışam ki, “millətçilər” o vaxt hələ türk (Azərbaycan) dilinin sərf və nəhfi olduğunu bilmirdilər” (361, aprel 1917, № 18).

1919-cu ildə Moskvada çalışarkən ona Əfqanıstanın sovet Rusiyasındakı səfirini qəbul etmək tapşırılmışdır. N.Nərimanov onunla Rusiya hökumətinin adından danışısa da, Azərbaycan dilində söhbət aparmışdır (307, t.2, s.231).

Hakimiyyətə gələndən sonra N.Nərimanovun ana dilinə sədaqəti qüvvədə qalmışdır. Azərbaycan dili N.Nərimanovun fərmanı ilə dövlət dili statusu almışdır. N.Nərimanov bütün idarələrdə yazı işinin rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də aparılması barədə sərəncam vermişdir. 1920-ci ilin avqustunda İnqilab Komitəsinin xüsusi dekreti ilə məktəblərdə “Ana dili”nin tədris olunması qərara alınmışdır. Kadr çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq, bəzən məktəblərdə Azərbaycan dilini bilməyənlər bu dilin tədrisi ilə məşğul olurdular (204, v.54; 232, v. 1). 1921-ci ilin avqustunda İnqilab Komitəsinin qərarı ilə bütün dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılması haqqında qərar qəbul olunmuşdur. Azərbaycan dilində savadlı məmurlar hazırlamaq üçün xüsusi dərəcələr təşkil edilmişdir (211,

v.158). 1922-ci ilin yanvar ayında dövlət idarələrində məmurların ixtisarı haqqında qərar qəbul olundu. N.Nərimanov ixtisar aparılarkən Azərbaycan dilini bilənlərə xüsusi qayğı göstərilməsi barədə qərar qəbul etmişdir (211, v.158). Amma bu işi həyata keçirmək yolunda xeyli maneələr var idi. K.Nərimanov Genuya konfransına gedərkən, Bakıda Azərbaycan dili dərslərinin sayını ixtisar etmək, Azərbaycan dilli teatr truppası tamaşalarının sayının azaldılaraq, rus dilli teatr truppasının tamaşalarının sayını artırmaq haqqında açıq fitnəkar məqalələr və fikirlər irəli sürülmüşdür. N.Nərimanov qayıdan kimi bu məsələyə müdaxilə etdikdə məsələnin əks-sədası Moskvaya gedib çıxmışdır.

N.Nərimanov “Bakinski raboçiy” qəzetində “Bəzi yoldaşlara cavab” sərlövhəsi ilə ana dilimiz Azərbaycanca mövqeyi haqqında sət bir məqalə ilə çıxış etmişdir (305, 5 iyun 1922, № 130). O, məqalədə yazırdı: “Türk (Azərbaycan) dili Azərbaycanda dövlət dili elan edilmişdir və Azərbaycanda bu dilin hüquqlarından və üstünlüklərindən tam şəkildə istifadə olunmalıdır. Heç kim bunu ləğv edə bilməz. Azərbaycan öz ana dilindən imtina edə bilməz və heç kimə də imkan verməz ki, Azərbaycanda bu dilin mənasını, rolunu azaltsın”. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqalə sovet dövründə də tədqiqat obyektinə olmuşdur (50).

N.Nərimanov bu məsələlər barədə ürək ağrısı ilə yazırdı ki, əhalinin üçdə iki hissəsi yoxsul və savadsız azərbaycanlılar, əhalinin üçdə bir hissəsi isə nisbətən savadlı rusdilli əhalidir. O, məqaləsində bundan irəli gələn məsələləri qaldırırdı: “Kimə daha çox savadlanmaq lazımdır, lazımcıca savadlı olan rus dillilərə, yoxsa savadsız azərbaycanlılara?” Bu sualı cavablayaraq N.Nərimanov deyirdi: “Biz görərk dövlət vəsaitinin 2/3 hissəsini türklərin (azərbaycanlıların) savadlanmasına və maariflənməsinə xərcləyək, partiyanın diqqətinin 2/3 hissəsini və ümumiyyətlə, bütün enerjimizin 2/3 hissəsini görərk türklərə (azərbaycanlılara) sərf edək”. O, fikrini bu sözlərlə bitirirdi: “Kim ki, Azərbaycanı sevir, onunla ruhən bağlıdır, “bütün dünya proletarları birləşin” şüarına sadıqdır, fəaliyyətini məhz belə qursun”. N.Nərimanov ruspərəst şovinistlərin mövqeyini belə təsvir etmişdir: “Rus dili mənim xoşuma gəlir, rus dilində mənə hər şey asan və aydın gəlir. Puşkinin gözəl şerləri rus dilində yazılıb. Mən istəyirəm ki, türk (azərbaycanlı) uşaqları bunları bilsinlər”. N.Nərimanov rus şovinistlərinin bu mövqeyinə qarşı öz mövqeyini də izah edərək deyirdi: “Türk (azərbaycanlı) uşaqları tək Puşkini deyil, həm də Şekspiri, Şilləri bilməlidir. Ancaq türk (azərbaycanlı) uşağı özünə doğma olan əsl proletar şairi Sabirin odlu-alovlu şeirlərini, xalq şairləri Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şeirlərini biləndən sonra bunları bilməlidir”. N.Nərimanovun tövsiyəsi bu idi ki, “türk (Azərbaycan) dilinin tədrisini azaltmaq təklifini irəli sürənlər özləri bu dili öyrənsinlər ki, Sabiri anlasınlar” (50).

N.Nərimanov Azərbaycan dilini sıxışdıran kommunistlərin mövqeyinin çar Nikolayın mövqeyi ilə üst-üstə düşdüyünü vurğulayaraq onları çəkinmədən şovinist adlandırmışdır. Şovinistlər ancaq Azərbaycan dilini sıxışdırmaqla kifayətlənmirdilər, onların irəli sürdükləri mülahizələr arasında belə bir fikir də var

idi ki, sovetlərin Azərbaycana gəlməyi “rus torpaqlarının toplanması” ideyasının reallaşmasıdır. N.Nərimanov bunlara da cavab verərək deyirdi: “Bu, rus torpaqlarının toplanması deyil, sadəcə müxtəlif millətlərə mənsub fəhlələrin toplanmasıdır” (50).

N.Nərimanovun bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycan xalqının düşmənləri və bir sıra bədxahlar tərəfindən qəzəblə qarşılanmışdır. İlk əvvəl ermənilər və özlərini beynəlmiləlcə kimi qələmə verən azərbaycanlılar hərəkətə gəlmişlər. Nəhayət, onlar N.Nərimanova qarşı açıq mübarizəyə keçmişlər. Levon Mirzoyan Mərkəzə məktub göndərərək bu yazının “əsassız yazıldığını” bildirmişdir (316, s.422). Bir neçə gün sonra Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin iclasında N.Nərimanovun məqaləsi “antipartiya” məzmununda qiymətləndirilərək ifşa olunmuşdur. Burada işçaların cəmi biri erməni idi, o da Levon Mirzoyan idi. Qalanları isə azərbaycanlılar idi. Bu müzakirə də N.Nərimanovu mövqeyindən çəkəndirməmişdir. O, ana dili uğrunda mübarizəsini davam etdirmişdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, N.Nərimanov hətta Moskvada işləyərkən bəzi rəsmi toplantılarda Azərbaycan dilində çıxış etmişdir.

N.Nərimanov Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda daim çalışmışdır. O zamanlar qeyri-slavyan dillərinə rus sözlərinin keçməsi dəb düşmüşdü. 1924-cü ilin mayında “Elmləri yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktub”unda N.Nərimanov yazırdı: “Dilimizi lüzumsuz, qeyrisinin dilinin təsiri altına salmaq işimizi təxirə salar. Bu səbəblərə görə biz dilimizi müstəqil bir şəkə salmaq üçün ən çox müəllimlərə ümid bağlayırıq” (362, 2 mart 1924, s.39).

N.Nərimanovun təşəbbüsü və sədrliyi ilə latın qrafikasına keçmək, yaxud islah etmək məsələsi geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. 1922-ci ildə S.Ağamalıoğlu yazırdı: “1922-ci ilin əvvəllərində Nərimanov yoldaş tərəfindən qurulmuş yığıncaqda məruzə üzərində iki günlük mübahisədən sonra iki komissiyon seçildi. Bunlardan biri ərəb əlifbası yerinə latın əlifbasının keçirilməsi üçün materiallar hazırlayacaq, digəri ərəb əlifbasını islah edəcəkdir. İkinci komissiyon... fəaliyyətsiz göründü və çox yaşamadı. Birinci isə indi də fəaliyyətdə olan Yeni Türk Əlifba Komitəsinə çevrildi”.

1920-ci il iyulun 3-də Xalq Maarif Komissarlığı latın qrafikasına keçid haqqında qərar qəbul etdi (195, v.28). Həmin ilin noyabr ayında Juzenin sədrliyi ilə Türk Əlifba Komitəsi təşkil olundu (191). Xalq Maarif Komissarlığının 1921-ci il 5 yanvar tarixli əmri ilə artıq bu keçidin yolu müəyyənləşdirildi (194, v.192). Yazı qrafikasının dəyişdirilməsi ideyasını xalq arasında yaymaq məqsədi ilə qəzalarda şöbələr təşkil olundu... (347, 1925, № 65).

N.Nərimanov bu ideyasını Türkiyə vəkilləri ilə də müzakirə edərək belə nəticəyə gəlmişdir: “Onlar bu fikrə şərikdirlər. İstanbul yox, Ankara. Çünki Ankara solu sevir” (332, 1 yanvar 1922).

N.Nərimanovun bu təşəbbüsü Azərbaycan ziyalıları tərəfindən alqışlanmışdır. Təşəbbüsə tərəfdar çıxanlardan ən birincisi C.Cabbarlı olmuşdur.

O, qəzetdə xüsusi məqalə yazaraq ziyalıları bu işdə iştirak etməyə çağırmışdır (75, 27 dekabr 1971).

1921-ci il dekabrın 30-da Darülmüəllimin binasında qrafikaya həsr edilmiş xüsusi birinci konfrans oldu. Konfransda “bütün Bakı ziyalıları, mühərrirləri, müəllimləri və bundan başqa nüfuzlu hökumət adamları hazır idilər. Salon başdan-başa dolu idi”. Konfransı N.Nərimanov giriş sözü ilə açdı. Onun təklifi ilə “Hüseyn Cavid sədarətə və Abdulla Şaiq də katibliyə intixab olundular”. Bundan sonra məruzə üçün söz N.Nərimanova verildi. Məruzəsinin sonunda N.Nərimanov demişdi: “İndi ixtiyar özümüzdədir. Hərgah biz indi bu əlifbaya keçməsək, o zaman on ildən sonra bu əlifba özü-özünə itəcək. Odur ki, indi keçməli və elə etməli ki, on ildən sonra olacaq ədəbiyyatı zəhmətkeş balaları oxuya bilsinlər” (332, 1 yanvar 1922).

N.Nərimanov 1922-ci il dekabrın 3-də Tiflisdə Türk dram teatrının binasında yeni qrafika haqqında məruzə ilə çıxış edərək onun dəyişdirilməsi haqqında daha cəsarətli olmağa çağırmışdır. Bu nitq haqqında Tiflisdə çıxan “Zarya Vostoka” qəzetinin 6 dekabr tarixli nömrəsində Əziz Şərif N.Nərimanovun mövqeyini alqışlayan məqalə ilə çıxış edərək onun nitqindən parçalar vermişdir: “Biz ləngiyə bilmərik, bir ətrafa baxın! Bütün xalqlar irəli gedirlər! Bir dəqiqə də gözləmək olmaz!” (384, 13 dekabr 1922, № 143).

1923-cü il oktyabrın 6-da Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi plenumunun qərarı ilə latın qrafikasına vətəndaşlıq hüququ verildi. Birinci siniflərdə tədrisin bu qrafika əsasında aparılması qərara alındı (234). 1924-cü ilin yayında Azərbaycan MİK müvafiq qərar qəbul etdi. 1924-cü il iyulun 1-dən yeni türk əlifbası rəsmi dövlət qrafikası sayıldı (200, v.1).

Yeni türk əlifbasına keçid, heç şübhəsiz, Azərbaycan xalqının maariflənməsində, müasir dünya ilə əlaqələrinin genişlənməsində mühüm hadisə idi. Bu hadisəni milli ziyalılar da müsbət hal kimi qiymətləndirmişlər.

20-ci illərdə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılan “Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb” cəmiyyətində hər cildi 10-15 çap vərəqi həcmində olmaqla təxminən 100 çap vərəqi həcmində “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” hazırlanıb buraxılmaq üzrə idi. Bunun nəşrinə o dövrün Aşmarin, Qubaydulın, Meşşaninov və Samoyloviç kimi görkəmli dilçi alimləri cəlb olunmuşdular. N.Nərimanovun vəfatından sonra “Lüğət”in nəşri dayandırılmış və taleyi naməlum qalmışdır (203, v. 10).

Beləliklə, N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafı, İslam dini problemləri və Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilməsi xüsusi yer tutmuşdur.

N.Nərimanov Azərbaycan adət-ənənələrinin qoruyucusu və elm, təhsil, mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərən başlıca şəxs olmuşdur. Bu sahələrdə milli kadrların hazırlanması üçün müvafiq sənədlər imzalamışdır. N.Nərimanov İslam dəyərlərinin qorunmasına və dindarlara xüsusi qayğı göstərmişdir. Onun milli-

mədəniyyət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyəti Azərbaycan xalqının düşmənlərinin və bir sıra məhdud düşüncəli Azərbaycan bolşeviklərinin qəzəbinə tuş gəlmiş və onun əleyhinə geniş kampaniya başlamışlar.

3.2. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə və N.Nərimanovun fəaliyyəti

N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyəti mühüm yer tutmuşdur. Tarixi dövrə ümumi qiymət vermədən, varislik baxımından N.Nərimanovun ərazi siyasətini obyektiv və elmi cəhətdən qiymətləndirmək mümkün deyildir. Ona görə də dövrün ümumi mənzərəsinə qısa da olsa diqqət yetirək. Birinci dünya müharibəsinin əsl mahiyyəti hər vuruşan ölkənin dünya xəritəsini öz xeyrinə dəyişdirmək planlarının mövcud olmasında idi. Regionda bu xəritə dəyişməsinə ən aktual məsələlərdən biri Rusiya və Osmanlı dövlətinin torpaqlarının hesabına ermənilər üçün dövlət, heç olmasa, muxtariyyət yaradılması və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi idi.

Heç şübhəsiz, müharibə illərində Azərbaycan ziyalılarının müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq planları da mövcud idi. Amma öz qonşuları ilə müqayisədə Azərbaycanın vəziyyəti xeyli ağır idi. Yaranacaq dövlətin sərhədləri məsələsi sadəcə ayrı-ayrı qeyri-rəsmi şəxslər tərəfindən müzakirə olunurdu. Ömər Nacinin variantında Cənubi və Şimali Azərbaycan birləşməli idi, Aslan xan Xoyskinin variantında isə Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyaları, habelə Dağıstan və Terek buraya daxil olmalı idi.

Oktyabr çevrilişindən sonra ərazi problemləri ən vacib məsələ kimi ortalığa çıxdı. Sovet hakimiyyəti Finlandiya, Polşa və Baltıqyanı ölkələrin müstəqilliyini tanıdı. 1917-ci il dekabrın 17-də isə Rusiya Xalq Komissarları Soveti “Türkiyə Ermənistanı haqqında qərar” qəbul etdi. Bu qərarla uydurma “Qərbi Ermənistan”a öz müqəddəratını təyin etmə hüququ verildi. Bununla yanaşı, bolşeviklərin planına görə müstəqil Azərbaycan dövləti yaranacağı təqdirdə Bakı onun paytaxtı olmamalı, Xəzərsahili ərazilər isə ona daxil edilməməli idi. Onlar 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən bir neçə gün sonra milli sərhədləri müəyyənləşdirmədən azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrinin daxil olduğu vahid bir hökumət - Transqafqaz Komissarlığını yaratdılar. Sonralar fevral ayının 23-də (martın 10-da) Transqafqaz (Cənubi Qafqaz, Zaqafqaziya) Seymi (parlament) də yaradıldı. Azərbaycanlı və gürcü fraksiyaları bunun lehinə, ermənilər isə əleyhinə idilər. Bolşeviklər hakimiyyətə gələrkən çar Rusiyasının əksər qərarlarını tanımasalar da, devirdikləri çar Nikolay tərəfindən qəbul olunmuş “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti 1917-ci il dekabrın 27-də tanıdılar. S.Şaumyanın tarixi missiyası da Azərbaycanın ola biləcək hər hansı muxtariyyətinə və ya müstəqilliyinə mane olmaqdan, bolşeviklərin “Türkiyə Ermənistanı dekreti”ni yenidən qüvvəyə mindirməkdən ibarət idi. Amma Brest-Litovsk sazişindən sonra bolşeviklərin

Qarsı, Batumu, Ərdahanı Türkiyə torpaqları olaraq qəbul etmələri bu dekretin tətbiq olunduğu ərazini dəyişirdi. Qeyd edək ki, sonralar 1947-ci il oktyabrın 27-də SSRİ xarici işlər naziri Vişinski BMT-də çıxış edərək Qars və Ərdahanı Gürcüstan ərazisi adlandırmışdır. Buna cavab olaraq Türkiyə nümayəndəsi onun iddialarını rədd etmişdir. Erməniləri isə işin tamam başqa tərəfi narahat edirdi: Niyə Vişinski bu torpaqları Ermənistanın deyil, Gürcüstanın olduğunu bəyan etmişdir? Bu problem o zamanlar aktiv müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu xəbər Tehrandə çıxan “Alik” erməni qəzetində çap olunmuşdur (235, v.39). Osmanlı dövləti “Müstəqil Qafqaz hökumətini” tanımağa və onunla əməkdaşlığa cəhd edirdi. Amma Seymin azərbaycanlı fraksiyası bu əməkdaşlığın lehinə, gürcü, xüsusilə erməni fraksiyası isə qəti əleyhinə idi. Nəhayət, 1918-ci il martın 1-də Seym Türkiyə ilə danışıqlara başlamağın şərtlərini müəyyənləşdirən qərar qəbul etdi. Bu şərtlərdən birində deyilirdi: “Transqafqaz nümayəndələri Şərqi Anadolunun təyini-müqəddəratına və Türkiyə dövləti daxilində Türk Ermənistanına muxtariyyət verilməsinə çalışacaqlar”. Bundan əlavə Transqafqaz nümayəndələri Brest-Litovsk barışığının Qafqaza aid olan maddələrinə etiraz etdilər. Bu da ilk əvvəl Ermənistanın maraqlarından irəli gəlirdi. Qəbul edilən sənəddə Qars, Batum və Ərdahan Türkiyənin deyil, Transqafqazın ərazisi hesab olunurdu. Bir neçə müsəlman siyasətçisi Batumun Osmanlıya deyil, Transqafqaza daxil edilməsinin tərəfdarı olduqlarını açıq-aşkar bildirdilər. Sonralar azərbaycanlı fraksiyasının üzvləri siyasi durumdan asılı olaraq Brest müqaviləsinə münasibətlərini dəyişdirdilər. Bunun səbəbi azərbaycanlı fraksiyasının türklərlə milli həmrəyliyə, erməni və gürcülərin isə torpaq iddialarının öz xeyirlərinə həll olunmasına üstünlük vermələri idi. Transqafqaz Seymi 1918-ci il aprelin 13-də Osmanlı dövləti ilə müharibə haqqında bəyanat verdi. Müharibə cəmi səkkiz gün davam etdi. 1918-ci il aprelin 22-də Seym Transqafqazı müstəqil Demokratik Federativ Respublika (Mavərayi-Qafqaz Cümhuriyyəti-Müttəhidəsi) elan etdi. Osmanlı dövləti ilə müharibə dayandırıldı. Brest müqaviləsinin prinsipləri qəbul olundu. Aprelin 28-də Transqafqaz Respublikası Osmanlı dövləti tərəfindən tanındı. Ermənilər bu qərarlara tabe olsalar da, barışmadılar. Onların silahlı dəstələri Ermənistan muxtariyyəti yaratmaq məqsədi ilə İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndini yandırdılar. Əhalidən qırılan-qırıldı, qırılmayan 80 min nəfər isə didərgin düşdü. Aprelin 25-də S.Şaumyan başda olmaqla Bakı XKS yaradıldı. Əslində bununla Şaumyan İrəvan quberniyasında baş vermiş qırğınlardan sonra Bakı və onun ətrafında qırğınlar törətməyi bir daha davam etdirdi. Belə şəraitdə Transqafqaz respublikasında artıq sakitlik pozulmuşdu, onu bərpa etmək çətin idi. Yaranmaqda olan üç dövlət arasında sərhəd münacişələrini həll etmək yolları axtarıldı. Bir neçə variant müzakirə olunurdu. Daha doğrusu, Rusiya işğalı zamanı mövcud olan sərhədlərin əsas götürülməsi daha düzgün olardı. Amma Rusiya istilasından sonra buraya çox sayda köçürülən ermənilər əsrlərlə formalaşan etnik xəritəni öz xeyirlərinə pozmuşdular. Belə bir vəziyyətdə Avropada daha çox ermənilər tərəfindən

uydurulmuş xəritələr və siyasi oyunlar əsas götürülürdü. Azərbaycan hökuməti də sərhədlərin mübahisəsiz və kompromis həllinin yollarını axtarırdı. Alimlərin cəlbii ilə sərhədləri müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif üsullar təhlil olunurdu: monodövlət qurmaqla, ayrı-ayrı ərazilərin milli çoxluğu ilə, dağ suayrıcısı ilə, çayların sahili ilə, dağla aran arasında və i.a. (183, v.19-21). Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra yenə də sərhədlərin optimal və mübahisəsiz variantları axtarıldı (173, v. 19-65).

Transqafqaz respublikasında milli zəmində ixtilafı özünü açıq-aydın büruzə verirdi. Seymin Bakı bolşeviklərinə qarşı ordu göndərmək qərarını erməni fraksiyası dəstəkləmədi. Batum danışıqlarında Azərbaycan tərəfi konfederasiya yaratmağın tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Çünki bu, yaradılacaq Azərbaycan milli hökumətinin Cənubi Qafqazda daha geniş ərazilərə nəzarət etmək imkanı verirdi. Ermənilərin hər hansı rus hakimiyyəti ilə ittifaqı açıq-aşkar görünürdü. Bir çox azərbaycanlı siyasətçilər, o cümlədən N.Usubbəyov Osmanlı dövlətini köməyə çağırmaq fikrini irəli sürdü. Gürcü Milli Şurası mayın 14-də qəyyumluq üçün Almaniyaya dövlətinə müraciət etmək qərarına gəldi. Maraqlar ayrı olduğu kimi, qəyyumlar da fərqlənirdi. Beləliklə, gürcülər qəyyumlarını Almaniya, azərbaycanlılar Türkiyədə, ermənilər isə Rusiyada axtarırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, çar Rusiyası Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqlarını işğal edərkən heç də konkret sərhəd siyasətini yürütmürdü və sərhədləri qeydiyyata almırdı. Elə bu səbəbdən də AXC yaranarkən sərhəd problemləri ilə üzlaşmalı oldu. 1918-ci ildə xalqımızın başbələn siyasətçiləri, milli dövlətlər yaradıldıqda qədim Azərbaycan torpaqlarına və xalqımızın Cənubi Qafqaza səpələnmiş nümayəndələrinə nəzarət hüququnu itirmək qorxusunu hiss edərək, Cənubi Qafqazda ayrı-ayrı milli dövlətlər deyil, konfederativ dövlət yaratmağa çalışırdılar. Lakin həmin tarixi şəraitdə bu istəyi yerinə yetirmək mümkün deyildi. Tarixin hökmü ilə milli dövlətlər yaranmalı idi.

Belə şəraitdə mayın 26-da Gürcüstan, 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan öz dövlət müstəqilliklərini bəyan etdilər.

AXC-nin sərhəd siyasətinə qısa da olsa nəzər yetirmək vacibdir. İlk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, “İstiqlal bəyannaməsi”ndə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədləri dəqiq göstərilməmişdir. Bəyanatda sərhədlər mücərrəd şəkildə “Cənub-Şərqi Cənubi Qafqaz” kimi verilmişdir (217, v.1-2). Müstəqilliyin elə ilk günü ərazi məsələsi ilə bağlı qərar qəbul olundu. F.Xoyski may ayının 29-da Milli Şuranın toplantısında məsələ qaldırdı ki, “Ermənistan federasiyası yaratmaqdan ötrü onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduğundan belə bir siyasi mərkəz ancaq Yerevan şəhəri ola bilər, ona görə bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsi labüddür” (216, v.5). Paris sülh konfransında Erməni Milli Şurasının sədri, Erməni nümayəndə heyətinin başçısı A.Aqaronyan Ə.Topçubaşovla İstanbuldakı 1919-cu il 16 yanvar tarixli söhbətində deyirdi ki, nə qədər Azərbaycan hökumətinin başında F.Xoyskidir, ermənilərin Azərbaycana

münasibəti anormal olacaq, çünki ermənilər məhz F.Xoyskini sentyabrda Bakı alınarkən baş verən erməni qırğınlarında günahkar sayırlar (166, s.130). Bu, səmimi bir bəyanat deyildi. Söhbət heç də F.Xoyskinin şəxsiyyətindən getmirdi. Problem daha geniş idi. Ermənilərin əsas məqsədi bütün vasitələrlə Azərbaycanda sabitliyi pozmaq, Azərbaycan siyasətçilərinə qarşı xalqda inamsızlıq yaratmaq, onları uğursuzluqların səbəbkarı kimi qələmə vermək idi. Bu məsələ müzakirədən sonra səs çoxluğu ilə qəbul olundu. İrəvan Türk Milli Şurasının üzvləri buna etiraz etdilər, deyəndə, Azərbaycan Milli Şurası bu qərarı qəbul etdi. Ətraf əraziləri ilə birlikdə İrəvan şəhəri Ermənistanla verildi. Müzakirələrdə Xasməmmədov, Cəfərov, Şeyxülislamov, Məhərrəmov etiraz etdilər ki, “İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi qaçılmaz bələdir” (147, s.14). F.Xoyskinin bu qərardan sonrakı iki teleqramı da məsələnin mahiyyətini açmağa kömək edir. Birinci teleqramında, o, xarici işlər naziri M.Hacinskiyə yazırdı ki, “ermənilərlə bütün mübahisələri qurtardıq”, “onlar bizim ultimatumu qəbul edəcəklər və müharibə işi bitəcək” (217 v. 1-2). Əlbəttə, hökumətin bütün üzvlərinin ermənilərlə belə asanlıqla barışığa nail olduğuna inandığını söyləmək mümkün deyildir. F.Xoyskinin vurduğu ikinci teleqram isə M.Rəsulzadəyədir: “Əgər ermənilər Qarabağa qarşı iddia irəli sürsələr, İrəvanı güzəştə getməyimizdən imtina edin” (64, s.33, 37). Amma siyasi hadisələr elə cərəyan etdi ki, ermənilər Qarabağa sahib olmaq iddialarında qaldılar, azərbaycanlılar isə İrəvanı güzəştə getmək qərarlarından imtina edə bilmədilər. Azərbaycan tarixçisi T.Köçərli bu qərarla bağlı tarixi aspektdə bir suala cavab axtarır: “Azərbaycan Milli Şurası İrəvanı Ermənistanla verməmək haqqında qərar qəbul edə bilərdimi? - Şübhəsiz. Lakin bununla Azərbaycan İrəvanı əldə saxlaya bilərdimi? - Birmənalı cavab yoxdur” (43, s.309). Bu tarixi sual və cavabı N.Nərimanovun Zəngəzurla bağlı mövqeyinə də aid etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci ilin axırında Zəngəzurda erməni əhalisi çoxluq təşkil edirdi (163, v.22). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti başçılarından biri olan Aleksandropol quberniyası ərazilərinin bir qisminin də Ermənistanla verilməsinə etiraz olmadı. Batum konfransının nəticəsi kimi üç respublika arasında müqavilə imzalandı, Ararat (Ermənistan) Respublikasının ərazisi təxminən 10 min kv.km müəyyənləşdirildi. Lakin ermənilər bununla kifayətlənməyərək yeni-yeni iddialar irəli sürməyə başladılar. 1918-ci ildə AXC hökumətinin qərarı ilə İrəvan və Aleksandropol hesabına ərazilərini qanuniləşdirən ermənilər Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda artıq 25 min kv.km əraziyə malik idi. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Zaqatala dairəsinin Milli Komitəsi əhali arasında sorğu keçirərək Azərbaycana birləşmək haqqında nəticəyə gəlmişdir. AXC hökuməti 1918-ci il iyunun 30-da “Zaqatala dairəsinin Azərbaycana birləşməsi haqqında” 180 №-li qərar qəbul etmişdir (199, v.10).

Azərbaycan hökuməti İrəvan şəhərindən ermənilərin xeyrinə imtina etmişdi. Lakin bəzi xarici dövlətlər İrəvan və onun ətrafının hələ də Azərbaycana məxsus olduğunu fikrində idilər. 1918-ci ilin yayında bir ingilis diplomatının göndərdiyi

məlumata görə, yeni Azərbaycan Respublikası üç quberniyanın ərazisi hesabına təşkil olunurdu: Bakı, Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan (274). 1918-ci il 31 oktyabr tarixli “Azərbaycana diqqət yetirin” adlı bir məlumatda yazılırdı ki, Azərbaycanın tələb etdiyi ərazilər “müəmmalı olsa da” o, Yelizavetpol (Gəncə), Bakı və ola bilsin ki, İrəvan və Dağıstandan ibarət olsun (275). 1919-cu ilin fevral ayında daha bir ingilis diplomatı “Azərbaycanda vəziyyət” adlı məruzəsində yazırdı ki, Azərbaycanın tələb etdiyi ərazilər arasında Bakı, Yelizavetpol (Gəncə), Zaqatala və İrəvan adlı məkan vardır (276).

1918-ci ilin iyul ayında “Mərkəz” və “Qafqaz” adı ilə İstanbulda birgə konfrans keçirilməli idi. Mərkəz adı ilə Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Osmanlı və Bolqarıstanın, Qafqaz adı ilə Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan, Dağlılar İttifaqının (bu ittifaqa Dağıstan, İnquşetiya, Çeçenistan, Kabarda, Osetiya və Şimali Qafqazın başqa müsəlman xalqları daxil idilər) nümayəndə heyətləri iştirak edirdilər. Bu konfransın müzakirə ediləcəyi ən vacib məsələlərdən biri dövlət ərazilərinin və sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi idi. Ermənistanın təqdim etdiyi sənəddə ərazi tələbləri ondan ibarət idi ki, Sürməli, Naxçıvan, Ordubad, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan qəzası, Borçalı, Qazax, Qarabağ və Zəngəzur onlara verilsin. Az sonra ermənilər əvvəl istədikləri ərazilərə Türkiyənin Kilikiya vilayətini və İranın idarəsində olan Azərbaycan ərazilərini də əlavə etdilər. AXC nümayəndə heyəti də İstanbul konfransına Azərbaycana daxil olan ərazilərin siyahısını təqdim etdi: Bakı vilayəti (şəhər daxil olmaqla), Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları, Gəncə vilayəti (Gəncə, Cavanşir, Şəki, Ərəş, Qarabağ, Cəbrayıl, Zəngəzur, Qazax qəzaları), Yerevan vilayəti (Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Yeni Bəyazid qəzaları), Tiflis vilayəti (Borçalı, Sıqnağ qəzaları və Tiflis qəzasının bir hissəsi) və Zaqatala sancağı (62, 1990, № 3, s.122).

Bir müddət sonra isə Azərbaycan hökumətinin Paris sülh konfransına təqdim etdiyi memorandumda Azərbaycan Respublikasının ərazisi aşağıdakı şəkildə təqdim olundu: Bakı quberniyası, Yelizavetpol quberniyası, İrəvan quberniyasından Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi; Tiflis quberniyasından Borçalı, Tiflis və Sıqnağ qəzalarının bir hissəsi, Zaqatala qəzası; Dağıstan regionundan Samur nahiyəsini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi (11, s.29). Həmin memorandumda əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisi 94,1 min kv.km müəyyənləşdirilmişdi. 1919-cu ilin iyununda Ə.Topçubaşov Paris sülh konfransının sədri, Fransanın baş naziri J.B.Klemansoya göndərdiyi notada Azərbaycan ərazisinin 100 min kv.km olduğunu iddia edirdi. Amma Paris sülh konfransı Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanısa da, onun ərazi tələblərini təmin etmək iqtidarında deyildi və ya etmək istəmirdi. Çünki ermənilərin bu konfransda ərazi iddialarını dəstəkləyən çoxlu tərəfdarlar və b. səbəblər var idi.

Ermənilər haqqında o dövrün bir gürcü siyasətçisi qısa və konkret deyirdi: “Nə qədər ki, ermənilər onları təmin edən qədər ərazi əldə etməyiblər, bizim həyatımızı zəhərləyəcəklər” (215, v.1). Gürcü siyasətçisinin bu fikrini eynilə hər hansı Azərbaycan siyasətçisi də deyə bilərdi. Çünki ermənilər Azərbaycan ərazisinə göz dikmişdilər. Ə.Topçubaşov İstanbulda Osmanlı dövlətinin baş naziri Tələt Paşa ilə görüşlərində erməniləri xarakterizə edən mövqeyini belə bildirdi: “Ermənilərlə dil tapmaq çox çətin, onların səmimiyyətinə biz inanmırıq, dünyada neçə dövlət varsa, onların da bir o qədər siyasi orientasiyaları var, İstanbulda sizə, Berlində isə almanlara məhəbbətlərini açıqlayırlar” (166, s.11). “Biz ermənilərlə dostluğa çalışırıq, amma qorxuram ki, buna nail olmağa, çünki onların iştahası böyükdür, özgələrinin, yəni bizim hesabımıza öz məqsədlərinə nail olmaq üçün bizim maraqlarımızı tapdalayaraq bütün paytaxtlarda bizi dövlətçilikdə bacarıqsız və başqa xalqlara qarşı ədalətsiz bir millət kimi qələmə verirlər” (166, s.13-14). “İnanmadığım bir kəslə müttəfiq olmaq çox çətin, (166, s.15). “Ermənilər qəflətən bolşeviklərə çevrilə bilərlər (166, s. 17). “Avropanın bütün paytaxtlarında ermənilər bizi pisləyirlər” (166, s.18). “Ermənilər Parisdə, Londonda, Vaşinqtonda faktları öz xeyirlərinə şişirdərək bağırırlar və bununla özlərinə marağı artırır”. Bu fikirləri Ə.Topçubaşov ingilis polkovniki Tampla söhbətində qeyd edirdi (166, s.68, 86). F.Xoyski bildirdi ki, 1918-ci ildə biz Bakını azad edərkən “ermənilər özlərini gah bolşevik, gah da ingilis kimi qələmə verirdilər və onsuz da mürəkkəb vəziyyəti ağırlaşdırırdılar” (166, s.69). Ermənilər dünya siyasətçilərini inandırmışdılar ki, bütün Cənubi Qafqaz onların əraziləridir. Hətta Ə.Topçubaşov ABŞ-ın İstanbulda diplomatik nümayəndəsi ilə görüşərkən özünü “Azərbaycandanam” deyər təqdim etdikdə Braun deyir: “Deməli, ermənisiniz” (166, s.86).

1918-ci il oktyabrın 14-də Osmanlı dövləti Azərbaycanla Dağıstanın vahid bir dövlətdə birləşməsi təklifini irəli sürdü. Dağıstanın bəzi siyasətçilərinin də buna meyl var idi. Bu fikir onunla əsaslandırılırdı ki, Azərbaycan və Dağıstan ayrılıqda zamanın imtahanından çıxıb bilməzlər. Tiflisdən Fəriz bəy Vəkilovun müşayiəti ilə Bakıya gələn ingilis hərbi diplomatı Q.Uordrop N.Usubbəyovun etirafını nəzərə çatdırır: “Bir neçə Dağıstan xalqının müraciətinə baxmayaraq, Azərbaycan bu yolda oyun oynadı və heç bir əməli iş görmədi” (282).

O zamanlar ən mübahisəli ərazilərdən biri də Batum idi. Hər üç dövlət Batuma yiyələnmək istəyirdi. Gürcüstanın iddiaları ona əsaslanırdı ki, Batum onun tarixi ərazisidir. Ermənistanın iddiaları ona əsaslanırdı ki, onun dənizə çıxışı olmalıdır. Azərbaycanın iddiaları isə ona əsaslanırdı ki, o, Avropaya neft ixracını Batum vasitəsilə həyata keçirir. Qeyd edək ki, sonralar N.Nərimanovun bilavasitə iştirakı ilə qısa müddətdə neft kəmərinin tikintisi başa çatdırılıb istifadəyə verildi.

N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi. Azərbaycanın sovet hakimiyyəti qurulmaq ərafəsində ərazi problemi nə vəziyyətdə idi? Naxçıvan (Şərur-Dərələyəz daxil olmaqla) müharibə vəziyyətində idi, daşnak

Dronun rəhbərlik etdiyi yaraqlılar tərəfindən nəzarət olunan Zəngəzur və Qarabağda vəziyyət çox ağır idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ erməniləri təxminən 1919-cu ilin mayında keçirilən qurultaylarında özlərini “Azərbaycanın tərkibində müvəqqəti” sayırdılar və Azərbaycan hökumətinə imzalamaq üçün “Müvəqqəti saziş” göndərmişdilər (176, v. 10). 1920-ci il aprelin 23-29-da Dağlıq Qarabağın Taqavard kəndində qondarma “Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinin doqquzuncu qurultayı” keçirildi. Qurultay Dağlıq Qarabağın Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olduğu qərarını qəbul etdi. Ermənistan Azərbaycana qarşı öz ərazi iddialarından əl çəkməmişdi. Bu ərazilərin üçündə də (Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ) müharibə gədirdi. 1920-ci ilin yazında Qarabağ cəbhəsində vəziyyət Azərbaycanın xeyrinə əsaslı şəkildə dəyişsə də, rəsmən Azərbaycan ərazisi olmasına baxmayaraq, Zəngəzurdə vəziyyət erməni hərbi dəstələrinin xeyrinə idi. Mənbələr sübut edir ki, AXC-nin hərbi uğurları zamanda asılı olaraq dəyişirdi, xüsusən Zəngəzurdə gah uğurlu, gah da uğursuz olurdu. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda Paris sülh konfransına təqdim olunan ərazilərin siyahısının bir çoxu artıq Azərbaycanın nəzarətindən çıxmışdı. İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının əraziləri, Borçalı və i.a. azərbaycanlıların nəzarətindən kənar qalan ərazilər idi.

Sovet Rusiyasının hələ 1918-ci il Bakı Kommunası yaradılan zamandan məqsədi bu idi ki, Bakını və hətta keçmiş Bakı quberniyasının bütün ərazisini Azərbaycandan ayırsın. 1918-ci il mart qırğınının əsas məqsədi də Bakının milli simasını dəyişmək və buranı müsəlman əhalisindən azad etmək idi. S.Şaumyan bu məqsədlərini gizlətmirdi və dəfələrlə çıxışlarında, məktublarında da qeyd etmişdi (140, c.2, s.246). N.Nərimanovun V.Lenin qarşısında qoyduğu məsələlərin arasında ən ümdələrindən biri Bakının Azərbaycandan ayrılmayaraq paytaxt kimi tanınması idi (329, v. 158). V.Lenin N.Nərimanovun bu tələbinə razılıq verir. 1920-ci il aprelin 23-də, xüsusi olaraq bu problem haqqında Leninin göstərişi ilə Qafqaz ordusunun komandanı Tuxaçevski və Hərbi İnqilabi Şuranın üzvü Orconikidze Rostovdan ordu komandanı Levandovskiyə və Xəzər hərbi donanma komandanı Raskolnikova teleqram göndərirlər. Teleqramda deyilirdi ki, “490 №-li direktivə əlavə və dəyişiklik edərək əmr edirəm: XI ordunun son məqsədi Bakı quberniyası deyil, bütün Azərbaycanı ələ keçirməkdir” (242, v.146). Bu teleqram o demək deyil ki, sovet Rusiyası Bakını ələ keçirərək Azərbaycanın geridə qalan hissəsi ilə işi olmayacaydı. Bir tarixi fakta diqqəti cəlb etməliyəm. 12 fevral 1920-ci ildə AK(b)P-nin təsis qurultayında faktiki olaraq iki struktur yarandı. “Hümmət”, “Ədalət”, Azərbaycanda fəaliyyətdə olan “Rusiya Kommunist Partiyası” ləğv olundu və onlar Azərbaycan Kommunist Partiyası adı altında birləşdilər. Bunlara rəhbərlik etmək üçün AK(b)P Mərkəzi Komitəsi yarandı. Bununla yanaşı, “Hümmət”, “Ədalət”, Azərbaycanda fəaliyyətdə olan “Rusiya Kommunist Partiyası”nın Bakı təşkilatları və Bakı Komitələri nə Azərbaycan Kommunist Partiyasının tərkib hissəsi oldular, nə də AK(b)P Mərkəzi Komitəsinin

tabeliyinə keçdilər. Qərar nəzərdə tuturdu ki, sonralar xüsusi Bakı partiya təşkilatı və bu təşkilatın müstəqil Bakı Komitəsi yaransın (147, s.461). Buradan yeganə aydın nəticə əldə olunur. Moskva, Bakı partiya təşkilatının Azərbaycan Kommunist Partiyasının tərkib hissəsi olmadığını qeyd edərək, Bakının da Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanınmadığını təsdiqləyirdi. Beləliklə, bolşevik Rusiyasının ali məqsədi Azərbaycanı iki hissəyə parçalamaq və onları ayrıca inzibati vahid şəkildə sovetləşdirmək idi. Bu hissələrin biri milli simasını itirmiş, ruslaşmış və erməniləşmiş Bakı vilayəti, o birisi isə ərazisi hədsiz parçalanmış, kiçilmiş, sərhədləri Rusiya və Ermənistan ilə məhdudlaşan, beləliklə, heç bir strateji məna kəsb etməyən, milli yönümlü Azərbaycan Sovet Respublikası olmalı idi. Hətta Azərbaycan və Bakı ayrılmaz ərazi kimi tanınandan sonra da rus-erməni bolşevik cütliyü bu məqsədlərindən dönmürdülər. N.Nərimanov bu məkrli planlarla istər hakimiyyətə gəlmək ərəfəsində, istər də hakimiyyətə gələrək mübarizə aparmış, bu planları pozmuş, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, Bakının milli simasını saxlamış və paytaxt kimi tanınmasına nail olmuşdur. N.Nərimanov Orconikidze ilə danışıqlarında birmənalı olaraq Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzasının, Ordubad, Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəsiz Azərbaycanın torpaqları olduğunu təkrar-təkrar onun nəzərinə çatdırmışdır (161, s.34).

Aprelin 30-da Azərbaycan sovet hökuməti N.Nərimanovun adından nota göndərərək Ermənistan hökumətindən üç gün ərzində Qarabağı və Zəngəzuru Ermənistan qoşunlarından təmizləməyi, öz sərhədlərinə çəkilməyi və millətlərarası qırğını dayandırmağı tələb etdi. Əks təqdirdə Azərbaycan özünü Ermənistanla müharibə vəziyyətində hesab edəcəkdi. Eyni məzmunlu nota Ermənistan hökumətinə XI Qırmızı ordu rəhbərliyi adından da göndərildi.

Ermənilərin cavabı isə həmişə olduğu kimi idi. Belə ki, guya Azərbaycan ərazisində erməni qoşunu yoxdur və Qarabağ erməniləri qurultaylarında özlərini Ermənistanın tərkib hissəsi olduqlarını elan etmişlər. O ki qaldı Zəngəzura, onlar əsassız olaraq belə bir fikir irəli sürürdülər ki, guya bu ərazidə Azərbaycan qanunları heç vaxt hökm sürməmişdir. Onların fikrincə, Zəngəzurun Azərbaycana aidiyyətinə nə hüquqi, nə də faktiki bir əsas vardır (176, v.7). Buna əlavə olaraq Ermənistan Azərbaycan sovet hakimiyyətini Mustafa Kamal Paşa ilə əlaqədə olmaqda ittiham edirdi (176,v.5).

1920-ci ilin mayında Ermənistanın daşnak hökuməti sovet Rusiyasına müraciət edərək Azərbaycanla sərhədlərin həllində vasitəçi olmağı xahiş etdi (179, v.8). Sovet Rusiyası vasitəçilik hüququndan istifadə edərək ermənilər tərəfindən mübahisəli elan olunan ərazilərə qoşun yeritdi (179, v.6). 1920-ci ilin iyulunda da Ermənistan öz qoşunlarını Qazax tərəfdən Azərbaycana yeritdi (180, v.3). Həmin hücumu Azərbaycan tərəfinin hücumuna qarşı əks hücum adlandırsalar da (180, v.5), əslində bu, məkrli planın tərkib hissəsi idi. Yəni Azərbaycanı bu hissədə Gürcüstanla sərhədlərdən məhrum etmək idi.

Avqustda isə Ermənistan öz sərt mövqeyini bir daha bildirdi. Onun mövqeyinin mahiyyəti bundan ibarət idi ki, Ermənistan Azərbaycanla sərhədlərini Azərbaycanla deyil, Rusiya ilə müəyyənləşdirməlidir (180, v.2a).

Sovet Rusiyasının siyasətində üç ərazi (Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur) üstündə bəzən süni olaraq mübahisələr yaradılırdı. Bunlardan Ermənistanda və Azərbaycanda sovet hakimiyyətini qurmaq üçün şirnikdirici amil kimi istifadə olunurdu. Əvvəlcə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğundan bolşeviklər bu ərazilərin Azərbaycan torpağı olduğunu təsdiq etdilər. Sonra isə onlar bu ərazilərin “mübahisəli” olduğunu iddia etdilər və nəhayət, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurularkən rus siyasətinin əsl üzü açıldı. Ərazilərin üçünün də ermənilərə verilməsi tələb olundu.

1919-cu ilin axırlarından Naxçıvanda daşnaklar əsl müharibəyə girəndən sonra Türkiyə qoşunları Naxçıvanda həm hərbi, həm də siyasi vəziyyətə müdaxilə etməyə başladılar. 1920-ci ilin yazında Naxçıvanda hakimiyyət Türkiyə ilə sıx əlaqə saxlayan çar zabiti Kəlbəli xan Naxçıvanskiyə əlində idi. Türk generalı Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanı və ətrafını tam mənada öz himayəsi altına götürmüşdü. 1920-ci ilin martında Naxçıvana Əli Teymur bəyin başçılığı altında türk ordusunun bir dəstəsi daxil oldu və erməni dəstələrinin Naxçıvana müdaxiləsinə qarşı mübarizəni gücləndirdi. Bakıda sovet hakimiyyətinin qurulması Naxçıvanda hələ öz nəticələrini vermirdi. Bakıda sovet hakimiyyəti qurulandan iki ay sonra Bəyazıtdən və İqdırdan Cavid bəyin başçılığı ilə 9 minlik türk diviziyası Naxçıvana daxil oldu. Yalnız bir ay sonra, 1920-ci il iyulun 28-də XI Qırmızı ordu Naxçıvana daxil oldu. Naxçıvan İnkilab Komitəsi tərəfindən burada sovet hakimiyyəti elan edildi. 1920-ci ilin avqustunda XI Qırmızı ordunun rəhbərliyi türk hərbi dəstələrinin rəhbərliyi ilə danışığa girdilər. Söhbət türk qoşununun Naxçıvandan çıxarılmasından gedirdi. Lakin bir nəticə əldə olunmadı. Elə bu zamanlar Moskvada türk-sovet müqaviləsinin paraflanması baş verdi. Belə vəziyyətdə Moskva və Ankara hökumətləri qarşılıqlıya getmədən belə qərara gəldilər ki, müqavilə rəsmi imzalanana qədər hər iki qoşun Naxçıvanda qalsın (390). Naxçıvanın yeni sovet hakimiyyəti erməni daşnaklarına müraciət edərək onları sülhə çağırırdı. Lakin erməni daşnakları nəinki bundan imtina etdilər, hətta sentyabrın 24-də Naxçıvanda yerləşən türk qoşunlarına qarşı hücumə keçdilər. Türk qoşunları onlara cavab olaraq hücumə keçib, bir neçə əlavə ərazini tutdular. Belə şəraitdə vəziyyətin gərginliyini istəməyən Moskva tərəfləri sülhə çağırırdı. Çünki Moskva belə ehtimal edirdi ki, türk qoşunu Ermənistanı qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar aparsa, döyüşlər davam edər və sovetlər üçün pis nəticə verə bilər (122, t.42, s.339-340).

N.Nərimanovun Naxçıvan məsələsinə dair mövqeyi müəyyən maraq doğurur. Həqiqətən də N.Nərimanovun 1920-ci il 1 dekabr tarixli bəyanatında “Naxçıvan qəzası sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi” elan olunmuşdur. Bu hadisədən 27 gün sonra Ermənistan İnkilab Komitəsinin cavab bəyanatı

verilmişdir. Orada deyilirdi ki, Ermənistan sovet hakimiyyəti “öz gücünü yalnız xalqın, o cümlədən Naxçıvan zəhmətkeşlərinin açıq ifadə olunmuş iradəsində görür”. Qeyd etmək lazımdır ki, cavab bəyanatı Azərbaycan hökumətinə deyil, Naxçıvana göndərilmişdir. Bu da erməni siyasətinin bir təzahürüdür, onlar bununla Naxçıvanı Azərbaycan torpağı kimi tanımadıqlarını göstərmək istəyirdilər. Tarixi mənbələrdən bu da aydın olur ki, 1921-ci ildə N.Nərimanov Zəngəzur problemini bitmiş saymamış, Naxçıvanın Azərbaycandan ayrılmasını üçün Mehridən yol veriləsi uğrunda ardıcıl mübarizəsini davam etdirmişdir (265, v.23).

Naxçıvana dair Azərbaycan tərəfinin mövqeyinə ilk baxışda bəraət qazandırmaq mümkün olmadığı kimi, Ermənistan tərəfinin mövqeyinə də inanmaq çətinidir. Bəs, niyə Azərbaycan belə asanlıqla Naxçıvanı güzəştə getməyə hazır oldu və Ermənistan Naxçıvandan belə asanlıqla imtina etdi? Heç şübhəsiz, Azərbaycan tərəfinin Naxçıvana dair bəyanatı düşünülmüş taktiki bir addım idi. Hətta Ermənistanın qərarı qabaqcadan məlum idi. Tarixi şəraiti qiymətləndirmədən nə Azərbaycan hökumətinin, nə də Ermənistan hökumətinin bu addımlarına düzgün elmi tarixi qiymət vermək olmaz.

1920-ci il noyabrın 3-də Rusiyanın vasitəçiliyi ilə türk qoşunları Ermənistanı sülh təklifini irəli sürdü, lakin erməni tərəfi bundan imtina etdi. 1920-ci il noyabrın 11-də sovet Rusiyasının ikinci cəhdi də bir nəticə vermədi. Belə vəziyyətdə Kazım Qarabəkir Paşa qoşunlarını Ermənistanın üzərinə yeridərək onun tam təslim olmasına qədər hücumlarını davam etdirdi. Türklərin Ermənistan üzərində qələbəsi əslində bu ərazinin sovetləşməsində bolşevik Rusiyasına kömək etdi. Ermənilərin bu döyüşü “Böyük Ermənistan” uğrunda o dövrün son və məğlub döyüşü oldu. Həmişə olduğu kimi, Rusiyanın ənənəvi erməni siyasəti bu vəziyyətdə də özünü büruzə verdi. Bu da ondan ibarət idi ki, bir tərəfdən, sovet Rusiyası Ermənistanda sovet hakimiyyətini qurmaq istəyir, o biri tərəfdən isə yığılmağa məhkum olan daşnak hökumətinə müəyyən rəğbət bəsləyirdi. Çünki Rusiyanın Ermənistanda mövcud olan hakimiyyətdən asılı olmayan daimi marağı və bundan irəli gələn siyasəti var idi. O zamanın bəzi mətbuat orqanlarında gedən yazılardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sovet Rusiyası türk qoşunlarının hücumunun qarşısını almaq məqsədi ilə Ermənistanı sovetləşdirməyə məcbur olmuşdur (361, 1920, № 2). Bu yazılanlar, sözsüz ki, bir yazarın düşüncəsi olsa da, burada bir həqiqət vardır. Hətta Lenin yazırdı ki, “türk hücumu bizə qarşı yönəlmişdir. Antanta bizə quyu qazırdı, amma özü ona düşdü, çünki biz sovet Ermənistanını aldığımız” (122, t.42, s. 125). 1920-ci il dekabrın 2-də sovet Rusiyası sovet Ermənistanı ilə müqavilə bağlayaraq onun müstəqilliyini tanıdı. Bu münasibətlə Lenin təbrik teleqramında xüsusi vurğulayırdı ki, Ermənistan var gücü ilə Azərbaycanla və Türkiyə ilə “qardaşlıq həmrəyliyi siyasətini həyata keçirəcəkdir” (122, t.42, s.54). Deməli, Azərbaycan və Ermənistan arasında ola biləcək hər hansı mübahisəli məsələnin həllində Türkiyənin iştirakı və bir çox hallarda həlledici söz Lenin tərəfindən qəbul edilirdi.

Leninlə yanaşı, bunu hakimiyyətdən endirilmiş daşnak Ermənistanının başçısı Xatisyan da hiss etdi. O, elə həmin gün, dekabrın 2-də Aleksandropolda (Gümrü) Türkiyə ilə sülh müqaviləsi bağladı. Bu müqavilə bir neçə cəhətdən səciyyəvi idi. Müqaviləyə görə tərəflər aralarında mövcud olan müharibəni bitmiş hesab edir və daimi sülh üçün danışıqlara başlayırdılar; Türkiyə-Ermənistan sərhəddi dəqiqləşdirilirdi; Şaxtaxtı və Şərur rayonlarında plebissit keçirilənə qədər Naxçıvanda Türkiyənin himayəsi altında idarəetmə formasını və sərhədlərini müəyyənləşdirən yerli özünüidarəetmə yaradılırdı və Ermənistan ona qarışa bilməzdi; müqavilə imzalandığı andan əhaliyə istədiyi yerə köçüb getmək imkanı yaradılırdı; imperialist dövlətlərinin ictimai sakitliyi pozmaq üçün törətdikləri qızışdırıcı hərəkatların qarşısını almaq üçün Yerevan Respublikasına daxili qayda-qanunu qorumaq üçün yüngül silahlanmış polis, dövlət sərhəddini qorumaq üçün 20 pulemyot, 8 dağ və ya səhra silahı ilə silahlanmış 1500 nəfərlik muzzdlu hərbi qüvvə saxlamağa icazə verilirdi; Ermənistan heç bir ordu saxlamayacağı öhdəliyini öz üzərinə götürürdü və hərbi mükəlləfiyyət keçirə bilməzdi; yuxarıda göstərilənlərə nəzarət etmək üçün Türkiyənin siyasi nümayəndəsi İrəvanda yaşamağı idi; bunun müqabilində daxili və xarici təhlükəyə qarşı mübarizədə Ermənistan Respublikası tələb edirdisə, TBMM hökuməti öhdəlik kimi ona silahlı yardım göstərməyi öz üzərinə götürürdü; Ermənistan ərazisindən Türkiyə üçün təhlükə olardısı, Türkiyə Ermənistana qoşun yeridə bilərdi; Ermənistan hökuməti öz ərazisində yaşayan müsəlman əhalinin mədəni və dini inkişafı üçün şərait yaratmalı idi. TBMM hökumətinin, məcbur olub müharibəyə girdiyindən və iki illik müharibədə ordusunun saxlanmasına böyük xərc çəkdiyindən, Ermənistandan təminat tələb etməyə haqqı olsa da, humanizm prinsiplərinə hörmət edərək bundan imtina edirdi və s. (175, v.86; 10, s.31-32). Bu müqavilə daşnakları hakimiyyətdən saldı. Bundan sonra Rusiya Ermənistanı bolşevikləşdirdi. Türkiyəyə münasibətdə loyallıq olan bolşeviklərin Ermənistanı nəzarət altına almaqları türkləri rahatlatdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci ilin dekabrında türk qoşunları nəinki Naxçıvanda hələ də tam gücü ilə mövcud idi, hətta onlar Qırmızı ordudan say, silah və sursat baxımından daha üstün idilər. Belə bir tarixi şəraitdə N.Nərimanov tərəfindən Naxçıvan haqqında verilən bəyanatın ermənilər üçün nə dərəcədə real həyata keçirilə biləcək bir ideya olduğu göz qabağındadır. Bu hadisələrdə Qırmızı ordu ilə kamalçıların arasında olan əmin-amanlığın yaranmasında N.Nərimanovun əvəzsiz rolu olmuşdur (100, s.53). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın taleyinin həllində ardıcıl, düşünülmüş strateji və taktiki addımlar silsiləsi görünməkdədir. Yalnız Azərbaycanın Türkiyə ilə gizli danışıqlarda razılaşdırılmış addımları belə uğurlu nəticə verə bilirdi. Bunların düşünülməsində və həyata keçirilməsində, sözsüz ki, Mustafa Kamal Paşanın və N.Nərimanovun qiyabi və həmrəy danışıqları, Mustafa Kamal Paşanın və Kazım Qarabəkir Paşanın sərkərdəlik istedadları, Naxçıvan əhalisinin qətiyyəti və N.Nərimanovun bu ağır

vəziyyətdə həyata keçirdiyi milli maraqlara söykənmiş, düşünülmüş dövlət siyasəti həlledici rol oynadı. Türkiyədən Moskvaya gedən və Moskvadan Türkiyəyə qayıdan bütün nümayəndə heyətləri ilə N.Nərimanov şəxsən görüşmüşdür və bir çox hallarda təkbətək danışıqlar aparmışdır.

Fikrimizcə, şifahi bəyanatdan əlavə N.Nərimanovdan rəsmi sənəd, yəni Ermənistan-Azərbaycan sazişi tələb olunmuş, lakin N.Nərimanov bundan imtina etmişdir. N.Nərimanovun bəyanatında Naxçıvana aid bir xüsusiyyət diqqəti cəlb edir. Əgər N.Nərimanov bəyanatında Zəngəzurdan sovet Azərbaycanının qoşununu çıxarmağı vəd vermişdirsə, Naxçıvan və Qarabağ barəsində belə vəd verilməmişdir. Naxçıvan əhalisinin heç bir şərtlə Ermənistana tabe olmayacağı ermənilərə də, Azərbaycan rəhbərliyinə də yaxşı məlum olmuşdur. Ermənistan və Azərbaycan artıq Rusiya dövlətinin maraq və təsir dairəsində olduqlarından ermənilər anlayırdılar ki, onlar istədikləri üsulla, yəni hər bə etnik təmizləmə yolu ilə Naxçıvana hakim ola bilməyəcəklər. Fikrimizcə, ermənilərin bu addımı xüsusi tədqiqata möhtacdır. 1920-ci il dekabrın 2-də Rusiya ilə Ermənistan arasında imzalanmış sazişdə Zəngəzur Ermənistan ərazisi kimi göstərilmişdir, Naxçıvan və Qarabağ haqqında isə heç bir qeyd yoxdur.

O zamanlar ərazilərin səsvermə yolu ilə dövlət mənsubluğunu müəyyənləşdirmək praktikası geniş yayılmışdır. Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmaq məsələsində də həmin üsuldən istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, Zaqatala dairəsinin taleyinin həllini də Azərbaycan Milli Şurası yerli əhalinin öhdəsinə buraxmışdı (349, 3 noyabr 1918, № 92). Sorğu nəticəsində bu ərazinin taleyi Azərbaycanın xeyrinə həll olunmuşdur. Qars vilayətinin də tabeliyinin əhalinin istəyi nəzərə alınmaqla həlli təklif olunmuşdur.

Beləliklə, Naxçıvanın Ermənistana verilməsi məsələsi Naxçıvan əhalisinin öhdəsinə buraxılmış, yəni onların rəyi həlledici rol oynamışdır. O ki qaldı Naxçıvanın əhalisinin iradəsinə, o zamanlar Naxçıvan qəzasında və Şərur-Dərələyəzdə əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlı idi (218, v.60-61). Təklif olunan əhalinin iradəsinin ifadəsi Naxçıvanda hələ AXC dövründə, Paris sülh konfransı ərəfəsində keçirilmişdi. Azərbaycanın Naxçıvanla bağlı addımını bu torpaqdan imtina kimi deyil, sadəcə siyasətə məlum və nəticəsi qabaqcadan bəlli olan taktiki addım kimi qiymətləndirmək lazımdır. Naxçıvanda rəy sorğusu keçirilərkən heç bir gözlənilməz hadisə baş vermədi. Əhalinin 90%-i Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi (54, s.301). N.Nərimanov bütün bunlarla kifayətlənməyərək Türkiyə ilə danışıqlara başlamışdır.

T.Köçərli “Qarabağ” əsərində belə bir nəticəyə gəlir ki, “əgər N.Nərimanov Dağlıq Qarabağla Zəngəzurun “dərhal və danışıqsız Azərbaycana birləşdirilməsi” naminə Naxçıvandan imtina etmək tələbinə “bəli” desəydi, şübhəsiz, Naxçıvanın Ermənistana verilməsi gerçəkləşərdi” (43, s.360). Müəllif Naxçıvan probleminin həllini N.Nərimanovun uğuru və S.Orconikidzenin uğursuzluğu kimi qiymətləndirir (43, s.378). Çünki Orconikidze və Kirov rus-türk danışıqları

ərəfəsində, 1921-ci il yanvarın 2-də RK(b)P MK-nın bütün üzvlərinə tamamilə məxfi məktubda yazırdılar: "...türklər Naxçıvanda öz bufer zonalarını yarada bilərlər. Onlar burada xüsusi xanlıq yaratmaq istəyirlər. Onların əlində Təbriz dəmiryolu olacaq, bizi İrandan ayıracaq və Ermənistanı parçalayacaq".

N.Nərimanov Naxçıvanın taleyi ilə bağlı öz diplomatik-siyasi mübarizəsini davam etdirmişdir. Şaxtaxtinski Moskvadan xalq xarici işlər komissarı M.Hüseynova yazırdı ki, Türkiyə-Rusiya danışıqlarında məhz Azərbaycanın təkidi ilə Naxçıvan məsələsinin müzakirə edilməsinə və Türkiyənin təkidi ilə Azərbaycanın xeyrinə həllinə nail olmuşdur (251, v.138). Azərbaycan tərəfi 1921-cü il avqustun 14-də Naxçıvan rəhbərliyinə teleqram vuraraq tələb etdi ki, "Ermənistan XKS tərəfindən göndərilən bütün ermənilər təcili olaraq Naxçıvandan çıxarılsınlar". Həmin teleqramın bir surəti də Ermənistan rəhbərliyinə göndərilmişdir (212, v.36).

N.Nərimanovun tapşırığı ilə Azərbaycanın Moskvadakı səlahiyyətli nümayəndəsi M.Hacinski Moskvada ezamiyyətdə olan Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı Bəkir Sami ilə görüşərək ermənilərin əsassız olaraq iddia etdikləri əraziləri, xüsusən də Naxçıvan problemini müzakirə etdilər. N.Nərimanovun nümayəndələri Türkiyə tərəfinin problemlərə siyasi müdaxiləsinə razılığını aldılar. Bir neçə gündən sonra Bəkir Saminin Leninlə görüşündə bu razılığın nəticəsi özünü büruzə verdi. Məhz bu danışıqlar nəticəsində Naxçıvanla bağlı Qars müqaviləsinin əsası qoyuldu. Qars müqaviləsinin bir çox vacib xüsusiyyəti var idi: Türkiyə əslində nəinki öz sərhədlərini, hətta iki sovet respublikası arasında da sərhədlərin müəyyənləşməsində öz kəsərli sözünü dedi. Türkiyənin Azərbaycanla Ermənistan arasında, sərhədlərin müəyyənləşməsində iştirakı, sözsüz ki, onun həm öz mənafeyi, həm də Azərbaycana qarşı xüsusi münasibətinin təzahürü idi. Beləliklə, 1921-ci il martın 16-da Moskva, oktyabrın 13-də isə Qars müqavilələri bağlandı. Bu müqavilələrin həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün tarixi əhəmiyyəti var idi. Azərbaycan, nəhayət, Ermənistan ilə sərhədlərini beynəlxalq sənədlə, Türkiyə hamiliyi və Rusiyanın iştirakı ilə rəsmiləşdirdi. Türkiyə üçün bu sənədin tarixiliyi ondan ibarət idi ki, bir dövlət olaraq beynəlxalq həyatdan təcrid olunmadan çıxdı, qonşuları ilə sıx və qarşılıqlı iqtisadi və diplomatik əlaqələrini tənzimləyən sazişləri əldə etdi. M.Qasimov yazır ki, Türkiyə ona zorla qəbul etdirilən Sevr müqaviləsinə qarşı Rusiya ilə birlikdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın dəstəyini aldı; dünyaya, xüsusən Antanta ölkələrinə Sevr müqaviləsinin iflasa uğrayacağını göstərdi; üç Cənubi Qafqaz respublikası, xüsusən Ermənistanla münasibətlərini tənzimlədi; özünün Güney Qafqaz respublikaları ilə olan sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etdi (10, s. 109-110). Türkiyə hökuməti Azərbaycan və Ermənistanın Qars müqaviləsinə imza atmasına və bu istəyin reallaşmağında N.Nərimanova ümid bəsləyirdi. Türkiyə rəhbərliyi Ermənistan rəhbərliyinin Qars müqaviləsindən imtina edəcəyindən narahat idi. Nərimanov bu məsələnin həllində sərt mövqe nümayiş etdirmişdir. N.Nərimanov

Ümumazərbaycan sovetlər qurultayında Naxçıvanla bağlı xüsusi vurğulanmışdır ki, sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasındakı müqaviləyə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığı altında bir respublika kimi tanınacaq və Azərbaycan nümayəndə heyəti bu işdə var qüvvəsi ilə çalışacaqdır (286, t.2, s.500). Müqavilədən sonra Türkiyə Ukrayna ilə də saziş bağladı. Bu tərəfdən sərhədlərini qanuniləşdirən və möhkəmləndirən Türkiyə silahlı qüvvələrini başqa sərhədlərinə yönəldərək uğur qazandı. Türkiyə-Rusiya və başqa sovet respublikaları ilə dostluq və əməkdaşlıq sazişlərinin əldə olunmasında N.Nərimanovun rolu gözə çarpacaq dərəcədə olmuşdur. Bu müqavilələrin imzalanması və təsdiqindən sonra Rusiya Cənubi Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirdi və üç respublikanı vahid ittifaq dövlətində birləşdirmək üçün addımlar atdı.

Bölgənin işinə müdaxilə edən ölkələrin və erməni siyasətçilərinin Zəngəzura xüsusi marağı gözə çarpır. 1919-cu il mayın 19-da Bakıda yerləşən müttəfiq qoşunlarının komandanı general Şatevord Azərbaycan hökumətini xəbərdar edirdi ki, “Zəngəzurdə Azərbaycan idarəçiliyi təşkil olunmayacaq” və “Zəngəzurun işlərinə hər hansı müdaxilə yolverilməzdir” (145, s.235). Erməni tədqiqatçısı Qrant Avetisyan belə qeyd edir ki, 1919-cu ilin dekabrında erməni hökuməti Azərbaycanla danışıqlar aparmağın aşağıdakı şərtlərini irəli sürmüşdü: Şərur-Naxçıvan yolu açılsın, Azərbaycan Zəngəzura olan iddialarından imtina etsin, ermənilər Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılarla eyni hüquqlara malik olsun (390). Həmin şərtlərin Ermənistanın baş naziri Aleksandr Xatisyan tərəfindən F.Xoyskiyə teleqram şəklində göndərildiyini də müəllif qeyd edir (390).

1920-ci ilin yanvarından aprelinə qədərki dövrdə daxil olan sənədlərdə səslənən əsas narahatlıq Zəngəzur və Qarabağ cəbhələrinin ermənilər tərəfindən birləşdirilməsi idi. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ordusu Türkiyə ordusu ilə birlikdə Zəngəzurdə hərbi əməliyyatlar aparmağa məcbur olmuşdu və bu yerləri nəzarəti altına almaqda idi. Lakin Azərbaycan-Türkiyə birliyi, bir sıra dövlətlər tərəfindən ərazi problemindən daha çox siyasi addım kimi qiymətləndirilirdi, çünki Qərb ölkələri Azərbaycanın Türkiyə ilə birbaşa əlaqəsindən narahat olaraq bunu yolverilməz sayırdılar. Ona görə ki, bu vəziyyət regionda türkçülüynün güclənməsinə gətirə bilərdi. Narahatlıq ingilis hərbi diplomatı polkovnik Rxeinin məlumatından da aydın olur. Rxei yazırdı ki, bu hərbi yürüşün, Azərbaycan-Türkiyə hərbi birliyinin əsas məqsədi “Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirməkdir” və bu dəhlizlə Azərbaycana silah və sursat göndərməkdir. Əgər biz vaxtında müdaxilə etməsək, Türkiyə-Azərbaycan birləşmiş ordusu Zəngəzuru ala bilər və ermənilər məğlub ola bilər (281). Rxei N.Usubbəyovla Ermənistan baş naziri Xatisyanın görüşünə nail oldu. Həmin görüşdə Azərbaycandan tələb olunurdu ki, Zəngəzurdə hərbi əməliyyat dayandırılınsın, oradan ordu çıxarılsın və yollar açılsın. Buna cavab olaraq N.Usubbəyov yurduvəsindən didərgin salınanların öz yuvalarına qayıtmasının təmin olunmasını tələb etdi. Xatisyan bu didərginlərin bir il, il yarım əvvəl Zəngəzuru tərk etdiklərini

və onların geri dönüb yaşaması üçün şəraitin olmadığını bəhanə gətirsə də, N.Usubbəyov bununla razılaşmadı. Beləliklə, danışıqlar Azərbaycanın xeyrinə nəticələnmədi.

Amma Azərbaycan və Türkiyə ordularının birgə uğurlu hərəkəti dayandırıldı. 1920-ci il aprelin 27-də general Səlimov Şuşadan Bakıya belə bir məzmunlu teleqram göndərdi: “Bilmirəm, Zəngəzura hərəkəti davam etdirimmi” (146, s.578). Həmin gün Bakıda Parlamentin iclasında əsas məruzəçi olan M.H.Hacınski Zəngəzurun taleyinin daxili qüvvələr hesabına həlli qarşısında aciz olduqlarını bildirir (147, s.535). Bu məlumatlardan iki nəticəyə gəlmək olar. Birincisi, o zaman Zəngəzurun böyük hissəsi erməni silahlı dəstələrinin nəzarətində idi. İkincisi, Azərbaycan ordusunun Zəngəzuru azad etmək gücünə nə dərəcədə hazır olduğu sualı hökumət başçıları və ordu generalı qarşısında da dururdu. T.Köçərli bu məsələyə münasibət bildirərkən belə bir nəticəyə gəlir ki, “Zəngəzurda erməni silahlı bəndələrini darmadağın etmək işi yarımçıq qalmışdı” (43, s.346). Rəsmi sənədlərdə də qeyd olunurdu ki, “Zəngəzur Ararat (erməni) qoşunları tərəfindən dağıdılmışdır” (233, v. 13).

Türkiyənin “Cümhuriyyət arxivi”nin 930 №-li fondunda Zəngəzur mövzusunda aid 1918-ci ilin avqustundan 1920-ci ilin aprelinə qədərki dövrü əhatə edən 50-dən çox sənəd saxlanılır. Bu sənədlərlə tanış olaraq Zəngəzurun siyasi və hərbi durumu haqda nəticəyə gəlmək olar. İlk sənəddən aydın olur ki, 1918-ci ilin avqustunda Andronikin dəstələri Zəngəzur əyalətinin bir qismini ələ keçirmişdir. 1919-cu ilin yanvarından başlayaraq ermənilər tərəfdən Zəngəzurun müsəlman kəndləri yerlə-yeksan edilir, kəndlərin əhalisinin bir qismi məhv edilir, qalan hissəsi isə qovulurdu. Məktublarda ermənilər tərəfindən vaxtaşırı dağılan kəndlərin sayı göstərilir: 30 kənd (yanvar 1919), 110 kənd (oktyabr 1919), 20 kənd (dekabr 1919), 26 kənd (dekabr 1919), 26 kənd (yanvar 1920), 40 kənd (yanvar 1920). 19 yanvar 1920-ci ildən başlayaraq və xüsusən 31 dekabr 1919-cu ildən 5 fevral 1920-ci ilə qədər bəzi məktublarda dağıdılan kəndlərin adları sadalanır: Oqupir, Davidan, Atkız, Şabadan, Apişu, Kuşuçilər, Kazıkurdalı, Koğçinək bölgəsi, Xanbulaq otağı. 3 dekabr 1919-cu ildə Zəngəzurda məsciddə toplanan 900 kişinin, 400 qadın və uşağın ermənilər tərəfindən dinamitlə partladılması haqda xəbər verilir. Həmin dövrdə insan və kənd itkiləri o qədər idi ki, bəzən məhv edilən kəndlərin, mənsiz, sadəcə siyahısı göstərilmişdir. Zəngəzur Azərbaycan torpağı olsa da, oranın böyük bir hissəsi 1919-cu ildə artıq ermənilər tərəfindən idarə olunurdu və azərbaycanlılar yaşayan bir çox kəndlər dağıdılmışdı (277).

Zəngəzuru Azərbaycandan ayırmaq dünya siyasətinin gizli oyunun nəticəsi və dünya geosiyasətinin maraqlarının təcəssümü idi. Tarixən Avrasiyada mövcud olan “vahid türk xətti”nin dünya xəritəsində bir neçə sahədə sınması, türk xalqlarının bir-birindən təcrid olunması dünya və xüsusən erməni və rus siyasətçilərinin ümdə maraqları idi. Sibir türklərini məcburi assimilyasiyaya uğradaraq Yaquut və Altay türklərini təcrid etmək, Orenburq vilayətini

Qazaxıstandan ayırmaqla və Həştərxan türklərini məcburi assimilyasiyaya uğratmaqla bir tərəfdən Başqırdıstanı, Tatarıstanı və çuvaşları, o biri tərəfdən isə Orta Asiya türklərini türk dünyasından təcrid etmək, tatarları Krımdan, türkdilli qaraçayları və balkarları Qafqazdan sürgün edərək, Krımı və Qafqazı türksüzləşdirmək və Azərbaycanı şimal türklərindən, Zəngəzuru ayırmaqla Azərbaycanı Türkiyə dövlətindən təcrid etmək məqsədindən irəli gəlirdi. Bunlar möhtəşəm Avrasiya “vahid türk xətti”nin zəncirvari sınmasının təzahürləridir.

Belə bir sual yaranır: Əgər N.Nərimanov bu şəraitdə vəzifəsindən istefa versəydi, yaxud ümumiyyətlə, bu vəzifədə N.Nərimanov deyil, o dövrün başqa bir azərbaycanlı siyasətçisi olsaydı, Azərbaycan dövləti Naxçıvanı və Qarabağı Azərbaycan torpağı kimi saxlaya bilərdimi? N.Nərimanov kimi milli təmayüllü kommunistlər bir növ bolşevik siyasətinin qəddarlığına qarşı xalqlarının maraqlarını qorumaqda zərbələri özlərinə olan sipər kimi dururdular. Axı, Gürcüstanda Mdivani, Okucaya kimi milli təmayüllü kommunistlər vəzifələrindən kənarlaşdırıldıqdan sonra yerinə Lavrenti Beriya gəldi. Azərbaycanda isə N.Nərimanov hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmaqla Levon Mirzoyanın hakimiyyətə gəlməsi üçün zəmin yaradıldı. Qazaxıstanda milli təmayüllü kommunist Saken Seyfullin Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra, Qazaxıstana başçı vaxtilə II Nikolayın qətində fəal iştirak edən Qoloşşekin kimi qəddar şovinist bolşevik keçdi. O dövrdə vəzifə, onu tutanlar üçün repressiyalardan qorunmaq məqsədi ilə deyil, bir çox hallarda xalqını repressiyalardan qurtarmaq, milli dəyərlərini mühafizə etmək üçün istifadə olunurdu. Vəzifəli adamlar daha çox təqiblərə və repressiyalara məruz qalırdılar. Özbəkistanda milli təmayüllü kommunist A.İkramovu respublika partiya rəhbəri vəzifəsindən azad etməzdən əvvəl onu Moskvaya çağırıdılar. Həmin dövrdə Özbəkistanda rəhbər vəzifədə olan adamların çoxunu həbs etdilər. Onu Daşkəndə qaytarıb vəzifədən azad edərkən Mərkəzi Komitənin üzvləri arasında heç kvorum da olmamışdır. Həmin vaxt onun köməkçilərindən birini yüksək vəzifəyə çəkdiklərini bilərək A.İkramov ona xəbər çatdırır ki, bu addım “sadəcə səni həbs etmək üçün edilir”. Həqiqətən də A.İkramovun həbsindən sonra Özbəkistanda görünməmiş repressiyalar baş vermişdir (386, 1989, № 96, s.75).

Qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur bolşevik Rusiyasının təkidi ilə sovet Ermənistanına verilmiş olsa da, əslində 1921-ci ilin yayına qədər orada sovet Ermənistanının orqanları, qurumları deyil, daşnak qüvvələri hökm sürürdü (161). 1921-ci il martın 21-də Q.T.Minosyan adlı bir nəfərin Azərbaycan hökumətinə Gorusdan vurduğu teleqram bu cəhətdən səciyyəvidir. Teleqramda deyilirdi: “Beş aydır ki, Zəngəzur bolşeviklərdən azad olunmuşdur və 1920-ci il dekabrın 25-də Tatev qurultayında Zəngəzur azad elan edilmişdir. Qurultayda belə nəticəyə gəlmişik ki, qonşumuz və qardaşımız olan tatarlarla (yəni azərbaycanlılarla - H.H.) əlaqələrimiz dostluq əsasında qurulmalıdır. Sizə bir neçə nüsxə “Müsəlman qardaşlarımıza müraciət” göndərirəm və xahiş edirəm ki, onu yayasınız”.

Teleqramda bir daha qeyd olunurdu: “Biz istərdik ki, qardaşlıq əlaqələrimizi bərpa edək” (245, v.17). Bu teleqram bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Sənəddən aydın olur ki, 1920-ci ilin noyabrında Zəngəzur bolşeviklərin deyil, onların əleyhinə olan qüvvələrin idarəsində idi. Zəngəzurdakı mövcud hakimiyyət sovet Azərbaycanı ilə əlaqə saxlamağa ehtiyac duyurdu.

N.Nərimanov Zəngəzurla bağlı 1920-ci il dekabr bəyanatını verərkən meydana təklənmiş vəziyyətdə olmuşdur. O, təkbaşına Zəngəzurun Azərbaycandan ayrılmasının qarşısını almaq üçün heç bir şey edə bilməmişdir. N.Nərimanov özü də bunu etiraf edirdi: “Əgər müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti... milli təmayül əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru ala bilməzdi” (243, v.7-8).

N.Nərimanovun Dağlıq Qarabağ probleminə münasibəti birmənalı olmuşdur. 1920-ci ildə Dağlıq Qarabağda ermənilərin keçirdiyi “qurultayın” qərarının nəticəsiz qalmasını N.Nərimanovun Ermənistanı verdiyi notanın nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. 1920-ci il iyulun 10-da N.Nərimanov Moskvaya RK(b)P MK-ya “Dağlıq Qarabağda vəziyyət” haqqında teleqram vurmuşdur. Teleqram bu sözlərlə bitirdi: “Müsəlman əhalisi Moskvanın qəflətən köhnə mövqeyə qayıtmasını və ermənipərəst siyasət yürütməyini sovet hökumətinin Azərbaycanın sərhədlərini qorumaq iqtidarında olmaması və xainlik kimi qiymətləndirəcəkdir” (320, v.3). 1921-ci ildə bir-birinin ardınca qəbul olunan üç qərardan irəli gələn nəticələri də N.Nərimanovun siyasətinin uğuru kimi qiymətləndirmək olar. 1921-ci il iyunun 19-da Ermənistan tərəfindən “Dağlıq Qarabağın Ermənistanı yenidən birləşdirilməsi haqqında” dekret həyata keçirilmədi, iyunun 26-da Azərbaycan XKS-nin qərarı ilə Ermənistanın Dağlıq Qarabağda olan nümayəndəsi Mravyanın fəaliyyəti qadağan olunaraq xətm edildi (205, v.1). N.Nərimanov bu qərarı haqqında rəsmi olaraq Orconikidzeyə və Ermənistan İnkilab Komitəsinin sədri Myasnikova bildirmişdir (206, v.71). 1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək haqqında qərarı da nəticəsiz qaldı. Nəhayət, 1921-ci il iyulun 5-də RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun qərarı ilə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanması gerçəkləşdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qərarla ona “geniş vilayət muxtariyyəti verildi” (237, v.122). Bu tövsiyənin həyata keçirilməsi N.Nərimanovun Azərbaycanda hakimiyyəti dövründə baş tutmamışdır: “Mirzoyanın güclü təsiri altında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət elan edilmişdir. Mənim vaxtımda bu, mümkün olmamışdır” (316, s.441). Bu qərardan az sonra N.Nərimanov Orconikidzeyə, Ermənistan İnkilab Komitəsinin sədri Myasnikova və Qarabağın Ermənistanda səlahiyyətli nümayəndəsi Mravyana teleqram vuraraq bildirmişdir ki, Mravyanın missiyası əsassızdır və o, geri çağırılır (206, v.71).

N.Nərimanovun 1922-ci il 13 iyul tarixli “Biz və onlar” qeydlərindən aydın olur ki, onun məşhur 1920-ci il noyabr bəyanatının arxasında hadisələr və sövdələşmələr olmuşdur. Bu qeydlərində o deyirdi: “Azərbaycan Zəngəzuru

Ermənistanın ayrılmaz hissəsi elan edir”. Buna cavab olaraq Ermənistan Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi elan etdi (287, s.53-56). Qarabağ probleminin həllində N.Nərimanovun mövqeyi, ardıcıl fəaliyyəti və nəticəsi müsbət olmuşdur. O, RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağı Ermənistana vermək qərarını bir gecənin içində dəyişdirmişdir.

Azərbaycan Respublikasını müstəqil dövlət olaraq tanımaq istəməyən bolşeviklər sovet hakimiyyəti qurulandan bir neçə gün sonra, 1920-ci il mayın 7-də menşeviklərin idarə etdikləri müstəqil Gürcüstanı bir dövlət kimi tanıyaraq onunla saziş bağladı (135, s.27-31). Sazişdən aydın olur ki, Gürcüstan Zaqatala qəzasına olan iddialarını hələ də qüvvədə saxlayırdı. Sazişdə nəzərdə tutulurdu ki, bu ərazinin statusuna yenidən baxılacaqdır. Azərbaycan tərəfi də bu qeydlə razılaşırdı (135, s.27-31). Bu razılıq N.Nərimanovdan alınmamışdı, çünki o, Bakıya ancaq mayın 16-da gəlmişdi. Sovetləşmə baş verəndən sonra N.Nərimanovun səyi nəticəsində Gürcüstan Zaqatalanı və “Poylu körpüsündən şimal-şərqə tərəf olan ərazidən imtina edərək, bu əraziləri Azərbaycanın ərazisi elan etdi” (287, s.53-56).

Milli respublikaların ərazilərində muxtar qurumların yaranması da ərazi bütövlüyünə xələl gətirirdi. Gürcüstanda yaranmaqda olan muxtariyyətlərə qarşı çıxış edirdilər. Azərbaycandan fərqli olaraq orada bu istiqamətdə fəaliyyət göstərənlərin sayı məhdud deyil, geniş idi. Gürcüstanda muxtariyyətlərin yaranması Gürcüstan KP MK-da və İnkilab Şurasında müzakirə ediləndə Gürcüstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və İnkilab komitəsinin rəhbərləri B.Mdivani, S.Kavtaradze, M.Okucava, K.Tsintsadze və başqalarının səyi ilə səs çoxluğu ilə qərar qəbul olunmadı. Muxtariyyətlərin paytaxtını müəyyənləşdirəndə də rəhbərlik Sxinvalinin Cənubi Osetiyanın, Batumun isə Acarıstanın paytaxtı olmasına etiraz etdilər. Amma bütün bu səylərə baxmayaraq, muxtariyyətlər də, nəzərdə tutulan paytaxtlar da Moskvanın təkidi ilə həyata vəsiqə aldı.

Zaqafqaziya federasiyasının və SSRİ-nin yarandığı zaman N.Nərimanov və gürcü milli təmayülçüləri bir çox məsələlərdə vahid cəbhədən çıxış edirdilər. Bu fikir ümumiliyi Cənubi Qafqaz respublikalarının dəmiryollarının və xarici banklarının birləşməsi, müttəfiq respublikalar arasında mövcud olan gömrük sisteminin ləğvinə qarşı çıxmaqda özünü daha aydın büruzə verirdi. Bu məsələlərə münasibətdə N.Nərimanov etiraz səsini ucaldaraq və xüsusi mövqeyini bildirərək açıq-aydın elan edirdi ki, istənilən vəziyyətdə respublika öz müstəqilliyini siyasi sahədə tam şəkildə qoruyub saxlamalıdır. Hərbi komissarlıqların fəaliyyətində və xarici ticari əlaqələrdə də müstəqillik qalmalıdır (322, v.1-4). Lenin Cənubi Qafqaz federasiyasının yaradılmasını tələsik addım saydığı halda, Stalin bu federasiyanın qurulmasını reallaşdırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 1922-ci ilin fevral ayında Şimali Qafqaz hərbi dairəsinin xüsusi şöbəsi Azərbaycan MİK-dən Berlində oxuyan azərbaycanlı tələbə Məmmədova göndərilən məktubu kəşfiyyət yolu ilə əldə

etmişdi. Məktubda deyilirdi ki, “N.Nərimanov federasiyanın yaranmasına etiraz etdi, amma buna baxmayaraq federasiya yarandı. N.Nərimanovu fəaliyyətinə görə elə “millətçi” deyərək qaralayırlar. Bizdə dövlət naminə çalışan müsəlmanlar yox dərəcəsinədir” (280, v. 12). N.Nərimanov sonralar Zaqfederasiya hökumətinin başçısı seçilərək, milli respublikaların hüquqlarına hörmətlə yanaşırdı.

SSRİ yaradılarkən Ukrayna yaranan qurumun sadəcə ittifaq adlandırılmasını, Stalin isə yeni qurumun dövlət adlandırılmasını təkid etdi. Ukrayna yeni qurumun mərkəzi orqanlarının formal xarakterli olması, Stalin isə onların canlı orqanizm olması təkliflərini irəli sürdü. O zamanlar hətta quberniyaların bərpası haqqında da fikirlər var idi (121). Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna rəhbərlərinin birgə söyi nəticəsində Lenin yeni dövlətin yaradılma şərtlərinə bir neçə əlavə etdi. Onlardan biri bu dövlətin əslində Rusiya federasiyası mahiyyətində deyil, “eyni hüquqlu respublikaların ittifaqı” və hər ittifaqa daxil olan dövlətin “suveren respublika” olduğu və istədiyi zaman ittifaqdan çıxmaq hüququnun olması idi. Birgə söylərin nəticəsi bununla kifayətləndi.

Beləliklə, Cənubi Qafqazda sərhəd məsələlərinin ətrafında ziddiyyətlər Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda demoqrafik xəritəni dəyişdirmək siyasəti ilə yaranmış, 1917-ci il Fevral inqilabından sonra bir çox hallarda erməni siyasətçilərinin təşəbbüsü ilə gündəliyə çıxmış (105), Oktyabr çevrilişindən sonra inkişaf etmiş, Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yaradılarkən şiddətlənərək qanlı qarşıdurma şəklini almış, dünyanın aparıcı dövlətləri bu işdə çox vaxt obyektiv mövqe tutmamış, qeyri ardıcıl siyasət aparmış, Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bu mübarizə sovet Rusiyasının iştirakı ilə davam etmiş və onların maraqları nəzərə alınaraq, nəhayət, beynəlxalq sazişlərlə rəsmiləşmişdir. Beləliklə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə və onun nəticələri ayrı-ayrı dövrlər və hökumətlərin məsuliyyəti ilə yanaşı, Rusiya istilas dövrü və 1917-ci ilin fevralından 1923-cü ilin iyuluna qədərki dövrü tam şəkildə əhatə edərək hərtərəfli qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ərəfəsində Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur və Zaqatalanın sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycan ərazisi olduğu dəfələrlə etiraf edilsə də Gürcüstanın sovetləşmə növbəsi çatanda Rusiya artıq Zaqatalanın gürcülərin xeyrinə mübahisəli olduğu haqda saziş imzaladı (135, t.4, s.27-31). Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulmaq ərəfəsində onlara verilən vəd, qurulduğu gün - dekabrın 1-də yerinə yetirildi. Ermənistan Naxçıvanı, Zəngəzuru, Qarabağı onlara vermək haqqında Azərbaycanın bəyanatına nail oldular. 1920-ci il dekabrın 2-də Rusiya ilə artıq sovetləşmiş Ermənistan arasında imzalanan sazişdə Zəngəzur Ermənistan ərazisi kimi göstərilmişdirsə də, Naxçıvan və Qarabağ haqqında heç bir qeyd olmamışdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurularkən Azərbaycan tərəfindən artıq İrəvan xanlığının əraziləri rəsmi olaraq ermənilərə verilmiş, Borçalı və Dərbənd problemi gündəlikdən çıxmış, Zaqatala Rusiya-Gürcüstan müqaviləsi ilə mübahisəli ərazi kimi müəyyənləşdirilmiş,

Qarabağda separatçı silahlı üsyan qalxmış, Naxçıvanda vəziyyət çox ağır olaraq qalmışdı. Zəngəzurun böyük hissəsinə erməni silahlı dəstələri tərəfindən nəzarət olunurdu.

“V.İ.Leninə məktub”unda N.Nərimanov ərazi problemləri haqqında erməni və rus siyasəti ilə barışmaz mövqeyini açıq-aydın ortaya qoymuşdur. Məktubundakı fikirlər bunu təsdiq edir: “Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanı verir. Ərazilərimizi Ermənistanı, daşnaklara vermək, düzəldilməsi mümkün olmayan pis nəticələr verə biləcək səhvdir” (314, s.443-444). Bu ikiüzlü siyasəti ifşa edən N.Nərimanov yazırdı: “Həmişə Denikini müdafiə etmiş Ermənistan müstəqillik qazanmış və üstəlik də Azərbaycanın ərazilərini almışdır” (314, s.443). Bu məktubda N.Nərimanov Azərbaycanın mahiyyətə milli bir dövlət olduğunu V.İ.Leninin nəzərinə bir daha çatdırmağa çalışmışdır: “Çoxmillətli əhalinin hüquq və hissələri ilə belə zərərət etmək olmaz. Siz inanmayın ki, Azərbaycan yalnız çoxsaylı şüurlu rus fəhlələri yaşayan Bakı deməkdir. Bu, kobud səhvdir. İndi Bakıda şüurlu müsəlman fəhlələrinin sayı iki dəfə çoxdur. Bəs bütün Azərbaycanın kəndliləri?” (314, s.443). N.Nərimanov Leninə sadəcə şikayət etmirdi, o özünün barışmaz mövqeyini və bu mövqedən irəli gələn qəti addımlar atacağını V.İ.Leninə çatdırırdı: “Mən qəti surətdə bildirirəm, əgər Siz də bizim dəlillərə diqqət yetirməsəniz, məcbur olacağıq ki, bizim geri çağırılmağımız barədə Mərkəz qarşısında məsələ qaldıraaq!” (314, s.443). Aydınıdır ki, söhbət Azərbaycanın Rusiya ilə ittifaqdan çıxmasından gedirdi.

Ermənilər Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələləri həll olunandan sonra da sakit durmamışdır. RK(b)P MK Siyasi Bürosunun sənədində deyilir ki, Rusiya Kommunist Partiyasının Qafqaz Bürosunun toplantılarının birinə Ermənistan nümayəndəsi Bekzadyan Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhəd xəttini bildirən bir xəritə təqdim etmişdir. Bu xəritə də daşnaksütun partiyasının görkəmli xadimi olan Xatisyanın 1917-ci ildə təqdim etdiyi xəritənin eynisi idi. İddia əsassız sayılaraq müzakirəyə belə qoyulmadı (262).

Ermənilərin xarici və daxili dəstəklərinə baxmayaraq, onların ərazi iddiaları istədikləri kimi ödənilmədi. 1921-ci ildə Z.Kartaşyanın Avropada nəşr olunan kitabında deyilirdi ki, Amerika Ermənistanı torpaqlarını əldə etməkdə lazımı kömək göstərmədiyindən Ermənistan iddia etdiyi torpaqların 60%-ni əldə edə bilmədi (184, v.81-82). Axalkələk (Cavaxetiya), Borçalı, Naxçıvan, Qarabağ əraziləri onların rəsmi sərhədlərindən kənarında qaldı. Kopes adlı şəxsə yazılan raportda xüsusi qeyd olunurdu ki, “Ermənistanın Türkiyə ilə sərhəddinin Arpaçay və Araz çaylarında bitməsi böyük qurban deməkdir. Erməni kommunistləri bu sazişi yeni Brest adlandırırılar” (245, v.29). Erməni siyasətinin mahiyyətini AXC parlamentinin keçmiş üzvü, N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik nümayəndəsi təyin edilən və orada çox uğurla çalışıb Atatürklə mehriban əlaqələr yaradan İ.Əbilovun (208, v. 171) məktubundan da görürük.

Daşnak hökumətində baş nazir vəzifəsində çalışan Xatisyan hakimiyyətdən gedəndən sonra Türkiyəyə gəlib, “elə bir müqavilə bağlayıb ki, Ermənistan faktiki olaraq Türkiyənin muxtar vilayəti statusunu almışdır” (251, v.193-195).

N.Nərimanovun sərhədlərdən nigarançılığı azalmırdı. 1921-ci il aprelin 11-də Azərbaycan İnqilab Komitəsinin qərarı ilə “Azərbaycan diviziyası” yaradıldı. Diviziyada 30 min əsgər nəzərdə tutulmuşdu ki, onun da 20 mini Ermənistanla sərhəddə yerləşmişdi.

Beləliklə, N.Nərimanovun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyəti əksər hallarda uğurlu olmuşdur. Naxçıvan, Qarabağ, Zaqatala Azərbaycanın tərkibində saxlanılmış, Bakı Azərbaycanın paytaxtı kimi tanınmışdır. N.Nərimanov Naxçıvanın Azərbaycandan qoparılması üçün Məğridən yol verilməsi uğrunda ardıcıl mübarizəsini davam etdirmişdir (256, v.23). İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının, Zəngəzur mahalı ərazilərinin taleyi bağışlanmaz itkidir. O dövrdə baş verən ərazi bölgüsünü bəzi erməni siyasətçiləri özlərinin məğlubiyyəti kimi qiymətləndirirdilər (184, v.81-82; 245, v.29).

3.3. N.Nərimanovun sovet Rusiyası hakimiyyətinin iddialarına qarşı siyasi xətti

N.Nərimanov ona təklif olunan vəzifəni tutub-tutmamasından asılı olmayaraq, Rusiya hökumətləri - istər çar Rusiyasının qalıqları (Denikin və başqaları), istərsə də yeni bolşevik Rusiyası Azərbaycandan müxtəlif don geyindirilmiş təslim siyasətini qəbul etməyi tələb edirdilər. Amma Azərbaycan artıq Paris sülh konfransında müstəqil dövlət kimi tanınmışdı. Odur ki, Rusiya öz məqsədlərinə qanuni don geyindirmək istəyirdi.

N.Nərimanovla Rusiyanın əlaqələri təslimçilik əsasında deyil, düşünülmüş milli-maraqlara əsaslanan prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Bu prinsipləri N.Nərimanov V.İ.Leninlə danışıqlarda şərt kimi qoymuş və sonralar dəfələrlə bunlara istinad etmişdir: Sovet Rusiyası Azərbaycanı müstəqil sovet respublikası, Bakını da onun paytaxtı olaraq tanımalı, N.Nərimanov kommunist ideologiyasının və sosialist sisteminin prinsiplərinin Azərbaycanda yayılmasını təmin etməli, milli respublikalar öz adət-ənənələrini qoruyaraq inkişaf etməlidirlər. N.Nərimanov Lenini inandırmışdır ki, məhz S.Şaumyanın azərbaycanlılara qarşı siyasəti onları bolşevizmə soyutduğundan, 1918-ci il hadisələrində təqsirkarlar Azərbaycanda hakimiyyətə buraxılmamalıdırlar. N.Nərimanov belə hesab edirdi ki, Rusiya qüvvətli və varlı olmalı, ucqarların inkişafına yardım etməli, yerli kadrlara etibar etməlidir. N.Nərimanovun V.İ.Leninlə danışıqı məhz bu səpkidə olmuşdur. O zaman Stalin həbsdən azad edilən M.Rəsulzadə ilə söhbətində bir məsələni xüsusi vurğulayırdı ki, “Nəriman bizimlə yox, biz Nərimanla anlaşıdıq” (58, s.29). Bu deyimdən açıq-aydın görünür ki, Leninlə danışıqlarda şərtləri Lenin (Moskva) deyil, N.Nərimanov qoymuşdur. Bu şərtlərin əsasını Azərbaycanın müstəqil bir

dövlət kimi tanınması, bu dövlətin paytaxtının Bakı olması təşkil edirdi. Hətta Nərimanovla soyuq münasibətdə olan Çiçerin 1920-ci ilin aprelindən bir ay qabaq Leninə yazırdı ki, “Nərimanovun təklif etdiyi yol ilə getmək lazımdır” (244, v.65). Bu həm də ondan irəli gəlirdi ki, 1920-ci il aprel hadisələri ərəfəsində xalq N.Nərimanova “Sizin təcili gəlişinizi zəruri sayırıq”, “Xalq sizin ardınızca gedir” müraciətləri ilə səslənirdi. AXC hərbcisi Əsgərov-Kəngərlikskinin dediyinə görə, başqalarına nisbətən N.Nərimanov “daha çox nüfuz və hörmətə malik olmuşdur” (96, 1990, № 3, s.80).

Yeni münasibətlər sistemində N.Nərimanov Azərbaycanı Rusiyaya tabe olmayan, onunla yalnız müttəfiq olan müstəqil bir dövlət kimi gördü. N.Nərimanov hələ AXC dövründə bu mövqeyində dururdu. O, Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbərliyinə daxil olmadığı bir vaxtda milliyyətə azərbaycanlı olan kommunistlər belə bir qərar qəbul etmişdilər: “Moskvaya bildirmək lazımdır ki, AK(b)P MK Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini rəsmən tanımağı lazımsız və səmərəsiz sayır” (152, s.418). N.Nərimanov AXC-nin rəhbərliyi ilə ayrı-ayrı ideoloji cəbhədə olsa da, Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsində iki tərəfin fikirləri üst-üstə düşmüşdü. 1920-ci il fevralın 9-da Çiçerin Leninə AXC-nin müstəqilliyini tanımaqla əlaqədar yazırdı: “Nərimanov... artıq həmin nöqteyi-nəzəri müdafiə edir” (36, s.21). Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra S.Orconikidze tərəfindən yenə də Azərbaycanın Rusiya tərkibində muxtariyyət olaraq qəbul olunması məsələsi qaldırıldıqda, yenə də milliyyətə azərbaycanlı və Azərbaycana rəhbərlik iddiasında olan kommunistlərdən Ə.Qarayev, M.Hüseynov və başqaları Azərbaycanı Rusiya tərkibində muxtariyyət bir qurum kimi gördülərsə, N.Nərimanov Azərbaycanı sovet Rusiyasının müttəfiqi kimi gördü və onun müstəqil bir respublika olaraq qalmasını təkid edib, bu statusu qorudu. Belə olan halda sual olunur ki, o zamanlar Leninin, Stalinin qarşısında şərtlər qoya bilən, öz şərtlərini müdafiə edə bilən və onları qəbul etdirən ikinci bir Azərbaycanlı siyasətçi var idimi?

N.Nərimanovun “Azərbaycanın xoşbəxtliyi Rusiya ilə bağlıdır” fikrinə aydınlıq gətirmək lazımdır. O dövrdə sosialist sisteminin uğuru haqqında çox yayılmış və haqlı olan fikir var idi, o da ondan ibarət idi ki, sosializm ayrıca götürülmüş bir dövlətdə uğur qazana bilməz. Bu səbəbdən kommunistlərin ali məqsədləri “Ümumdünya inqilabı” olmuşdur. Hətta Rusiyada kommunistlər hakimiyyətə gələndən sonra da bu mübahisə uzun müddət davam edirdi. “Ümumdünya inqilabı”nın baş tutmadığını gören Lenin belə bir fikir irəli sürdü ki, həqiqətən də bu elədir, lakin ayrıca götürülmüş Rusiya kimi dövlətdə sosializm qələbə çala bilər. Bütün dünya Rusiyada sosializm cəmiyyətinin qurulmasının əleyhinə qalxmışdır. Etiraf etməliyəm ki, N.Nərimanov Azərbaycanın xoşbəxtliyini ilk əvvəl sosializm sistemində gördü. Sovet Rusiyası ilə dostluğunda əsas məqsədi məhz sosializmin qələbəsi naminə idi. N.Nərimanov yaxşı bilirdi ki, sovet Rusiyasının yardımı olmasa, Azərbaycanda sosializm qələbə çala bilməzdi.

N.Nərimanovun sovet Rusiyası hakimiyyətindən, bolşevik idarə-usulundan ehtiyatlanmağa da əsası var idi. Çünki 1918-ci ilin mart-aprel aylarında bolşeviklərə rəhbərlik edən Şaumyan daşnaklarla birləşərək artıq bir dəfə Bakıda öz hakimiyyətlərinin iyrənc mahiyyətini göstərmişdilər. Ona görə də N.Nərimanovun Lenin qarşısında qoyduğu şərtlər daha sərt olmuşdur. 1918-ci il hadisələri nəticəsində Bakı fəhlələri Şaumyanın əsl mənada fəhlə sinfinə, proletar həmrəyliyinə və xalqlar dostluğuna sadıq bir adam olmadığını bildirdilər. Hətta ingilis diplomatı Q.Uordrop 1919-cu ilin oktyabrında Bakıdan göndərdiyi xəbərdə Şaumyanın yerli azərbaycanlılar tərəfindən “yalançı bolşevik” kimi qiymətləndirildiyini bildirirdi (282). Stalin 1918-ci il qırğınının və o zaman Bakıda erməni məsələsində bolşeviklərin buraxdığı səhvlərin əsl səbəbkarının Şaumyan olduğunu deyirdi (58, s.27). N.Nərimanov bunu yaxşı bilirdi. O, özü də Leninə yazdığı məktublarda belə bir fikri xüsusi vurğulayırdı ki, “Şaumyan heç də Bakı fəhlələrinin rəhbəri deyildi” (318, v.1) və “daşnaklar Cənubi Qafqaz müsəlmanları ilə bolşevizm ideologiyası arasında bir uçurum yaratmışdılar. Şaumyanın buraxdığı səhvlər hədsizdir” (280, v.42).

Sovet Rusiyası Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyini tanısa da bu ölkələrin, demək olar ki, bütün işlərinə müdaxilə edir və hətta milli respublikaların maraqlarını tapdamaq yolu ilə gedirdi. N.Nərimanov bu iddiaların çoxuna qarşı bəzi bəzi mövqelər tuturdu. Bu mübarizə bir neçə istiqamətdə getmişdir: Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması; Azərbaycanın, xüsusən Bakının ifrat beynəlmilləşməsinin qarşısının alınması; Mərkəzlə Azərbaycan arasında siyasi və iqtisadi hüquqların bölgüsü; qarşılıqlı etimad problemləri və i.a. Stalinə yazdığı məktubdan aydın olur ki, N.Nərimanov “ucqarların” mərkəzə müqavimətinə haqq qazandırmış, mərkəzin kadrlarının hazırlıqsız olduqlarını vurğulamış, mərkəzin əməkdaşlarının qeyri-obyektivliyindən, işlə deyil, xəbərçiliklə məşğul olduqlarından, yerli işçilərlə mərkəzdəkilər arasında mübarizə və qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlər yarandığından, yerlərdə mərkəzin cəhanşümul istilaçı siyasətini pisləmişdir. N.Nərimanov Mərkəzin ona etibar etmədiyini bildirmişdir. Bir çox məsələlərdən söz açanda N.Nərimanov sadəcə qeyd etmişdir ki, bu və ya başqa məsələdən Mərkəz baş açma bilmir, səhvləri nəticəsində təmizliyini və qərəzsizliyini itirir. Mərkəzin siyasətində olan səhvləri konkret olaraq bir-bir sadalayan N.Nərimanov xoşagəlməz bir hadisənin – “xalqlar arasında bərabərlik fikrinin əməldə yox, sözdə mövcudluğunun” velikorulara xüsusi imtiyazların verilməsi haqqında danışmağa bir daha əsas verdiyini yazmışdır (316, s.419).

Mərkəzin göstərişlərinə zidd olaraq Nərimanov Azərbaycanda qərətin qarşısını almış (30, 27 dekabr 1920; 210, v. 100a) və günahsız insanların qətlə yetirilməsi sənəmişdir. N.Nərimanov Azərbaycanda yerləşən Rusiya orqanlarını maliyyələşdirməkdən imtina etmişdir (207, v.1). O, 1922-ci ilin aprelində Moskvaya Siyasi Büroya göndərdiyi məktubda tələb etmişdir ki, Azərbaycanın nümayəndəsinin bilavasitə iştirakı olmadan Mərkəzdə Azərbaycana aid heç bir

məsələ müzakirə edilməsin (188, v.377). N.Nərimanov hətta yaradılmaqda olan hər hansı mərkəzi strukturda Azərbaycanın tam səlahiyyətli nümayəndəsinin üzv olmasını tələb etmişdir (188, v.311).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanla Rusiya arasında belə bir xüsusi saziş imzalanmışdı: “Ermənistan və Rusiya vətəndaşlığı bərabər və ayrılmaz sayılır” (171, v.4). N.Nərimanov buna qəti etirazını bildirərək tələb etmişdir ki, Rusiyada və başqa sovet respublikalarında həbs olunan azərbaycanlıları Azərbaycan məhkəməsi mühakimə etsin (188, v.299). O, bununla yanaşı, hər hansı bir xarici vətəndaşın Azərbaycan ərazisində həbsi haqqında məsələyə şəxsən özü nəzarət etmişdir (187, v.6).

Azərbaycandan qaçqın düşmüş qeyri-azərbaycanlıların qayıtması üçün Rusiya hökuməti 1920-21-ci illərdə xeyli canfəşanlıq göstərirdi. Bu məsələ ilə bağlı Nərimanov tərəfindən yaradılmış komissiya onların Azərbaycana qayıtmalarını dayandırmaq barədə qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan hökuməti yanında RSFSR hökumətinin milli məsələlər üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi bir neçə dəfə N.Nərimanovun ünvanına bu barədə sərt məktublar göndərsə də Azərbaycan hökumətinin qərarı dəyişməz qalmışdır (254, v.11-12).

N.Nərimanov iqtisadi məsələlərin Mərkəzlə ucqarların münasibətində xüsusi yer tutduğunu vurğulayır və qeyd edir ki, “mən neft məhsullarından gələn gəlirin müəyyən faizinin Azərbaycanın xeyrinə ayrılması üçün düz bir il Serebrovski ilə mübarizə aparmışam və məsələni Siyasi Büroya qədər çatdırmışam. Siyasi Büro bu ayırmanı Serebrovskiyə bir vəzifə olaraq tapşırmışdır” (316, s.418). N.Nərimanov sovet respublikalarından kənara satılan hər hansı neft məhsulunun ancaq Azərbaycan hökumətinin sifarişi əsasında olması barədə Siyasi Büronun xüsusi qərarına nail olmuşdur (188, v.79). N.Nərimanov 1922-ci ildə Genuyada keçiriləcək beynəlxalq konfransa Azərbaycan hökuməti adından “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının vəkili təyin olunmuşdur” (273). Genuyadan qayıdan N.Nərimanov bəyanat verərək bildirmişdir ki, “bəzi neft mədənlərinin imtiyazat iltizam ilə verilməsi hələ qəti həll edilməmişdi. Neft mədənlərinin hissə-hissə olaraq imtiyazat ilə verilməsini mümkün hesab edirik ki, bu da Azərbaycan Respublikası üçün əlverişli olacaq və bizə dövlət sənayemizi lazımi dərəcəyə yetirməyə imkan verəcəkdir” (340, 16 mart 1922, № 106; 350, 16 may 1922).

Respublikanın dəmiryollarında mövcud olan haqsızlıqlar haqqında da söz açan N.Nərimanov deyirdi: “Müstəqil respublikanın müəyyən ərazidə dəmiryoluna olan təsirini əlindən əl alırlar ki, həmin respublika məlum yükü öz ərazisində bir məntəqədən başqa bir məntəqəyə göndərmək üçün mərkəzi orqanın icazəsi olmadan müstəqil hüquqa malik olmasın - bu, artıq sovet hakimiyyətinin hər cür prinsiplərinə ziddir” (316, s.420). İ.N.Smironovun xatirələrindən aydın olur ki, respublikada nəqliyyat nazirliyi yaratmaq istəyinə Mərkəzin nümayəndəsi etiraz edərəkən N.Nərimanov ona qəti olaraq, bu məsələ siyasi məsələdir, demiş və bu, mən dediyim kimi həll olunacaq cavabını vermiş, qərar qəbul etmişdir (255, v.2-3).

N.Nərimanov hətta milli aviasiyanın yaradılmasına da diqqət yetirmişdir. Mənbələrdən məlum olur ki, hətta Xəzərdə neftin olmağı haqqında ilk məlumatlar o zaman yaranan milli aviasiyada qulluq edən azərbaycanlı şahin-pilot Teymur Mustafayev və onun köməkçisi Hacıyev tərəfindən verilmişdir (119, s.54-55).

N.Nərimanov Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün taleyüklü məsələlərin həllində xüsusi cəsarət və əzmkarlıq göstərmişdir. Bakı-Tiflis-Batum neft kəmərinin çəkilməsi başa çatdırılmış və N.Nərimanovun iştirakı ilə açılışı olmuşdur. Bakı-Culfa dəmiryolunun çəkilməsinə Cənubi Qafqaz Dəmiryolu idarəsinin rəisi maneçilik törədirdi. Bu səbəbdən N.Nərimanov V.Leninə tədbir görmək üçün müraciət etmiş (212, v.133) və işlərin təcili bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.

N.Nərimanov sovet Rusiyasının Azərbaycana daxil olmasının hər bir ehtimalda gerçəkləşəcəyini hiss edərək öz müdaxiləsi ilə bu işğalın doğuracağı ziyanı və zərərləri azaltmağa, minimuma endirməyə çalışmışdır. Mərkəzin iddiaları ilə mübarizədə N.Nərimanov çox vaxt uğur qazanmışdır. N.Nərimanov Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsində olarkən fəaliyyətində hər hansı məsələnin Azərbaycanın ziyanına, Rusiyanın isə xeyrinə həll olunması faktı mövcud olmamışdır. N.Nərimanov Rusiya və Mərkəzin iddialarına qarşı durmuş, bolşevizm şəraitində Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına ümid etmiş və bu yolda aktiv fəaliyyət göstərmişdir. V.İ.Lenin Azərbaycanla bağlı bir çox məsələlərdə N.Nərimanovun məsləhətləri ilə hesablaşmışdır.

Şaumyanın Azərbaycanın və xüsusən Bakının milli simasını dəyişmək fəaliyyəti bolşeviklik ideologiyasından daha çox irqçilik təəssüratı bağışlayır. Lenin və bolşeviklər partiyası bir neçə dəfə Şaumyanın məhz milli məsələlərdə səhv mövqeyini vurğulayaraq onu tənqid atəşinə tutmuşdu. Hələ 1914-cü ildə Lenin Şaumyana irad tutmuşdu ki, o, marksist mövqeyindənsə, “erməni korluğunu üstün tutur və rus şovinist-millətçilərdən olan Purişkeviçlərin yardımçısı olaraq onların millətçi mövqelərindən çıxış edir (122, t.48, s.302). Erməni-müsəlman qarşılıqlı 1905-ci ildə baş vermişdirsə də, bu qarşılıqlı məhz 1918-ci ildə S.Şaumyanın rəhbərliyi, bolşevik-daşnak cütlüyünün icrası ilə daha kəskin şəkildə olmuşdür. S.Şaumyan ermənilərin müstəqilliyini qanuni tarixi ideya kimi qəbul etdiyi halda (156, s.298-299), Azərbaycan xalqının milli müstəqillik ideyasını bir neçə millətçinin arzusu kimi qələmə verirdi (140, t.2, s.257). Şaumyan xalqların, daha doğrusu, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun, hətta muxtariyyət hüququnun olmaması mövqeyindən çıxış etdiyinə görə Lenin 1918-ci il martın 15-də ona bir daha ciddi xəbərdarlıq etdi (122, t.8, s.233-236). Bu xəbərdarlıq Şaumyanın mövqeyinə təsir etmədiyindən, üç gün sonra, 1918-ci il martın 19-da RK(b)P MK Şaumyana məktub yazaraq xüsusilə vurğuladı ki, “əgər müsəlmanlar muxtariyyət istəyirlərsə, bunu onlara vermək lazımdır” (131, s.107). Bütün bu göstərişlərə və tövsiyələrə baxmayaraq, Şaumyan daşnaklara arxalanaraq 1918-ci il mart ayının ikinci yarısında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətini

həyata keçirdi. Bunun üçün Bakıda toplanan bütün silahlı ermənilər hazırlıq vəziyyətinə gətirildilər, azərbaycanlılar isə tərkisilah edildilər. Şaumyan tutduğu mövqeyini heç də gizlətmirdi. O, açıq etiraf edirdi ki, vətəndaş müharibəsi və ya sinfi mübarizə milli qırğına gətirdisə də, bizim başqa yolumuz yox idi. Başqa yol deyərkən heç də söhbət fəhlələrin marağının itirildiyindən getmirdi, söhbət sadəcə Bakının Azərbaycanın paytaxtı elan edilməsinə mane olmaqdan gedirdi. Deməli, Şaumyanın rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş Bakı Kommunasının əsas məqsədi nə kommunist ideyasının təntənəsi, nə sovet hakimiyyətinin qurulması, nə də fəhlənin tarixi zülməndən qurtarması deyildi. Sadəcə Bakı Azərbaycana paytaxt olmamalı (140, t.2, s.246) və Bakı qurula biləcək hər hansı Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil olmamalı idi. Daha dəqiq desək, söhbət tək Bakı şəhərinin deyil, Azərbaycanın bütün Xəzər sahilinin və bütün Bakı əyalətinin ola biləcək Azərbaycan dövlətindən təcrid edilməsindən və bütün müsəlmanlardan təmizlənməsindən gedirdi (219, v.5-8). Bunun kommunist ideyası üçün nəticələrini, Bakı Kommunasını sovet hakimiyyətinə yaxınlaşdırmaqdan əzərlənən uzaqlaşdırdığını hətta A.Mikoyan da etiraf edirdi (335, 15 mart 1923). 1918-ci ilin aprelində qurulan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin fəaliyyətinin mahiyyəti, Şaumyanın siyasəti və mövqeyi, Şaumyan tərəfindən bu orqanın fəaliyyətinə cəlb olunan şəxslərin, daha doğrusu, ermənilərin siyasi mövqeləri, V.İ.Leninin və buraya daxil olan bəzi komissarların, məsələn, N.Nərimanovun Şaumyandan fərqli baxışı Şaumyanın hakimiyyətini proletar həmrəyliyi və sinfi mübarizə deyil, millətçi maraq və şovinist mövqedən irəli gələn bir siyasət kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Azərbaycan ideyası yolunda fəaliyyət göstərən siyasi partiyalar silahlı bolşevik və daşnak qüvvələrinə arxalanan Şaumyanın imkanları qarşısında bəzən aciz qalırdılar. Şaumyan Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Bakı Şəhər Dumasını heç bir maneəyə rast gəlmədən buraxdı. Bakı hadisələrindən sonra Zaqafqaziya Seymində sosialist Z.Q.Məmmədbəyov bundan ötrü tədbir görülməsini tələb etsə də, M.Rəsulzadə Seymi boykotla hədələdisə də, istər erməni, istərsə də gürcü fraksiyaları bolşeviklərə qarşı getmək fikrində olmadıqlarını vurğuladılar (216, v.38). Ancaq Tiflis daşnakları vəziyyətə müdaxilə etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Lakin bundan ötrü belə bir şərt irəli sürdülər ki, erməni silahlı qüvvələrinin Bakıda mövcudluğu qanuniləşsin və Bakı bir milli qurum kimi deyil, ermənilərin və azərbaycanlıların müştərək hakimiyyəti altında olan ərazi kimi qəbul olunsun. Lakin Azərbaycan siyasi partiyalarından heç biri buna getmədi (216, v.38).

AXC dövründə də Bakıda millətlərarası münasibətlər, xüsusən erməni-müsəlman münasibətləri kəskin problem olaraq qalırdı. Bakıda rus hökumətinin problemi imperiya dağılandan sonra öz gücünü itirsə də heçə enməmişdi. 1917-ci ildə Bakı fəhlə sinfinin 37%-i müsəlman, 23%-i rus və 21%-i erməni idi (230). Erməni-rus cütlüyü 44% təşkil edirdi. AXC dövründə Bakıda bir neçə rus icması

fəaliyyət göstərirdi. Onlardan slavyan-rus icmasının hökumətin tərkibində nümayəndələri var idi. Amma onlarla yanaşı, Podşibyakinin başçılığı ilə rəsmi adı “Russovet” olan, əsasən keçmiş çar qvardiya zabitlərindən ibarət olan, Cənubi Qafqaz şəhərlərində bölmələri olan, Denikin qərargahı ilə sıx əlaqə saxlayan və cəsusluqdan çəkinməyən Rus Milli Şurası da fəaliyyətdə idi. Onlar, demək olar ki, Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyırdılar, Azərbaycan hökuməti və parlamenti ilə əməkdaşlıqdan imtina edirdilər. Onlar belə şərt irəli sürürdülər ki, Azərbaycan Rusiya tərkibinə daxil edilsin. Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurası həmin Rus Milli Şurası ilə “əl-ələ verib birgə mövqə tuturdular” (278). Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, o zamanlar Bakının əhalisinin çoxluğu, yəni üçdə iki hissəsi erməni və rus idi. Bakıda genişlənən qanlı-qadalı sinfi mübarizənin aparıcı qüvvələri, AXC dövründə tətill keçirənlərin, bolşeviklərə dayaq duranların, vəziyyəti gərginləşdirənlərin, XI Qırmızı ordunu gül-çiçəklə qarşılayanların əksəriyyəti ruslar və ermənilər idi. Təsadüfi deyildir ki, AXC ideoloqları bolşeviklərə qarşı ilk böyük silahlı çıxışlarını çoxmillətli Bakıda deyil, milliliyi ilə fərqlənən Gəncədə etdilər. Azərbaycan milli hökuməti qurulsa da, bir çox hallarda millətlərə münasibətlərdə problemlər mövcud idi. Böyük Britaniya hərbi missiyasının Bakıdan verdiyi məlumatında deyilirdi: “Azərbaycan hökuməti yaxşı anlayır ki, gələcək, milli qarşıdurmanın azaldılmasından asılıdır. Amma mövcud vəziyyət çox gərgindir, xırda savaşa nəticəsində bir neçə güllə atəşi belə milli qırğına gətirib çıxara bilər. Belə bir ehtimal da var ki, milli qırğın siyasi məqsədlərlə həyata keçirilsin” (283).

AXC dövründə Azərbaycanda erməni-müsəlman qarşıdurmasının qızışdırılmasını Denikin və bolşeviklər eyni ustalıqla həyata keçirirdilər. Çünki ikisinin də əsas məqsədi müstəqil Azərbaycanı yox etmək idi. Xaricilər hələ də azərbaycanlılardan çox ermənilərə inanırdılar. Bunu xaricilər özləri də etiraf edirdilər. 1919-cu ilin fevralında ingilis hərbi missiyası “Azərbaycanda vəziyyət” adlı məlumatında yazırdı ki, “bizim burada mövcudluğumuz Bakı müsəlmanları üçün qəbulolunmazdır. Müsəlmanlar güman edirlər ki, biz erməniləri fəaliyyətə sövq edirik” (276). Təsadüfi deyildir ki, AXC hökumətinin tərkibi məsələsində əhalinin mütənəsibliyini nazirlərin mütənəsibliyi ilə uyğunlaşdırmaq siyasi problem kimi məhz xarici dövlətlər tərəfindən ortaya qoyulmuşdur. Nəticədə AXC hökumətinin tərkibinin 6 azərbaycanlı, 3 rus, 3 ermənidən ibarət olduğu haqqında qərar verilmişdi (279).

N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycanın və xüsusən Bakının milli simasının saxlanılması mühüm yer tutmuşdur. Tarixi məlumatlardan aydın görünür ki, Bakıda ermənilərin özbaşınalığı əvvəllər də mövcud idi. N.Nərimanov hakimiyyətə gələrkən bu problemə qarşı açıq mübarizəyə girişmişdir. O, Stalinə məktubunda yazırdı ki, Bakını erməniləşdirmək planı var və bunun qurucusu məhz Mikoyandır. N.Nərimanov bu qrupla ölüm-dirim mübarizəsinə başladı. O yazırdı ki, Bakı Partiya Komitəsi Azərbaycanda hər

şeydir. Ona görə də ermənilər çalışırdılar ki, məhz Bakı Komitəsində başçılıq irsən ermənilərə keçsin. Hələ kommunistlər Bakıda hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl, N.Nərimanovun dediyinə görə, Mikoyan Bakıda fəaliyyət göstərməyə gəldiyini bildirmişdi. Hakimiyyət dəyişirilən kimi o, həqiqətən də Bakı Partiya Komitəsinin katibi seçildi. N.Nərimanovun tənqid atəşinə məruz qalan Mikoyan Moskvaya işləməyə keçirildi. N.Nərimanov Mərkəzi ittiham edərək deyirdi: “Mikoyandan sonra BK-nın katibi Sarkis oldu, Sarkisdən sonra isə Mirzoyan. Çox güman ki, Mirzoyandan sonra Kasparov olacaq və i.a.” (316, s.413). Ermənilərin Bakını erməniləşdirmə planı haqqında N.Nərimanov deyirdi: “Lakin çoxları bunu başa düşmürdülər. Bunu hazırda AKP MK katibi yoldaş S.Kirov da başa düşür, bu adama Mirzoyanla əlbir fəaliyyət göstərmək təlqin edilmişdir. Hətta əgər Kirova təlqin edilməsəydi də, o bu kampaniyanın təsiri altına düşərdi, çünki bu kampaniyanın fəaliyyəti onun daxili aləmini məmnun edir. Bu kampaniyanın fəaliyyəti isə məhz Azərbaycanın simasızlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bir tərəfdən kommunizm bayrağı altında daşnaklar öz işlərini görür, digər tərəfdən keçmiş esərlər tədricən və inadla sovet hakimiyyətini içəridən dağıdırlar” (316, s.413).

Daha sonra N.Nərimanov bu düşünülmüş plana qarşı çıxır: “Mən bildiriməm ki, bu, ağılla düşünülmüş və düzgün hesablanmış bütöv bir plandır. Lakin elə işimin ilk günlərindən açıq deyirəm: bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir. Cənubi Qafqazın keçmiş, ümumiyyətlə və xüsusilə 18-ci ildə Bakıdakı vəziyyət bu məsələ üzərində düşünməyə məcbur edir” (316, s.415). N.Nərimanov Leninə məktubunda Mərkəzin siyasətindən narazı olduğunu bildirmişdir. Mərkəzdə oturmuş erməni daşnak-kommunistlərin iyrənc işini ifşa etmiş, sonra isə əlavə etmişdir: “Əgər qısa bir müddətdə Mərkəz daşnak-kommunistlərin bütün bu murdar hərəkətlərinə son qoymaq iqtidarında olmasa, bütün müsəlman Şərqi bizdən üz döndərəcək. Mən bu barədə Sizə ciddi surətdə bildirirəm” (314, s.443-444). N.Nərimanov ermənilərə Azərbaycanda geniş meydan verdiyinə görə, Mikoyan və Sarkisi cəzalandırmadan Azərbaycandan uzaqlaşdırdığı üçün Mərkəzi ittiham etmişdir.

N.Nərimanov deyirdi: “Hər yerdə, bütün iclaslarda mənim çıxışımdan sonra, müsəlmanlar qrupla mənə yaxınlaşıb deyirlər: bizi hara istəyirsən apar, nə istəyirsən elə, biz sənə inanırıq, biz ailəmizin xoşbəxtliyini sənin ixtiyarına veririk. Ancaq 18-ci il hadisələri təkrar baş verməsin” (316, s.413). N.Nərimanov daşnakları sadəcə antiAzərbaycan, antimüsəlman partiyası kimi deyil, həm də qeyri-səmimilikdə ifşa etmişdir. O, bununla əlaqədar olaraq yazırdı: “Daşnaklar Böyük Ermənistan naminə hər hansı rəngə boyanarlar və hər hansı maskanı taxarlar. Daşnaklar Qolisinin vaxtında inqilabi partiya kimi, Vorontsov-Daşkovun vaxtında onun əl-ayaqlarını öpərək özlərini əksinqilabçılar partiyası kimi qələmə verirdilər, çünki o, türklərin üzərində çalınan qələbələrindən sonra Böyük Ermənistanın təşkilini vəd vermişdi. Türklər qələbə çalandan sonra ermənilər əl-

ayağa düşərək türklərlə dostluq etməyə hazırlaşdılar. Qafqazda sovet hakimiyyəti qurulsa, daşnaklar təcili maskalarını dəyişib kommunist olacaqlar, Gürcüstanda və Azərbaycanda aparılacaq işlərin başında olacaqlar... Onlar hamıdan tez “kommunist” olsalar da, altdan-altdan öz işlərini davam edəcəklər, öz məqsədlərinə doğru gedəcəklər. Belə bir vəziyyət imkan verməyəcək ki, sovet hakimiyyəti milli məsələnin həllinə nail olsun və sovet hakimiyyəti bundan çox şey itirəcəkdir” (291, t.2, s.194-195).

Əsasən erməni, rus millətlərinin nümayəndələrindən ibarət olan Bakı Komitəsi müsəlmanlara laqeyd yanaşırdı. Bundan hiddətlənən N.Nərimanov Stalinə Bakı fəhlələrinin dilindən deyirdi: “Sarkis düz danışmır. Bakı Partiya Komitəsi müsəlman fəhlələri üçün heç bir iş görmür. Biz (yəni müsəlman fəhlələri) yoldaş Sarkisdən bir neçə dəfə xahiş etmişdik ki, bizim vəziyyətimizə diqqət yetirsin, məktəblər açırsın, bizim dilimizi bilən partiya komitə katibləri təyin etsin və s.və i.a. Lakin indiyə qədər heç bir iş görülməmişdir”. Fəhlələrin dilindən N.Nərimanov Stalinə çatdırırdı: “Bu konfrans yoldaş Sarkisin bizə (yəni müsəlman fəhlələrinə) olan “qayğısını” göstərir. Baxın, burada nə qədər müsəlman fəhlələri var, nə üçün konfransın yalnız dördü birini müsəlman fəhlələri təşkil edirlər”. Bu məlumatı başa çatdırandan sonra N.Nərimanov ürək ağrısı ilə əlavə edirdi: “Bütün bu nitqlərdən sonra solluq oyunları oynayan Ruhulla Axundov da çıxış etdi və fəhlələri yalançı kimi qələmə verərək Sarkisi müdafiə etməyə başladı” (316, s.400). Bakıda müsəlmanlara qarşı yeridilən bu siyasətlə razılaşmayan və ona qarşı açıq mübarizə aparan N.Nərimanov “Mikoyanın, Sarkisin, Mirzoyanın başçılıq etdiyi Bakı Partiya Komitəsinin işini, nəhayət, yoxlamaq lazımdır” deyər tələb irəli sürdü (316, s.401). Məhz N.Nərimanovun Sovet Rusiyasının iddialarına qarşı sərt və bərişməz siyasəti nəticəsində Bakıda erməniləşdirmə işinə geniş vüsət verən Mikoyan və Sarkis Azərbaycanın rəhbər vəzifələrindən uzaqlaşdırılmış, Mərkəzin açıq-aydın ermənipərəst siyasətinə və qəbul olunmuş qərara baxmayaraq, N.Nərimanovun dövründə Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olaraq tanınmışdır.

N.Nərimanov 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən törədilmiş Bakı qırğını nəzərdə tutaraq qeyd edirdi: “Bu suala 18-ci ildə Bakıdakı sovet hakimiyyəti cavab verməlidir (316, s.414). Bütün bunlar məni ilk vaxtlar erməni yoldaşlarını yüksək vəzifələrə təyin etməmək barəsində danışmağa məcbur edirdi” (316, s.418).

Ümumiyyətlə, N.Nərimanov Bakıda erməni amilinə hərtərəfli nəzarət etməyə çalışmışdır. Onun söyləri nəticəsində böyük sayda silahlı ermənilərin həbs edilib Rusiyaya sürgün olunması barədə qərar qəbul olundu. Gəncədə fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurasının sədri mühakimə olunub güllələndi. Rusiyadan köçməkdə olan bir çox ermənilər Bakıda məskən salmaq istədikdə onlar məcburi olaraq Ermənistanə sürgün edildilər (189, v.22,48a). Ermənistanə sovet hakimiyyəti qurulandan sonra N.Nərimanovun təklifi ilə Azərbaycandan 310 nəfər erməni kommunisti oraya işləməyə göndərildi (394). N.Nərimanovun bu addımı

incə üsullarla erməni kommunistlərinin Azərbaycanda tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırılması, onların yerinə azərbaycanlıların yerləşdirilməsi məqsədi daşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, N.Nərimanov Azərbaycandan gedəndən sonra bəzi siyasətçilər bəzən də öz şəxsi karyeralarını güdürək ermənilərə imtiyazlar verirdilər. Məsələn, 20-ci illərin axırlarında Ə.Qarayev heyfslənərdi ki, ermənilər dağlıq yerlərdə yaşayaraq 40-50 rubl qazanırlarsa, azərbaycanlılar aran yerlərində yaşayaraq ayda 250-300 rubl qazanırlar. Ona görə də Ə.Qarayev ermənilərin daha çox gəlirli yerlərə köçürülməsini təklif edirdi (117, s.41). Azərbaycan rəhbərliyinin belə mövqeyini görən ermənilər isə erməniləşmə siyasətlərinə müxtəlif rəng verərək onu illərlə davam etdirirdilər.

Beləliklə, N.Nərimanov öz fəaliyyətində Bakının erməniləşdirilməsinə qarşı və paytaxtın milli simasının saxlanılması uğrunda açıq siyasi mübarizə aparan yeganə siyasətçi olmuşdur. Bu məqsədlə o, müxtəlif yollardan məharətlə istifadə etmiş, vəzifələrdə oturan bir çox ermənilərin Bakıdan uzaqlaşdırılmasına nail olmuşdur.

3.4. N.Nərimanovun Türkiyə siyasəti və türkçülük mövqeyi

N.Nərimanovun fəaliyyətində türkçülük mövqeyi, Türkiyəyə dost və qardaş münasibəti xüsusi yer tutmuşdur.

N.Nərimanov hələ hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəl, 1918-ci ildə Zaqafqaziya seyminin Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə etməsini pisləmişdi (303, t.2, s. 126). O, Nargin adasında saxlanılan türk hərbi əsirlərinə baş çəkmiş, onlara təcili tibbi və mənəvi yardım etməyi məsləhət görmüşdü (304, c.2, s.139). Türk ordusunun Bakını tərk etməsini əhalinin inamını doğrultmayan, onu məyus edən səhv bir addım kimi qiymətləndirmişdi (291, c.2, s.189-190). Bolşeviklərin İstanbulun Türkiyə dövlətinə məxsusluğunu qəbul etməsini alqışlamışdı (293, c.2, s.250).

N.Nərimanovun Türkiyə siyasətini araşdırmadan əvvəl, o zamanın Rusiya-Türkiyə münasibətlərinə ümumi şəkildə nəzər salmaq lazımdır. İlk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdə, Türkiyə hələ də sultan hakimiyyəti altında idi və Almaniya ilə koalisiyada Rusiyaya qarşı, əsasən də Qafqaz cəbhəsində müharibə aparırdı. Osmanlı dövlətinin müharibədə məğlubiyyəti tamamilə yeni şərait yaratdı. 1919-cu ilin avqustunda keçirilən Ərzurum konqresində Mustafa Kamalın sədrliyi ilə Nümayəndəlik Komitəsi yaradıldı. Bu orqan Türkiyənin müvəqqəti hökuməti statusunda idi. Buna paralel olaraq İstanbulda sultan hökuməti öz hakimiyyətindən əl çəkmək istəmirdi. Nəhayət, 1920-ci il aprelin 23-də Kamalçılar tərəfindən Ankarada çağırılan Türkiyə Böyük Millət Məclisi özünü ölkənin yeganə qanuni hakimiyyəti elan etdi. Beləliklə, ölkədə ikihakimiyyətlilik yarandı. Ərzurum konqresindən sonra Türkiyə

sovet Rusiyası ilə əlaqə yaratmağa can atırdı. Bu məqsədlə hələ 1919-cu ilin yayında Mustafa Kamal Paşa Yunus Nadi adlı nümayəndəsini Moskvaya göndərdi. Amma o, heç bir nəticə əldə edə bilmədi. 1920-ci ilin əvvəllərində Mustafa Kamal Paşa bildirirdi ki, Qafqaz respublikalarının sovet Rusiyası ilə əlaqələrinin mürəkkəbliyi Türkiyəyə maneçilik törətdiyindən, bolşeviklərlə birbaşa əlaqə yaratmaq lazımdır (126, t.3, s.313). Bu məqsədlə Kazım Karabəkir Paşanın rəhbərliyi altında Şərq cəbhəsi yaradıldı, Xəlil Paşanın rəhbərliyi altında Moskvaya nümayəndə heyəti göndərildi və nəhayət, əlaqə quruldu (155, s.67). 1920-ci il aprelin 23-də Azərbaycanın əsas tarixi müttəfiqi olan Türkiyədə hakimiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Ankarada çağırılan Türkiyə Böyük Millət Məclisi millətlərin müstəqil dövlət yaratmaq hüququnu vurğulayaraq özünü türklərin yeganə nümayəndəsi kimi bəyan etdi. Amma dünya siyasəti heç də Türkiyənin xeyrinə inkişaf etmirdi. Bu səbəbdən 1920-ci il aprelin 26-da Mustafa Kamal Paşa Leninə məktubla müraciət edərək öz xarici siyasətinin əsas prinsiplərini izah etdi (158, c.2, s.544-555). Müraciətin əsas mahiyyəti, iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması, imperialist dövlətlərə qarşı birgə hərbi siyasət aparılması, Azərbaycanla sovet Rusiyası arasında münasibətlərin tənzimlənməsi və nəhayət, Rusiya tərəfindən Türkiyəyə silah və pulla yardım göstərilməsi idi (151, c.2, s.725). Bu məktubun Azərbaycanın sovetləşdirilməsində hər hansı bir rolunu qeyd edənlər əsassızdılar. Ona görə ki, məktub Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmadığından cəmi iki gün əvvəl yazılmış və artıq Azərbaycan sovetləşəndən sonra Leninə çatmışdı. Bu məktub sadəcə mövqə ifadə etməkdən artıq heç bir rol oynamamışdır. Təsadüfi deyil ki, Atatürk sovet Azərbaycanı ilə məmnuniyyətlə əməkdaşlıq etmişdir. Yeniləşməkdə olan Mustafa Kamal Paşa Türkiyəsinin bolşevik Rusiyası ilə əlaqələrinin yaxşılaşması və sıxlaşması məsələləri 1920-ci il mayın 11-də Türkiyə Böyük Millət Məclisinin iclasında da çox ciddi olaraq müzakirə olundu. Çıxış edənlərdən Millət Məclisinin sədr müavini Adnan bəy xüsusi qeyd edirdi ki, bolşeviklərlə ittifaq bizə milli maraqlarımız üçün lazımdır (165, s.291-299). Antanta isə Mustafa Kamaldan Sultan hökumətinə tabe olmağı tələb edirdi. Belə halda bundan irəli gələn nəticələr meydana çıxırdı. Ən əsas nəticələrdən biri Mustafa Kamal Türkiyəsinin Rusiya ilə hərbi qarşıdurmasının meydana çıxması idi (161, c.3, s.99-100). 1920-ci ilin may ayında TBMM nümayəndələrinin xarici ölkəyə ilk rəsmi səfəri məhz sovet Rusiyasına oldu. İyun ayında artıq Rusiyadan Türkiyənin ünvanına xoş xəbərlər gəlirdi (153, c.1, s.457). 1920-ci ilin ikinci yarısında Türkiyə ilə sovet Rusiyası arasında diplomatik əlaqələr yarandı. Mustafa Kamal Paşa fəxrlə qeyd edirdi ki, bu, Türkiyənin xarici siyasətdə qəbul etdiyi ilk qərar idi (126, t.3, s.93).

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqda N.Nərimanovun siyasətində Türkiyə-Rusiya-Azərbaycan strateji üçbucaq maraqları özünü büruzə verməyə başladı. N.Nərimanov Azərbaycanın maraqlarını Mustafa Kamal Türkiyəsi ilə sıx əlaqədə görmüş və bu birgə maraqları sovet Rusiyası ilə əlaqələndirmişdir. Qafqaz

problemlərinin həlli yolları indiyədək ancaq üç Qafqaz dövlətlərinin bir-biri ilə, bu üçünün də sovet Rusiyası ilə və Ermənistanın Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqədə saxlanması şəraitində axtarıldırsa, yeni şəraitdə danışıq yolu ilə həllin imkanları meydana çıxmışdı. Bu beş dövlət arasında müxtəlif formalarda sərbəhd məsələlərinin müzakirəsi başladı. Ən kəskin məsələ Türkiyə-Ermənistan və Azərbaycan-Ermənistan sərbəhd problemləri idi. Türkiyənin sovet Rusiyası ilə münasibətlərinin xoş gedişi bəzi məsələlərin Azərbaycanın xeyrinə həll olunması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Naxçıvanın taleyinin həllində bu özünü açıq şəkildə göstərirdi. Türkiyədən Moskvaya göndərilən heyətlərin hamısı Bakıda dayanaraq Bakı ilə gizli məsləhətləşmədən sonra Moskvaya gedirdilər. Hər gələn nümayəndə heyətini N.Nərimanov Moskvaya, Leninə və Çiçerinə Türkiyənin xeyrinə olan tövsiyələri ilə yola salmışdır. N.Nərimanov Şərqi ölkələri barədə Leninlə dəfələrlə danışıq və hətta ona təsir etdiyini də vurğulamışdır. O, qürurla deyirdi: “Yeni, inqilabi Türkiyənin dirçəlişi bu təsirin nəticəsi deyilmi?”. Rus imperiyasının tarixi iddialarına baxmayaraq Lenin bəyan edirdi ki, İstanbul Türkiyə şəhəri olaraq qalmalıdır. Leninin bu mövqeyi Türkiyəyə bu tərəfdən xatircəm olaraq bütün diqqətini başqa sərbəhdlərdə cəmləndirməyə imkan verdi (300, 1924, № 5, s.9-13).

N.Nərimanov Azərbaycan hökumətinin başçısı olan kimi ilk addımlarından biri Türkiyəyə, Mustafa Kamal Paşaya müraciət etmək olmuşdur. Məktubda o, iki xalq arasında münasibəti özünəməxsus dolğun formada ifadə edərək “qardaşlıq silahı ilə silahlanmaq” kimi dəyərləndirmişdir (286, T.2, s. 458). Tezliklə iki dövlət arasında münasibətləri tənzimləmək üçün Bakıda və Ankarada nümayəndəliklər açılmışdır. 1921-ci il oktyabrın 22-də İ.Əbilov etimadnaməsini şəxsən Mustafa Kamal Paşaya təqdim etmişdir. Bu mərasim iki dövlət və xalq arasında qurulmaqda olan inamın və qarşılıqlı anlaşmanın təzahürü idi. İ.Əbilovun 8 noyabr tarixli məktubundan aydın olur ki, mərasimdə çıxış edən Mustafa Kamal Paşa Azərbaycanın və N.Nərimanovun ünvanına xoş sözlər söyləmişdir (251, v.130-132). Oktyabrın 23-də Azərbaycanın Ankarada rəsmi nümayəndəliyinin binasının açılışı oldu. İ.Əbilovun təklifi ilə Azərbaycan bayrağını bina üzərində Mustafa Kamal Paşa qaldırdı (170, v. 169-170). İ.Əbilovun 1921-ci il 28 sentyabr və 3 fevral tarixli məktublarında iki ölkə arasında daim inkişafda olan dostluq haqqında və Türkiyə xalqının Azərbaycana qarşı artmaqda olan səmimiyyəti haqqında məlumatlar verilirdi (251, v. 105-107, 166). 1922-ci il sentyabrın 17-də Bakıda xüsusi “Qırmızı aypara” iməciliyi keçirildi və əldə olunan bütün gəlir Türkiyəyə göndərildi (294, 19 sentyabr 1922, № 180).

Mustafa Kamal Paşa tərəfindən Türkiyənin aparılan istər daxili, istər də xarici siyasəti çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə həyata keçirilirdi. Cəmiyyətdə və hakim strukturlarda parçalanma göz qabağında idi. Belə proseslər hər hansı yeniləşməkdə olan cəmiyyətə məxsus olduğundan bu fikir ayrılığına Atatürk soyuqanlıqla baxır, nəticə çıxararaq iradəsini həyata keçirir və Türkiyəni yeniləşmə yolu ilə aparmaqda davam edirdi. O dövrdə yeniləşən tək Türkiyə

deyildi. Rusiya imperiyası dağıldığından onun ərazisində yerləşən xalqlar da bu yolla gedirdilər. Hərəsi yeniləşməni müxtəlif yolla düşünürdü. Mustafa Kamal Paşanın digərləri ilə fikir ayrılığı var idi. Bu fikir ayrılığının mahiyyətini Mustafa Kamal Paşa İ.Əbilovla söhbətində izah edirdi. O deyirdi ki, Türkiyənin Böyük Millət Məclisində üç qrup vardır.

Birinci qrup sultan hakimiyyətini və xilafətin mahiyyətini saxlamaq istəyənlərdir. Bunlar belə hesab edirlər ki, dinin vasitəsi ilə Türkiyə istər Qərbi, istərsə də Şərqi işğal edə bilər. Taktiki baxışda onlar “ya sülh, ya müharibə” tərəfdarları idilər. Mustafa Kamal Paşa isə “hərb” və yaxud “sülh” siyasətini dövlətlərin mahiyyətindən asılı olaraq həyata keçirirdi. Məsələn üçün, Türkiyə torpaqlarında gözləri olan bir çox Avropa dövlətləri Ermənistanla “hərb”, sovet Rusiyası ilə “sülh” siyasəti həyata keçirirdi və i.a.

İkinci qrup sırf avropalaşma siyasətinin tərəfdarları idi. Bunlara “qərbçilər” də deyirdilər. Bunlar, əsasən, Mustafa Kamal Paşadan narazı olan keçmiş sultan generalları idi. Sovet-türk dostluğunun qatı düşmənləri olaraq onlar dost sifəti ilə ancaq Avropa dövlətlərini, xüsusən İngiltərə, yaxud Fransanı görür və Sovet-Türkiyə sazişinə qarşı İngiltərə-Türkiyə və ya Fransa-Türkiyə sazişini qoymaq istəyirdilər.

Üçüncü qrup Atatürkün tərəfdarları idi. Atatürk bunların siyasi baxışlarını belə izah edirdi ki, onlar sultan hakimiyyətinə qarşı çıxırdılar və Rusiya ilə dostluğun tərəfdarları idilər. Bu qrup Türkiyənin milli maraqlarına toxunmadan Qərb dövlətləri ilə dostluğun lazımlığını və vacibliyini dərk edirdilər. Mustafa Kamal Paşa özünün sultana və Qərb dövlətlərinə qarşı açıq çıxış etmədiyini də siyasətinin taktikası ilə izah və etiraf edirdi (181, v.1-7).

N.Nərimanov hökuməti Türkiyənin TBMM-dəki həmin qrupları arasında seçim etmək məcburiyyətində qalmamışdır. O, hakimiyyətə gələrkən “Mustafa Kamal Paşanın Türkiyəsi bizim dostumuzdur” deyər bəyanat verir (296, c.2, s.376-377) və bu mövqeyini xüsusi olaraq belə vurğulayır: “Əgər bütün dünya ilə müharibə baş versə belə, Rusiya və Azərbaycan Türkiyə ilə həmrəy fəaliyyətdə olacaq” (296, c.2, s.376-377). N.Nərimanov əlavə edərək deyir: “Tamam yeni inqilabi Türkiyə doğuldu və özünün son sözünü dedi: Biz öz türk həyatımızla yaşayacağıq və bizim üzərimizdə dayə olmaq istəyənləri tamamilə rədd edirik”. 1922-ci il aprelin 10-da N.Nərimanov RK(b)P MK-ya və Stalinə yazırdı: “Bütün vasitələrlə Ankara hökumətinə yardım etmək lazımdır ki, onlar öz milli azadlıq mübarizələrini başa çatdırsınlar, əgər bunun üçün lazımi vəsaitimiz çatışmırsa, onda biz heç olmasa mətbuat vasitəsilə onlara hiss etdirməliyik ki, biz onların dostu yuq” (324, v.4). Yeni yaranmış vəziyyətdə Azərbaycanın mövqeyi xalq xarici işlər komissarı M.Hüseynovun tərəfindən çox aydın şərh edilmişdir. O deyir ki, Türkiyə öz azadlığı uğrunda vuruşanda biz onunla idik, Türkiyə daşnaklarla vuruşanda biz daşnakların diqqətini Türkiyə ilə müharibədən yayındırırıq, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduğundan biz problemlərin həllini artıq

danışıqlarda götürük. O xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, Azərbaycan sovet respublikaları ilə Türkiyə arasında ən yaxşı münasibətlərin qurulması uğrunda daima çalışmışdır və çalışır (162, s.47).

O zamanlar erməni problemi həm Azərbaycan, həm Türkiyə üçün aktual mənə kəsb edirdi. Ona görə də N.Nərimanov Rusiyanın və Leninin Türkiyəyə qarşı olan siyasətinin formalaşmasında bu amilin düzgün həllini tapmasını özünə borc bilməmişdir. N.Nərimanov 1921-ci ilin fevralında Leninə məktubunda yazırdı: “Erməni məsələsi türklər üçün ölüm-dirim məsələsidir. Əgər biz bu məsələdə güzəştə getsək, camaat bizim arxamızca getməyəcək. Burası da var ki, həmin məsələnin bizim xeyrimizə həll edilməsi qüdrətimizi daha da artırar” (323, v. 1-2). Bu sözlərlə N.Nərimanov açıq-aydın bildirmişdir ki, Azərbaycan xalqının ürəyi Türkiyə ilə döyünür. Yəni Türkiyənin ziyanına Rusiyanın qəbul edə biləcəyi hər hansı bir qərar azərbaycanlıları Rusiyadan soyuda bilər. Leninə müraciətdə isə N.Nərimanov deyirdi: “Moskva erməni məsələsinə görə türkləri özündən uzaqlaşdırsa, onlar məyus olub, İngiltərəyə üz tuta bilərlər. Əgər indi türklərdən üz döndərsək, biz müsəlman Şərqi bütünlükdə nüfuzumuzu itirərik, həm də bizim üçün fəlakətli nəticələr verə biləcək Şərq cəbhəsi açmış olarıq. Şərqdə son dərəcə gərgin bir şəraitdə biz türklərlə müharibəyə başlasaq, bu, bizim Şərq siyasətimizin iflasının başlanğıcı olacaqdır” (323, v.1-2). Bu məktubunda N.Nərimanov sovetlərin Türkiyə ilə münasibətində “uzaqlaşma”, “üz döndərmə” və “müharibə” siyasətini məqbul saymırdı. Onun fikrincə, bunların hər hansı birinin baş verməsi belə sovetlərin siyasətinin iflası olardı. Leninin dərkənarı əsasında bu məktubla Kamenev, Zinovyev, Rıkov, Buxarin, Radek, Kalinin və başqaları tanış olmuşdular. N.Nərimanov Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin sabahı haqqında fikir yürütməklə məhdudlaşmamış, mövcud siyasətin səhvlərini də göstərmişdir. Xüsusən Rusiyanın xalq xarici işlər komissarı Çiçerinin Türkiyəyə qarşı mövcud siyasətinə qarşı açıq-aydın barışmaz mövqeyini bildirərək 1921-ci ilin fevralında Leninə məktubunda yazırdı: “Mən Sizi xəbərdar etməyə borcluyam ki, yoldaş Çiçerin Şərq məsələsini dolaşdırır. O, erməni məsələsinə həddindən artıq uyur və məhz erməni məsələsi üzündən türklərlə aramızın dəyməsi nəticəsində nələr baş verə biləcəyini nəzərə almır. Mən qəti deyirəm, biz nəyin bahasına olursa-olsun türklərlə möhkəm ittifaq bağlamalıyıq” (323, v.1-2). Bununla yanaşı, N.Nərimanov müraciətlərinin birində deyirdi: “Əgər kamalçılar öz vətənlərinin, öz millətlərinin həqiqi azadlığını və dirçəlişini istəyirsə, onda sovet Rusiyası ilə yaxınlaşmalıdırlar” (350, 30 noyabr 1920, № 176). O, Əbilova yazdığı məktubda fikirlərinin Atatürkə çatdırılmasını xahiş edirdi: “Çiçerinin Şərq siyasətində işlətdiyi fikirlər büsbütün yanlışdır. İran bizdən bilmərrə üz döndərdi. Çiçerin ingilislərə aldanıb bizim əlimizlə İran inqilabının çırağını söndürdü. İndi isə Türkiyə haqqında böyük səhvlər ediyor. Çiçerin siyasəti barəsində böyük bir məruzə yazıb göndərdik. Var qüvvəmizlə tənqid etdik. Siz isə gərəkdir orada bütün gücünüzü bu yolda sərf edəsiniz. Başa salasınız, Rusiya ilə əlaqələrini pozmayalar. Əgər Türkiyə,

doğrudan da, xüsusi mənfəəti üçün yox, ümumi mənfəət üçün Şərqi xilasını istiyorsa, gərəkdir Rusiyaya yaxınlaşsın” (214, v.107). Bu yazıda Türkiyəyə ürək yandırmaqyla yanaşı, N.Nərimanovun Rusiyadan təmənnası yalnız “Şərqi xilas” olmuşdur. Sovetlərin Türkiyə ilə sıx əlaqələrinin yaranmasında N.Nərimanovun mövqeyi və tövsiyələri həlledici rol oynamışdır.

Leninin sağlığında SSRİ ilə Türkiyə arasında mövcud olan dostluq siyasətinin əsas memarı elə N.Nərimanov olmuşdur. Türkiyədən gələn hər hansı nümayəndə heyətini N.Nərimanov qəbul edərkən sinfi mübarizədə həmrəylik mövqeyindən deyil, qardaşlıq mövqeyindən danışıqlar aparmışdır. Mustafa Kamal Paşanın şəxsi nümayəndəsi olan Rza Nur xatirələrində yazırdı: “Onunla tez-tez və təkbətək görüşürdüm. Xeyli söhbətləşdik. Baxdım ki, gözəl bir insandır. Ona etimad tələqin edə bildim. Nərimanov açılışdı və dedi: Biz türkün, millətin ənənələri ilə yaşırıq. Çox xoşuma getdi və çox sevdim... Nəriman mənə Moskva haqqında çox gözəl məlumatlar verdi” (79, s.56).

Azərbaycanın Türkiyədəki nümayəndəsi İ.Əbilovla N.Nərimanov tez-tez yazışmışdır. N.Nərimanovun ona verdiyi tövsiyələr iki ölkə arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə və sovet Rusiyasının Türkiyəyə qarşı siyasətinə müsbət istiqamət vermişdir (248, v.90, 92). Azərbaycan KP MK Siyasi Bürosunun 1920-ci il 28 avqust tarixli iclaslarında N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Türkiyə haqqında məsələ müzakirəyə çıxarılmış və orada cərəyan edən milli-azadlıq hərəkatının dəstəklənməsinə qərar verilmişdir. Bu qərardan irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi N.Nərimanova həvalə edilmişdir (224, v.3). 1920-ci il aprel hadisələrindən sonra Bakıda həbs edilən 50 nəfər türk zabiti və əsgəri onun köməyi ilə azad edilmişdir (172, v.6, 7, s.31).

Parisdə Yaxın Şərq problemləri haqqında konfrans olmalı idi. Konfransa Atatürk hökumətinin nümayəndələri ilə yanaşı, İzzət Paşanın rəhbərliyi altında sultan hökumətinin nümayəndələri də getdilər. Türk mətbuatı bu demarşı tənqid atəşinə tutdu (374, 6 mart 1922). İ.Əbilov sultanı təmsil edən nümayəndə heyətinin inkar olunması təklifini irəli sürdü. Paris danışıqları ərəfəsində boğazlar haqqında Azərbaycanın mövqeləri Türkiyə ilə yaxın olaraq qalırdı (181, v.106-120).

Sovet hökuməti Genuya konfransın təşkilatçıları olan Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya dövlətlərinə müraciət edərək Türkiyənin də dəvət olunmasını təklif etmişdi. Lakin onlar buna etiraz etmişdilər. Belə olduqda N.Nərimanova Azərbaycanla yanaşı Türkiyənin də maraqlarını qorumaq həvalə edilmişdir (100, s.101). O, sonralar xatirələrində yazırdı: “Türklərin ədalətli tələblərini qızğın müdafiə etdik” (378, 1 fevral 1924, № 26). Bu konfransda Nərimanov Azərbaycan və Türkiyənin maraqlarını lazımunca təmsil etmişdir.

Malta adasında əsir saxlanılan 66 türk (175, v.25, 27) ziyalı və siyasi xadimin azad edilməsinə N.Nərimanov hökumət başçısı olaraq çox çalışmışdır. Həbs olunanların arasında Əhməd Ağaoğlu, böyük türkçü Ziya Göyöl, türk şairi

Məmməd Emin, Türkiyə din xadimi şeyxülislam Hayri Efendi, bir sıra jurnalist, dövlət xadimi, hərbçilər var idi. Rusiya Azərbaycanda saxlanılan ingilis və fransız əsirlərini Böyük Britaniyanın nəzarəti altında olan ərazilərdə saxlanılan öz vətəndaşlarına dəyişmək istədikdə N.Nərimanov onların Kamalçılarla dəyişilməsindən ötrü Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya hökumətləri ilə yazışmalar aparmış, onların ancaq Kamalçılara dəyişdirilməsini təkid etmiş, bu mövqeyini 1920-ci il 16 avqust və 2 oktyabr tarixli məktublarında əsaslandırmış və buna nail olmuşdur (326, v.37, 39). N.Nərimanovun bu söyləri TBMM hökuməti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Türkiyənin maliyyə sıxıntılarını haqda Doğan Avçioğlu yazırdı: “Karabekir, Azərbaycan hökumətindən para istəməsini önerir. Atatürk, bilərək ki, Bakıda “Bolşevik Hükuməti vardır” 3 mayis tarixli Karabekire yazısıyla buna riza göstərir: “Elde beş para bulunmadığı sizce bilinmektedir. Şimdilik içeride bir kaynak da bulunmuyor. Başka tarafından sağlanıncaya kadar Azerbeycan hükümetinden en geniş ölçüde borc alma olanağının düşünülmesi ve sağlanmasını rica ederim”. Bu müraciəti Türkiyənin Moskvaya gedən nümayəndə heyəti Bakıda dayanaraq Azərbaycan hökumətinin nəzərinə çatdırmışdır. “Eylüldə ilk altunlar gelir. Karabekir Paşa bu 500 kiloluk ilk parti altunun 200 kilosunu kəndinə alıkoyar, geri kalanını Ankaraya yollar” (80, s.1009). Azərbaycan istər birbaşa, istər də Rusiya ilə birlikdə Türkiyəyə maddi kömək göstərmişdir. N.Nərimanov Azərbaycanın imkan dairəsində Türkiyəyə neft, benzin, kerosin və qızıl pul göndərməsinə tərəfdar çıxmışdır. O, Mustafa Kamal Paşaya ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Paşam, qardaş qardaşa borc verməz, əl tutar” (17). Hələ 1921-ci ildə Azərbaycan Türkiyəyə 30 sistem neft, 2 sistem benzin, 8 sistem kerosin göndərmişdi (169, v.49). “Azərneftesindikat” təşkilatının Türkiyənin bir neçə şəhərində - İstanbul, Qars, Samsun və Trabzonda şöbələri açılmışdı. Batum limanı vasitəsilə Azərbaycandan Türkiyəyə ancaq 1922-ci ildə 9294 ton kerosin və 340 ton benzin yola salınmışdı (351, 1926, № 3, s.446).

Türkiyə də öz növbəsində sovet Rusiyası və sovet Azərbaycanı ilə sıx əlaqələrin yaradılmasının tərəfdarı idi. Kazım Qarabəkir Paşa Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri İ.Əbilovla söhbətdə deyirdi: “Biz belə inama gəldik ki, Türkiyənin və bütün müsəlman dünyasının yeganə çıxış yolu sovet Rusiyası ilə dostluqdur” (246, v.12). Moskva danışıqları dövründə Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı Yusif Kamal İ.Əbilovla söhbətində xüsusi vurğulayırdı ki, inqilabçı Türkiyə Rusiya ilə əlaqələrdən imtina etməməlidir və heç edə də bilməz, çünki Rusiya ilə əlaqələrimiz olmasa, Türkiyə Antantanın hücumuna davam gətirə bilməz. Onun nəzərinə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qərarını çatdırırdı: “Əgər inqilab prosesində olan bu iki ölkə (Türkiyə və Rusiya) bir-biri ilə sıx ittifaq bağlamasalar, məhv olacaqlar”. İ.Əbilov öz növbəsində Azərbaycan hökumətinə tövsiyələrini irəli sürürdü ki, Moskva gərək Türkiyə ilə danışıqlarda güzəştli olsun və erməni məsələsini qabartmasın (251, v.193).

Türkiyədə baş verən hər bir ürəkəçən hadisə N.Nərimanov üçün xeyli dərəcədə əhəmiyyətli olmuşdur. O, 1921-ci ilin aprelində Mustafa Kamal Paşanı “Türkiyənin istiqlaliyyəti yolunda Antanta üzərində qazanılmış böyük qələbə münasibətilə təbrik etmişdir” (350, 28 aprel 1921, № 70), 1921-ci ilin sentyabrında isə Türkiyə Şərq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkirin hərbi qələbəsindən qürur duyaraq Mustafa Kamal Paşaya və sərkərdəyə təbrik teleqramı göndərmişdir (350, 18 sentyabr 1921, № 179). O, Zaqafqaziya hökumətinin başçısı olaraq 1922-ci il sentyabrın 12-də Mustafa Kamal Paşaya Türkiyənin hərbi uğurları ilə əlaqədar teleqram vurmuşdur (47, s.309, 310). Türkiyə qəzetləri olan “Vakt”, “Yeni gün” və b. N.Nərimanovun fəaliyyətini işıqlandırmış və yüksək qiymətləndirmişlər.

Mustafa Kamal Paşa Nərimanovun siyasətini bəyənməmiş və imkan dairəsində dəstəkləmişdir. İ.Əbilov Azərbaycan Xalq Xarici İşlər Komissarlığına yazdığı məktubda deyirdi ki, Mustafa Kamal Paşa N.Nərimanovun əvvəl Cənubi Qafqaz federasiyasının, sonra isə SSRİ MİK-in sədri seçilməyini alqışlayır (185, v.17-21; s.216, v.163-171). Mustafa Kamal Paşanın tapşırığı ilə Türkiyənin xarici işlər naziri Yusif Kamal xahiş edirdi ki, N.Nərimanov öz nüfuzundan istifadə edərək Qars müqaviləsinin respublikalar tərəfindən və ittifaq orqanlarında ratifikasiyasını təmin etsin (185 v.17-21). Deməli, bu sazişin birmənalı taleyi yox idi. Bu saziş rədd də oluna bilərdi. Onun ratifikasiyasında N.Nərimanovun xidmətləri olmuşdur.

N.Nərimanovun türkçülük mövqeyində önəmli yerlərdən birini müxtəlif ölkələrdə yaşayan türk alimlərinin söylərinin cəmləşdirilməsi, əlaqələndirilməsi və əməkdaşlığının qurulması tutmuşdur.

Türkoloji qurultay ideyası N.Nərimanova məxsus olmuşdur. 1922-ci il dekabrın 3-də Zaqafqaziya hökumətinin başçısı olaraq N.Nərimanov Tiflisdə Türk dram cəmiyyəti teatrındakı çıxışında deyirdi: “Türk aləmində böyük bir tərəqqi meydana gətirmək üçün İran, Türkiyə və cəmi türkcə danışan tayfaların bir konfransı fikri bizdə çoxdan bəri vardır və biz buna çalışmalıyıq. Fəqət konfransdan qabaq biz istərdik ki, yeni türk əlifbası (qrafikası) ilə nəşr edilmiş balaca kitabçalar olsun və biz onları konfransda material olaraq göstərək” (347, 1922, 16 dekabr, № 13).

Beləliklə, N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında türk mövqeyi, ağır vəziyyətə düşmüş Türkiyəyə yardım etmək siyasəti özünü aydın şəkildə göstərmişdir. Bolşevik sistemi şəraitində N.Nərimanovun türk mövqeyi hakim partiya rəhbərləri ilə onun arasında ixtilafların yaranmasına təsir edən amillərdən biri olmuşdur. Bütün təzyiqlərə baxmayaraq, N.Nərimanov öz mövqeyindən geri çəkilməmişdir. Amma çox təəssüflər olsun ki, N.Nərimanovun bir çox xidmətləri sonralar unudulduğu kimi bu xidməti də yaddan çıxmışdır.

3.5. N.Nərimanovun sovet dövlət quruculuğu proseslərinə fərqli baxışı

N.Nərimanov Azərbaycan hökumətinin başçısı təyin olunarkən başqa partiya yoldaşları ilə və ümumiyyətlə, partiya xətti ilə fikir ayrılığı üzə çıxdı. Bəs, bu fikir ayrılığının mahiyyəti nədən ibarət idi?

M.Hüseynov N.Nərimanovun 1917-ci ilə qədər bolşevik mövqeyində olmadığını etiraf edir, onun fəhlə-kəndli əhalisinin tələbi, iradəsi ilə İnkilab Komitəsinə sədr seçildiyini xüsusi vurğulayırdı (414, 21 mart 1925). Həbib Cəbiyev də etiraf edirdi ki, 1900-1913-cü illərdə N.Nərimanov nəinki bolşeviklərdən, hətta “fəhlə kütləsindən və fəhlə hərəkatından uzaq idi” (415, 28 mart 1925, № 163). N.Nərimanovun vəfatından sonra da Ə.Qarayev xatirələrində onunla mövcud fikir ayrılığı haqqında qeyd edirdi. O, xüsusi vurğulayırdı ki, N.Nərimanovun rəsmi siyasətçilərlə fikir ayrılığı olsa da xalq, fəhlə sinfi onun xətrini çox istəyirdi (416, 22 mart 1925, № 22). Yəqin elə bu fikir ayrılığını nəzərdə tutaraq S.Ağamalıoğlu deyirdi: “N.Nərimanovun xidmətlərinə sonrakı nəsilər layiqli qiymət verərlər, çünki bəzi məqamların mahiyyəti tarixi sınaqdan çıxandan sonra daha aydın bilinər” (412, 21 mart 1925, № 83, s.2). N.Nərimanovun həyat məramı hər hansı bir partiyanın proqramından ibarət deyildi. Onun əsas məqsədi xalqını zülmətdən və gerilikdən qurtarmaq idi.

AKP tərkibində mövcud olan fikir ayrılığı bir neçə cərəyanın fəaliyyətində özünü göstərirdi. Fikir ayrılığı əsasən ondan irəli gəlirdi ki, Bakı fəhlələri arasında “proletar beynəlmiləçiliyi” şüarı nə qədər hökm sürürdüsə də, bir o qədər hər bir milli qrupun öz iddiaları var idi. Rus fəhlələri və partiya məmurları hesab edirdilər ki, Azərbaycanın hər hansı müstəqilliyi nominal xarakter daşdığından rusların iradəsi hökm sürməlidir. Erməni fəhlələri və partiya məmurları belə hesab edirdilər ki, Azərbaycan əslində Azərbaycan türklərinin və müsəlmanların ölkəsi olmamalı, erməni amili Azərbaycanda və xüsusən də Bakıda getdikcə möhkəmlənməlidir. Bu iki milli qrupdan fərqli olaraq Azərbaycanlı fəhlələri və partiya məmurları arasında fikir birliyi yox idi. Bunlardan bəziləri vəzifədə qalmaq naminə Moskvanın göstərişlərini yerinə yetirir, proletar beynəlmiləçiliyi prinsipini milli maraqlardan üstün tutur, ermənilərin 1918-ci ilin martında törətdikləri soyqırımı unutmaq yolu ilə gedirdilər. Digərləri isə milli maraqları beynəlmiləl həmrəylikdən üstün tuturdular.

Belə bir vəziyyətdə təkcə fikir deyil, eyni zamanda yol ayrılığı özünü büruzə verirdi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının tərkibində əsasən iki müxalif qrup fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan birinə “sağçılar”, o birisinə isə “solçular” deyirdilər. Sağlar özlərini “istiqlalçı”, solları isə “ruspərəst”, sollar özlərini “beynəlmiləçi”, sağları isə “milli-təmayülçü, yaxud millətçi” adlandırırdılar. Azərbaycanda sağlara, yəni “istiqlalçılara”, “təmayülçülərə”, “millətçilərə” həm də “Nərimançı” deyirdilər. “Sağçılar” ancaq azərbaycanlılardan, yəni Nərimanovun tərəfdarlarından ibarət idi. “Solçular” isə həqiqətən də beynəlmiləl tərkibdən ibarət idilər və onların sıralarına istər azərbaycanlı fəhlələr, istərsə də azərbaycanlı partiya məmurları daxil idilər. Əlbəttə, “sağçılar”ın kommunizm ideyasına

tamamilə etinasız olduqlarını söyləmək düzgün deyildir. Sadəcə onlar bu ideya yolunda ifrata varmırdılar. Hətta Müsavat Partiyasının rəhbərlərindən biri olmuş Mirzəbala Məmmədzadə belə bir fikir söyləyirdi ki, “Nərimanov millətçidir. Hər halda, nəzəriyyəsi kommunizmə müvafiq deyildir” (78, 1 avqust 1924, № 24, s.11).

Bolşeviklər qanlı sinfi mübarizə tərəfdarı idilər, N.Nərimanov isə vəziyyətdən çıxış yolunu “barışdırıcılıqda”, milli birlikdə görmüşdür. Bolşeviklər dindən imtina edirdilər, N.Nərimanov isə dindən nəinki imtina etməmiş, hətta dövlətin millətin dini etiqadını nəzərə almasının tərəfdarı olmuşdur. O, “kommunizm ilə islamiyyəti barışdırmaq” şüarını irəli sürürdü. Bolşeviklərin əsas xətti hər məsələni qan, zülm, sinfi mübarizə hesabına həll etmək idi, N.Nərimanov isə bütün məsələlərin milli barışıq yolu ilə həll olunmasını zəruri saymışdır. Bolşeviklər belə hesab edirdilər ki, müttəfiq respublikaların səlahiyyəti çox cüzi olmalıdır, N.Nərimanov isə müttəfiq respublikaların tam mənada müstəqil olmasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir.

N.Nərimanov özünün sovetləşdirmə konsepsiyasını aşağıdakı kimi gördüdü: “Azərbaycan sovetləşdirilərkən Rusiyada etdiyimiz səhvlərə yol verməməli, yerli şəraitlə hesablaşmalı, müstəqil nümunəvi sovet respublikası yaratmalıyıq ki, Şərq zəhmətkeşləri, birincisi, bizim işğalçı imperialist məqsədlərimizin olmadığını bilsinlər və ikincisi, onlar görsünlər və hiss etsinlər ki, öz həyatlarını xanlarsız, bəylərsiz və başqaları olmadan qura bilərlər. İri sənaye müəssisələrini ələ keçirərək, kiçiklərə toxunmamaq və ticarətə icazə vermək” (316, s.397). N.Nərimanov xırda və orta istehsalçılara yardım, onların milliləşdirilməsinin qadağan edilməsi, alverləri üçün lazımı şərait yaradılması haqqında xüsusi dekretə imza atmışdır (204, v.22a). N.Nərimanovun səyi ilə Azərbaycanda Rusiyadan xeyli əvvəl sərbəst ticarət üsulları tətbiq edilmişdir. 1920-ci ilin oktyabrında Azərbaycan kommunistlərinin II qurultayında N.Nərimanovu tənqid edərək bildirirdilər ki, o, burjuaziya ilə mübarizədə liberallıq göstərir, sahibkarlara güzəştə gedir, burjuaziyanın tam ekspropiyasına etiraz edir.

Elə ilk addımlardan N.Nərimanovla “solçular” arasında fikir ayrılığı göz qabağında idi. Belə vəziyyətdə N.Nərimanovun rəqibləri köməyə Stalinə dəvət etdilər. Fikir ayrılığını aradan qaldırmaq üçün Stalin Azərbaycana xüsusi olaraq ezamiyyətə gəldi. 1920-ci il noyabrın 8-də AKP MK, RKP Qafqaz Bürosu və AKP Bakı Komitəsinin birgə toplantıları (protokol № 2) keçirildi. Ə.Qarayev birinci olaraq məsələni N.Nərimanova qarşı ittiham şəklində açıq qoydu: “Bizdə iki qrup əmələ gəlmişdir, biri “Nərimanovçular”, o birisi isə “Qarayevçilər, Hüseynovçular”. Xalq belə hesab edir ki, “Nərimanovçular” Azərbaycanı müstəqilliyə doğru aparırlar, “Qarayevçilər, Hüseynovçular” isə Azərbaycanın sərvətlərini Rusiyaya satırlar. Məqsəd Stalinə məxsus sərtliklə N.Nərimanova “beynəlmiləlçi” borcunu yada salmaq və onu partiya nizam-intizamını qorumağa çağırmaq idi. Amma N.Nərimanov bu təzyiqlərin qarşısında tab gətirərək

məqsədinə nail olmuş və Stalin onun rəqiblərini N.Nərimanovla hesablaşmağa çağırmışdır (223, v.9).

İnqilablar bütün tarix boyu zorakılığa üstünlük verirdilər. Rus kommunistləri və Azərbaycan bolşevikləri də bundan kənar qalmamışdılar. Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində ordunun və bolşeviklərin Azərbaycanda müsadirə vaxtı törətdikləri haqsızlığa qarşı ilk olaraq çıxan məhz N.Nərimanov olmuşdur: “Mən Bakıya gələrkən mənə dedilər ki, Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər. Mən o zaman faktiki olaraq hər şeyi idarə edən Pankratovu (XI Qırmızı ordunun Siyasi İdarəsinin xüsusi şöbəsinin rəisi) dəvət etdim və məsələ qoydum ki, İnqilab Komitəsinin sanksiyası olmadan heç kim güllələnməsin. Hüseynov və Qarayev bunun əleyhinə çıxdılar” və hər yerdə “məni millətçi kimi qələmə vermək istədilər” (316, s.308-399). İ.Quliyev və Q.Məmmədov haqlı olaraq yazırlar: “N.Nərimanov haqlı olaraq çiyini məsləkinə uyğun saydığı dağ yükünün” altına vermişdir. Oğul lazım idi ki, XI Qırmızı ordunun siyasi idarəsinin meydan suladığı bir şəraitdə həmvətənlərini və Vətəninə törədilməkdə olan haqsızlıqlardan qorumaq üçün haqq səsinə ucalda bilsin və onunla hesablaşsınlar” (15, 2 dekabr 2003, № 226).

Əsassız həbs edilmiş şəxslərin azad edilməsi məsələsi ilə məşğul olmaqdan ötrü N.Nərimanov xüsusi bir təftiş komissiyası yaratmışdır. Bəzi hallarda N.Nərimanov yerlərdə yaradılmış əfv komissiyalarına şəxsən rəhbərlik etmişdir (156, s.198-199).

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Lominadze ilə N.Nərimanov arasında olan söhbət Azərbaycandakı sovet dövlət quruculuğu prosesinin Rusiyadan fərqli olması haqqında mövzu üçün çox səciyyəvidir:

“Lominadze: Azərbaycan kəndlərində inqilab baş verməmişdir, bu inqilabı etmək zəruridir, yəni bütün bəy malikanələrini yandırmaq və bununla da kəndlilərə inqilabın baş verdiyini hiss etmək imkanını vermək lazımdır.

N.Nərimanov: Nə üçün Lominadze məhz bu yolla Azərbaycan kəndlərində inqilab etmək istəyir?

Lominadze: Çünki Rusiyada belə edilmişdir.

N.Nərimanov Rusiya ilə Azərbaycanda vəziyyətin fərqli olduğunu göstərərək qeyd edir ki, “Mən buna etiraz etdim”. O daha sonra qətiyyətlə əlavə edir: “Azərbaycan bəylərinin hazır, boş malikanələrinə od vurmaq - təkcə ona görə ki, Rusiyada belə etmişdilər - təklifi onların necə solları oyunu oynamalarının sübutudur”.

Lominadze: Əgər kəndlilər malikanələri yandırsaydılar, alovun içərisindən inqilabın işığını görəcəkdilər. Nə qədər ki, kəndli malikanələri yandırmayıb, qarət etməyib, o, özünü qalib hesab etməyəcəkdir. Azərbaycanda bu iş Rusiyadan daha qəddar aparılmalıdır. Bu qəddarlıq Rusiyadakından 10-20 dəfə artıq olmalıdır”.

Müəviri N.Nərimanovla Lominadzenin mübahisəsini “elə bil ki, iki müxtəlif sinfin nümayəndələri danışırlar” deyə qiymətləndirirdilər (222, v.86).

N.Nərimanov xüsusi olaraq vurğulayırdı: “Mikoyan varlıların əmlakını fəhlələrin xeyrinə müsadirə etmək, iri və xırda burjuaziya ayırmadan tam müsadirə keçirməyi tələb edir”. Bunun müqabilində N.Nərimanov öz təklifini irəli sürürdü: “Müsadirəni çox ehtiyatla keçirmək lazımdır, yəni o, iri burjuaziya aid olmalıdır. Orta sinfi əsəbiləşdirmək lazım deyil”. Bu mübarizə uzun müddət davam etdi və nəhayət, Mərkəz tərəfindən əvvəlcə Mikoyan, sonra isə Sarkis geri çağırıldı. Məhz N.Nərimanovun fəaliyyəti nəticəsində “Şüurlu fəhlələr kasıbların da qarət olunmasını bildikdə onlar müsadirə olunmuş şeyləri götürməkdən imtina etdilər” (316, s.409).

N.Nərimanovun sovetləşdirmə proseslərinə “solçu kommunistlərdən” fərqli baxışı R.Axundovun və M.Hüseynovun RK(b)P MK Siyasi Bürosuna 1921-ci il 17 noyabr tarixli müraciətlərindən də görünür. Siyasi Bürodə müzakirə nəticəsində yazılmış sənəddən aydın olur ki, Bakı partiya təşkilatı və Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin əksər üzvləri (25 üzvdən 13-ü) N.Nərimanovun Şərq siyasəti ilə razılaşmamışlar. Sənəddə qeyd olunur ki, N.Nərimanov və tərəfdarları qarşılıqlı məqsəd qoymuşlar ki, “cərrahi üsulla bütün Qafqazda nümunəvi olan Bakı təşkilatını - Mikoyanı, Lominadzeni, Sarkisi, Kaxianini, Yeqorovu Bakıdan qovmaqla dağıtsınlar”. Sənəddən aydın olur ki, N.Nərimanovla “solçu kommunistlərin” baxışları bir sıra strateji məsələlərdə fərqlənmişdir. Məsələn, müsəlmanlar arasında iş, burjuaziyanın ekspropriasiyası, yeni iqtisadi siyasətə münasibət, partiyadan xaricətmə və yeni üzvlərin qəbulu, gündəlik iş rəhbərlik, fraksiyalarda fəaliyyət, milli siyasət və s.

Məhz N.Nərimanovun təkidi ilə azərbaycanlılar daha sürətlə, ən çox da Bakıda vəzifələrə irəli çəkilməyə, azərbaycanlı fəhlələrə başqalarına nisbətən imtiyazlı vəziyyət yaradılmışdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun həyata keçirilməsində qeyri-azərbaycanlıların müqaviməti və N.Nərimanovun dönməz səyi sənəddə əksini tapmışdır. N.Nərimanovun Azərbaycan burjuaziyasına qarşı aparılan ekspropriasiyada maneələr törətməsi barədə R.Axundov və M.Hüseynov Moskvaya şikayət etmişlər.

Sənəd çox vacib olan daha bir problemin vəziyyəti haqqında məlumat verir. N.Nərimanovun gündəlik fəaliyyətində iki cəbhə ona daha fəal mane olmuşdur. Bunlardan biri Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi, o birisi isə Bakı Soveti idi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi N.Nərimanovun fəaliyyətinə tam nəzarət etmək istəyirdi. Bakı Soveti isə N.Nərimanovdan (hökumətdən) tam müstəqillik istəyirdi. Birincisi, N.Nərimanovdan bütün kadr siyasətinin onlarla razılaşdırılmasını tələb edirdi, ikincisi isə Bakının sanki heç Azərbaycan ərazisi olmadan Moskvaya tabe etdirilməsinə səy göstərirdi. Bu qarşıdurmada N.Nərimanov bir çox uğurlar əldə etmişdir. Rəqibləri bundan narazı olduqlarından Moskvaya şikayət edirdilər. N.Nərimanov daha çox kadr siyasətində iradəsini cəmləşdirmişdir. O, partiya ilə razılaşdırılmadan nazir müavinlərini və başqalarını vəzifələrə təyin etmiş, onun

azərbaycançılıq siyasətini dəstəkləməyənləri isə vəzifələrindən uzaqlaşdırmışdır. Bakı partiya və sovet orqanlarının Azərbaycanı parçalama siyasətinə qarşı N.Nərimanovun tərəfdarları Azərbaycanın bir çox ucqar rayonlarında çıxışlar edirdilər.

Bu sənəddə N.Nərimanovun milli təmayülçülük siyasəti açıq-aydın pislənilərək təsdiqlənirdi ki, bu siyasət onun tərəfindən bütün sahələrdə və xüsusən də kadr siyasətində özünü büruzə verir. Ona irad tutulurdu ki, bir çox məsul vəzifələrə şüurlu fəhlələrin əvəzinə xırda burjuaziya düşüncəli azərbaycanlı ziyalılar irəli çəkilirlər. N.Nərimanova qarşı irəli sürülən iradlardan ən ağırını onun fraksiyasında bir nəfər də qeyri-azərbaycanlı olmaması idi.

N.Nərimanova tutulan iradlardan biri də bu idi ki, o, qeyri-azərbaycanlıların Bakı partiya təşkilatından vəzifələrindən uzaqlaşdırılmasına, demək olar ki, əksər hallarda nail olmuşdu. N.Nərimanovun təsiri ilə A.Mikoyan Azərbaycandan uzaqlaşdırıldı, lakin az sonra A.Mikoyanın yerinə onun sədiq xələfi olan başqa bir erməni (Sarkis) gəldi. Bu, 1918-ci il erməni-müsəlman inamsızlığını yada salırdı. Rəsmi təbliğat bu hadisələrin unudurulmasına çalışırdı. N.Nərimanov isə buna yol vermirdi.

1921-ci ildə Cənubi Qafqaz respublikalarının maliyyə-iqtisadi birliyini və xarici ticarət birliyini yaratmaq haqqında məsələ gündəliyə çıxmışdı və yuxarı direktiv orqanlar tərəfindən təsdiqlənmişdi. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, iqtisadi baxımdan zəif olan Ermənistanı Azərbaycan və hətta Gürcüstan hesabına yardım edilsin. Bu səbəbdən həmin təklifə Ermənistan müsbət, Azərbaycan və Gürcüstan isə mənfi münasibət bildirdilər. Nəticədə N.Nərimanovun təkidi ilə əvvəllər qəbul olunmuş qərar dəyişdirildi və bu addım Moskva rəsmiləri tərəfindən “millətçi qüvvələrin qələbəsi kimi qiymətləndirildi” (262).

Azərbaycan arxivlərində saxlanılan daha bir sənəd N.Nərimanovun siyasi baxışlarına aydınlıq gətirir. Kommunist Partiyasından çıxıb Müsavat Partiyasına üz tutan Ə.Əhmədov 1927-ci il dekabrın 22-də Azərbaycan DSİ-yə yazdığı məlumatında N.Nərimanovun siyasi baxışlarına bir neçə yöndən qiymət verərək onu təmayülçü və millətçi kommunist adlandırır. O, belə hesab edirdi ki, N.Nərimanovun siyasi baxışlarında müəyyən təkamül baş verərək onu “demokratik təkamül sosializm” mövqeyinə, yəni Avropasayağı sosializm sisteminə gətirmişdir (269, v.27-34).

N.Nərimanovun milli təmayüllü kommunist ideologiyasının platforması xüsusi olaraq yazılmamışdı. Amma o, öz baxışlarını çəkinmədən çıxış və məqalələrində açıqlamışdır. N.Nərimanovun bu platforması təxminən doqquz maddədən ibarət olmuşdur:

1. Azərbaycan bütün əsaslarla müstəqil olmalı və SSRİ-yə müstəqil dövlət kimi daxil olmalıdır.

2. Orta sinfə, yəni orta burjua sinfinə maksimum güzəştlərə getmək lazımdır.

3. Dövlət idarələri tam milliləşdirilməlidir, yəni məsul vəzifələrdə çalışan dövlət məmurlarının əksəriyyəti milliyyətə azərbaycanlı olmalıdır.

4. Azərbaycan dili dövlət dili elan olunmalı və tam hüquqla fəaliyyət göstərməlidir.

5. Hərbi qulluq əhalinin tam imkanları əsasında keçirilməlidir.

6. Bütün partiya və dövlət siyasəti Azərbaycanın milli adət-ənənələri ilə uzlaşmalıdır.

7. Din məsələlərində maksimum ehtiyatlı rəftar edilməlidir.

8. Azərbaycanın iqtisadi imkanlarına və milli sərvətlərinə tam və müstəqil şəkildə sərəncam verilməli, lazım bilindikdə başqa “qardaş respublikalara” yardım göstərilməlidir.

9. Şərq xalqlarının milli-azadlıq hərəkatına kömək edilməlidir (269, v. 11-26).

Milli təmayülçülər hətta Azərbaycanın Moskvadan uzaqlaşdığını düşünərək yeni hökumətin tərkibini də düşünmüşdülər. Sağlığında hökumətə N.Nərimanov başçılıq etməli idi. Onun vəfatından sonra isə hökumət başçısı kimi Qədirli nəzərdə tutulmuşdu. Hökumətdə Tağı Şahbazi, Kazımov, Teymur Əliyev, Talıblı, Dadaş Bünyadzadə, Əbdülbağı Məmmədzadə, Əhməd Əhmədov, Cəmil Vəzirov, Eyyub və Mahmud Xanbudaqovlar nəzərdə tutulmuşdular. Kommunist Partiyasında da ciddi dəyişikliklər baş verməli idi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Kommunist Partiyasında bütün aparıcı vəzifələr qeyri-azərbaycanlılar tərəfindən tutulmuşdu. Azərbaycan KP MK-ya əsasən ruslar və ermənilər, Bakı Partiya Komitəsinə isə ermənilər başçılıq edirdilər. Yeni hakimiyyət dövründə Azərbaycan Kommunist Partiyasında Baş katib vəzifəsinə Sultanməcid Əfəndiyev, Bakı Partiya Komitəsinə vəziyyətdən asılı olaraq Qədirli, Həbib Cəbiyev, Dadaş Bünyadzadə, yaxud Tağı Şahbazinin başçılıq etməsi nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan SSR MİK-ə sədr vəzifəsinə Muxtar Hacıyev nəzərdə tutulmuşdu. Mərkəzpərəsləri və solçuları Azərbaycandan Rusiyaya sürgün etmək, yeni konstitusiyanı qəbul etmək, Moskva ilə yeni zəmində dostluq əlaqələrini yaratmaq nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan milli ordusunun yaradılması həyata keçiriləcəyi nəzərdə tutulan ən vacib tədbirlərdən idi (269, v.48-49).

1922-ci ilin ortalarında türk ordusunun uğurları Azərbaycanın “milli təmayüllü kommunistlərində” böyük ümidverici hisslər oyatdı. Onlar hesab edirdilər ki, bu uğurlar və Türkiyənin bundan irəli gələn yeni siyasəti Moskvanı bütün türk xalqlarının müstəqilliyini tanımağa məcbur edəcəkdir. Milli təmayüllü kommunistlər mübarizələrini açıq şəkildə fraksiya mübarizəsi səviyyəsində apardıqlarından, belə qərara alındı ki, “Hümmət” milli mahiyyətli və müstəqil Azərbaycan Kommunist Partiyası şəkildə yaradılsın, fəaliyyəti gizli şəkildə həyata keçirilsin. O zamanlar buna bənzər alternativ Kommunist Partiyası

Ukraynada da təşkil olunmuşdu. Lakin N.Nərimanovun Azərbaycandan əvvəlcə Tiflisə, sonra isə Moskvaya uzaqlaşdırılması bu təşəbbüsün reallaşdırılmasını zəiflətdi (269, v.38-41).

N.Nərimanovun siyasətinin əsas mahiyyəti yerli azərbaycanlı əhalinin güzəranını yaxşılaşdırmaq, hər sahə üçün milli kadr potensialı yaratmaq, azərbaycanlıların hakimiyyətdə sözünü daha kəsərli etmək, Bakının erməniləşdirilməsinin qarşısını almaq və i.a. ibarət olmuşdur. Onun bu işlərə zidd gedənlərə qarşı ifşaedici fəaliyyəti, istər azərbaycanlı olsun, istər erməni, istərsə də Mərkəzin nümayəndəsi, bərişmaz olmuşdur. N.Nərimanovun fəaliyyəti Mərkəzin və ermənilərin planlarını pozduğundan, onlar N.Nərimanovun siyasətini Kommunist Partiyasının “beynəlmiləlçi” siyasətinə zidd kimi qiymətləndirərək onu zəiflətmək yolu ilə getmişdir. N.Nərimanov Kommunist Partiyasının işlərinə müdaxilədən uzaqlaşdırılmışdır. O özü də etiraf edirdi ki, “mən tərkibi tamamilə düşmənlərdən ibarət olan Azərbaycan MK-nın (AK(b)P MK) qərarına təsir göstərə bilmirəm” (316, s.428). 1923-cü ilin aprelində keçirilən RK(b)P XII qurultayına N.Nərimanov Azərbaycandan nümayəndə seçilməmişdi. Onun əvəzinə keçmiş müsavətçi Yusif Qasımov seçilmişdi. N.Nərimanov qeyd edirdi ki, “M.Hüseynov, Ə.Qarayev müsəlman fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini qaldırmağın zəruriliyi haqqında mənim tələblərimdə millətçilik meyli görürdülər” (316, s.400). N.Nərimanovun hər çıxışı Sarkis və Mirzoyan tərəfindən milli təmayüllü kommunistin çıxışı kimi şərh edilirdi.

N.Nərimanov Stalinə yazdığı məktubda xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, “Mikoyan Bakı Komitəsinin şəxsində müxalifət yaradır ki, mənim fəaliyyətimin, milli təmayüllülüüyümün qarşısını alsın” (316, s.408), “Mərkəz mənə etibar etsəydi bu, çox asan olardı. Mərkəz ancaq S.Orconikidzeyə etibar edir” (316, s.415). N.Nərimanov Stalinə yazdığı müraciətdə özünün “millətçi” olduğunu danmırdı: “Mən həmişə bu nöqsanları göstərirdim və əlbəttə, əleyhdarlarımla dili ilə desək, “millətçi” adını qazanmışam” (316, s.418). N.Nərimanovun əsas məqsədi “müsəlman fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini təxminən rus fəhlələrinin inkişaf səviyyəsinə çatdırmaq” idi (316, s.421).

N.Nərimanov siyasətini belə izah edir: “Müqabil tərəfin millətçilik təmayülü olduqda bu tərəfin də milli təmayülü olacaqdır” (316, s.418). “Kimdir bu vəziyyəti yaradan?” sualına N.Nərimanov cavab verirdi: “Ucqarlarda millətçilik Mərkəzin özü və ya onun işçiləri tərəfindən yaradılır” (316, s.418). Nərimanov özünün milli təmayüllü olmasının mahiyyətini də Stalinə belə izah edirdi: “Yerli mənafeyin müdafiəsi Mərkəz müvəkkillərinin dilində milli təmayül, lakin ucqar respublikaların zərərinə sovet Rusiyasını müdafiə həmin dildə beynəlmiləl akt andlandırılır” (316, s.418-419).

Fəaliyyətinin əvvəlindən N.Nərimanov Azərbaycan xalqının milli dəyərlərini ön plana çəkmişdir. N.Nərimanovun hökumətin başçısı vəzifəsindəki fəaliyyəti bolşevik hakimiyyəti şəraitində Azərbaycanı bir sıra bələlərdən qorumuş,

adamların şüurunda sovet dövründə milli inkişafın mümkünlüyünü bərqərar etmişdir. Onu demək kifayətdir ki, “Nərimanovçuluq” uzun müddət sovet rəsmi dairələrində “millətçilik” kimi qəbul olunduğu halda, xalqımız üçün sovet sistemi şəraitində milli mənləyin, milli adət-ənənələrin və mənəvi dəyərlərin qorunmasının əsas qaynağı idi.

Hələ Ermənistan sovetləşməmişdən əvvəl Ermənistan Respublikasının Azərbaycandakı nümayəndəsi 1920-ci ilin avqustunda N.Nərimanovla görüşdən aldığı təəssüratını İrəvana belə yazırdı: “N.Nərimanov kommunistliyini çox tez-tez unudur və özünün milli türk simasını açıq nümayiş etdirir” (138, s.21-22).

N.Nərimanovun milli təmayüllü siyasəti “Nərimançılıq” adlanırdı. “1920-ci illərdən başlayaraq doktor Nəriman Nərimanovun Komissarlar Şurasının sədri olduğu zamanlarda “Nərimançılıq” adı altında millətçi bir qrupun meydana çıxdığını eşitməyə az idi”. M.S.Ordubadı bu ideyanın nədən ibarət olduğunu belə müəyyənləşdirirdi: “Onun bütün bəhsləri özünün təzə bir əqidə müəssisi olduğunu göstərirdi”. O, bu əqidəni belə açırdı: “Nərimançılıq deyirdi ki, xalqların irq və adətləri müxtəlif olduğu kimi düşüncə və zehniyyətləri də bir-birindən ayrıdır”. N.Nərimanovun sinfi mübarizəyə öz baxışının olduğu qeyd olunurdu: “Nərimançılıq eyni zamanda siniflərin təsviyə etmək məsələsini kommunizm ilə burjuaziyanı barışdırmaqla həll etmək istəyirdi. Nərimançılıq sosializm və kommunizmə sinfi mübarizə yolları ilə deyil, barışdırıcılıq yolları ilə getməyi tövsiyə edirdi. Nəriman öz nəzəriyyəsi ilə sovet üsul-idarəsindən razı qalmayanları da öz tərəfinə çəkirdi” (425, 13 aprel 1990).

N.Nərimanovun sovet dövründə Azərbaycanla bağlı məsələlərin siyasi-ideoloji həllində milli mövqeyini qorumasına dair çoxlu misallar gətirmək olar. Azərbaycan kommunistlərinin I qurultayında partiyanın adı ətrafında diskussiyalar gedəndə dörd variant təklif olunmuşdur: “Rusiya Kommunist Partiyasının Hümmət Azərbaycan təşkilatı”, “Hümmət Türk Kommunist Partiyası”, “Hümmət Müsəlman Kommunist Partiyası”, “Hümmət Azərbaycan Kommunist Partiyası”. Ə.Qarayevin dediyinə görə, bu adlar haqqında N.Nərimanov xəbər tutduqda sonuncunun üstündə dayanmışdır (117, s.45). Bunun bir sıra səbəbləri var idi. Birinci variantda bu partiya müstəqil deyil, Rusiya partiyasının əyalət təşkilatı statusunu almış olurdu. İkinci və üçüncü variantlarda Azərbaycanda iki partiyanın yaranma qorxusu var idi. Yəni türk partiyası ancaq türk soyluların partiyası, müsəlman partiyası isə ancaq müsəlmanları əhatə edən partiya olmalı idi. Belə halda digər etnik qruplar da Azərbaycanda öz milli partiyalarını yaratmağa iddia edə bilərdilər və o partiyaların türk, yaxud müsəlman partiyaları ilə yanaşı, öz xüsusi hüquqlarını tələb etmələri üçün zəmin yaranırdı. Belə halda ermənilərin əsas ideyası qələbə çalmış olacaqdı, yəni Azərbaycan türklərin müstəqil dövləti deyil, burada yaşayan bütün xalqların müştərək dövləti olurdu. N.Nərimanovun ideyası isə ondan ibarət idi ki, bu, azərbaycanlıların başçılığı ilə bütün əhali üçün yaranan partiya idi. Ə.Qarayev özü də etiraf edirdi ki, müsəlman partiyası olsa ancaq müsəlmanlarla,

türk partiyası olsa ancaq türklərlə iş aparmaq nəzərdə tutulurdu. Bu da yol verilməz idi (117, s.56).

N.Nərimanov bolşevizmə fərqli baxışını gizlətmirdi. Türk diplomatı Rza Nurun N.Nərimanovla görüşü barədə yazdıqları diqqəti cəlb edir. Bu görüşdə N.Nərimanov ona deyir ki: “Bolşeviklik nə? Bu rəzalət bizə yaramaz” (79, s.50). N.Nərimanov İ.Əbilova yazdığı məktubda belə deyirdi: “Bolşevik imperializması türkləri çaşdırırsa, o da onların səhvidir. Bolşevik imperializması Avropanın inqilabı üçündür. Avropada biz istədiyimiz inqilab meydana gələrsə, bolşevik imperializması özü-özündən yox olacaq. Bu bir nazik mətləbdir, bunu düşünmək gərəkdir” (248, v.107). Oğlu Nəcəfə yazdığı məktubda N.Nərimanov bolşevik siyasətinin əyintiləri barədə yazırdı: “Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyarkən bolşevizim heç olmayacaq” (288, s.446).

Bütün bunlardan aydın olur ki, N.Nərimanovun fəaliyyətində milli təmayül və millətin mənafeələrini qorumaq üstünlük təşkil etmiş, o, Azərbaycanda baş verən inqilabi proseslərə digər bolşeviklərdən fərqli münasibət bəsləmiş, yerli xüsusiyyətləri nəzərə almış və milli birliyə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Beləliklə, N.Nərimanovun ictimai, siyasi, dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə başlıca yerlərdən birini tutmuşdur. Onun bu mövqeyi Bakı, Zəngəzur, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ və Zaqatala məsələlərinin həlli zamanı özünü göstərmişdir. Azərbaycanın ərazi problemləri N.Nərimanovun zamanında deyil, ondan əvvəl meydana çıxmışdır. Bu problemlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də xarici siyasətin ən ağırlı və mürəkkəb məsələləri olaraq qalmış və həll edilməmişdir. N.Nərimanov ağır bolşevik sistemi şəraitində Azərbaycan hökumətinin, demək olar ki, hüquqlarının məhdud olduğu şəraitdə ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmış və çətin olsa da buna nail olmuşdur. Çünki N.Nərimanovun hökumət başçısı işlədiyi dövrdə itirilməsi rəsmiləşdirilməsini gözləyən ərazilər faktiki olaraq əvvəllər Azərbaycanın nəzarətindən çıxmışdı.

N.Nərimanov sovet Rusiyasının iddialarına qarşı barışmaz siyasi xətt yeridərək, xalqının hüquqlarını və maraqlarını, respublikanın müstəqilliyini qorumağa çalışmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələlərdə N.Nərimanovla mərkəz arasında çox vaxt ciddi fikir ayrılıqları yaranmışdır. Problemlərin əksəriyyətinin müsbət həll olunması N.Nərimanovun şəxsi nüfuzu və əzmkarlığı sayəsində mümkün olmuşdur.

Ağır bolşevik rejiminin mövcud olmasına baxmayaraq, N.Nərimanovun türk mövqeyi, düşmüş olduğu ağır vəziyyətdə Türkiyəyə yardım göstərilməsini zəruri sayması və bu yardımın həyata keçirilməsi özünü açıq-aydın göstərmişdir. N.Nərimanov türk xalqının milli-azadlıq mübarizəsində göstərdiyi qəhrəmanlıqlara sevinmiş və qələbələrinə mənəvi dəstək vermişdir.

N.Nərimanov Bakının milli şəhər kimi etnik simasının qorunub saxlanmasına çalışmış, bu yolda erməni bolşeviklərlə çəkinmədən mübarizəyə girişmiş, bir sıra ermənilərin Azərbaycandan uzaqlaşdırılmasına nail olmuşdur.

N.Nərimanov digər Azərbaycan bolşevikləri ilə müqayisədə sovet dövlət quruculuğu problemlərinə fərqli münasibət bəsləmişdir. Onun həyat məramı partiya proqramı deyil, millətini düşmüş vəziyyətdən qurtarmaqdan ibarət olmuşdur. O nəinki Azərbaycan, eyni zamanda bütün Şərqlə üçün böyük şəxsiyyət olmuşdur (5, 14 sentyabr 2003, № 211).

NƏTİCƏ

Tədqiqatçı siyasi maraqlarına deyil, tarixi gerçəkliyə, həqiqətlərə əsaslanmalıdır. Tədqiqatçı tarixi istədiyi kimi deyil, olduğu kimi yazmalı, tarixi hadisəyə baş verdiyi məkan və zaman daxilində qiymət verməlidir. Azərbaycan sovet tarixçilərinin səhvi ondan ibarət idi ki, AXC-nin və onun xadimlərinin fəaliyyətlərini sinfi və Kommunist Partiyası mövqelərindən çıxış edərək birmənalı olaraq mənfi qiymətləndirirdilər. Milli maraqlarını siyasi maraqlardan üstün tutduğundan sağlığında bolşeviklər tərəfindən mənəvi mühacirəyə alınıb sıxışdırılan, ölümündən sonra isə unudurulmağa məhkum olunan, hətta siyasi bəraətdən sonra belə xidmətləri dilə gətirilməyən N.Nərimanov indi də, müstəqillik dövründə də bəzən təqib olunur. Onun haqqında yazan bəzi tarixçilər “tarixi olduğu kimi vermək lazımdır” şüarı altında gizlənərək, təəssüf ki, sovet tarixçilərinin səhvinə başqa formada təkrar edir, tarixi hadisənin baş verdiyi mövçədə doğru qiymətləndirməyərək öz siyasi maraqlarını əsas götürürlər, hadisələri yersiz modernləşdirirlər, əsassız olaraq tənqid atəşinə tutaraq təqib edirlər. N.Nərimanovun, SSRİ mərkəzi orqanları tərəfindən qadağan olunduğundan, on illərlə çapı mümkün olmayan məktublarından və sənədlərindən onun ətrafında yaradılmış dözülməz mühitin, ona qarşı təqiblərin, onun qəti, sərt və barışmaz mövqedən çıxış etdiyinin şahidi olmamaq mümkün deyil.

1917-ci il Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiya xalqları arasında milli məsələ problemi aktuallaşdı. Çar generalları “Vahid və bölünməz Rusiya” şüarı arxasında xalqların milli maraqlarını saya salmırdılar. Bolşeviklər isə xalqların milli maraqlarını təmin etmək fikrindən sui-istifadə edərək oktyabrda “xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ” haqqında dekret verildirsə də, sonralar bunu “xalqın sosializmi seçməsi” şərti ilə həyata keçirməyini etiraf etdilər.

N.Nərimanovun şəxsiyyəti müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Onu “müsəlmanlar arasında şöhrəti və hörməti olan”, “məmləkətin qeyrətli və hünərpərvər şəxslərindən”, “məşhur müsəlman pedaqoqu və publisisti”, “məşhur və məruf tərəqqipərvər və insanpərəst”, “möhtərəm insan, maarifin dostu, vətəni sevən, insaniyyət dünyasına xidmət etməkdə əsrimizin birinci mücahidi”, “camaat fəalı”, “nə dərəcədə ali şəxs olması bütün Qafqazın maarifpərvərlərinə və tərəqqixallarına məlumdur”, “ictimai xadim, publisist və həkim kimi xalq arasında böyük hörmət və şöhrət qazanmış”, “müsəlmanların ehtiramını qazanmış” deyərək dəyərləndirmişlər.

1918-ci il mart hadisələrində N.Nərimanov daşnak-bolşevik və türk-müsəlman silahlı qarşıdurmasının ağır nəticələrini qabaqcadan görərək vəziyyətdən çıxışı siyasi barışıqda görmüş və bu yolda söylərini əsirgəməmişdir. N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə onun evində M.Rəsulzadə ilə S.Şaumyanın arasında danışıqlar aparılmış, qarşıdurmanın dayandırılması barədə qərar qəbul edilmiş, lakin S.Şaumyanın günahından bu, mümkün olmamışdır. N.Nərimanov sovet

hakimiyyətinin tərəfdarı olsa da müsəlman əhalisinin kütləvi şəkildə qırılmasının qəti şəkildə əleyhinə idi. Həqiqət isə budur ki, N.Nərimanov hansı mövqə tutmasından asılı olmayaraq xalqımıza qarşı görünməmiş qırğın baş vermişdir.

N.Nərimanovun Azərbaycanın müstəqilliyinə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə fərqli baxışları var idi. O, 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasını yersiz sayır və bildirdi ki, AXC iqtidarına öz hakimiyyətini təsdiqləmək üçün vaxt verilmişdir. Amma 1919-cu ilin fevralında N.Nərimanov sovet hakimiyyətinin Cənubi Qafqazda hakim olmaq vaxtının çatdığını başa düşərək bu prosesi sinfi qırğında deyil, siniflər arasında sırf siyasi mübarizədə görmüşdür. Sovetləşmə ərafəsində Azərbaycanda sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətin mürəkkəb olduğu konkret faktlarla göstərilmişdir. Eyni zamanda AXC hökumətinin beynəlxalq vəziyyəti çətin və mürəkkəb olmuşdur. Bolşevik hakimiyyətini siyasətçilər arasında “hökmfərma ideal” adlandıranlar da, AXC-nin bir sıra dövlət xadimləri arasında hakimiyyəti bolşeviklərə təslim etməyə hazır olanlar da var idi. 1918-ci ilin noyabrında Azərbaycan kommunistlərinin bəziləri Azərbaycanı Rusiya tərkibində muxtariyyət statusunda görürdüsə, N.Nərimanov 1920-ci ildə birmənalı olaraq, Bakının paytaxt olmağı şərtilə, “müstəqil sovet Azərbaycanı” ideyasının tərəfdarı olmuş və fikrini Leninə çatdıraraq buna nail olmuşdur.

Bolşeviklər 1920-ci ilin aprelində 1918-ci ildə baş verən hadisələrin təkrarını istəmədiklərindən N.Nərimanovu seçdilər və bəzən onun apardığı siyasətlə hesablaşmaq məcburiyyəti qarşısında qaldılar.

N.Nərimanovun milli təmayülçülük siyasətinin kökləri ilk əvvəl XIX əsrin birinci yarısından XX əsrin əvvəllərinə qədər inkişaf edən milli maarifçilik, milli düşüncə və milli azadlıq hərəkatından doğan bir ideologiya idi. N.Nərimanovun özü də kommunist-bolşevik ideologiyasından daha çox bu proseslərdən doğulan bir xadim olmuşdur. Məhz milli problemlərin həllinin tələbləri onu kommunist ideologiyasına gətirmişdir. O, bu ideologiyada millətin qarşısında duran problemlərin daha sürətlə həllinə inanmışdır. N.Nərimanovun milli təmayüllü kommunist ideologiyası təsadüfdən, vəzifəpərəstlikdən deyil, milli məfkurənin inkişafı prosesindən doğan bir xətt idi. Belə şəraitdə N.Nərimanov hakimiyyətə gəlmiş və tarixdə milli təmayülçü adı ilə qalan siyasətini həyata keçirmişdir. N.Nərimanov o illərin azərbaycanlısı üçün bolşevizmin təzahürü kimi deyil, milli təmayüllü siyasətçi kimi inam qazanmışdır. “Milli təmayüllü kommunist” məfhumunu məhz N.Nərimanovun anlayışında qəbul etmək lazımdır, yəni azərbaycanlılar başqa xalqların maraqlarına toxunmadan, Azərbaycanda tam milli inkişaf və ölkələrini idarə etmək hüququna malik olmalıdırlar. N.Nərimanov, buna riayət edilmədiyi halda bolşevizmin süquta məruz qalacağı fikrini irəlicədən söyləmişdir. Onun apardığı milli təmayüllü siyasət sonralar “Nərimanovçuluq” adlı cərəyana çevrilmişdir. N.Nərimanovun milli təmayüllü baxışlarının kökləri həyatı, yaradıcılığı ilə və xalqın yaşayışını, problemlərini, Azərbaycana qarşı hazırlanan

məkrli planları, dünyada və regionda gedən prosesləri dərinədən dərk etməsi ilə bağlı olmuşdur.

Sovetləşmə ərafəsində Azərbaycanda yaranmış vəziyyətin ümumi mənzərəsi göstərir ki, bolşevik çevrilişi ərafəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində sosial, iqtisadi, siyasi və beynəlxalq vəziyyət mürəkkəb idi. İctimai, siyasi, hərbi və hətta dövlət xadimləri arasında Azərbaycana gəlmək iddiasında olan Sovet hakimiyyətinə qarşı müxtəlif fikirlər mövcud idi: “Bolşeviklərin sosial yönümlü siyasətinin nəticəsidir ki, müsəlmanlar bolşevikliyi asan və munis qəbul edir və qarşılayır”, “İslam dünyasının gələcəyi üçün Azərbaycanın bolşevikləşməsi gərəklidir”. Bu sistemi hətta “hökmfərma olan ideal” adlandıranlar, bu sistemin gəlməyi üçün dövlət xadimləri arasında “öz vəzifələrinin yüksəkliyindən və səlahiyyətindən daima sövq və təhrik” edənlər də var idi.

Bu mövzunu araşdıran tarixçilərin fikrincə, AXC-nin süqutunu reallaşdıran səbəblər arasında “xaricdən” heç bir yardımın olmamasından yaranmış “mənəvi düşkünlük və ümitsizlik”, hökumətin vəd etdiyi torpaq islahatını və iqtisadiyyatın inkişafının gerçəkləşməməsi, erməni silahlı qüvvələrinin milli hökumətin əleyhinə başladığı hərbi separatçı əməliyyatları və bu səbəbdən Azərbaycan ordusunun Bakının köməyinə gələ bilməməsi, bolşeviklərin və başqa müxalif qüvvələrin hökumət əleyhinə fəaliyyətləri, bolşeviklərə rəğbət bəsləmələri, “bolşeviklərin əsgəri yöndən güclü olduqları” və “daha böyük çaplı bir savaşa girişmədən” bolşevikləri yenmək mümkün olmadığı göstərilir.

Sovet qoşununun bəzi tarixi sənədlərdə Türkiyəyə, bəzilərinə İrana, bəzilərinə Türkiyənin Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi altında milli-azadlıq hərəkatına yardım üçün, bəzilərinə isə Ənvər Paşanın milli mübarizəyə rəhbərlik etməsini təmin etmək üçün Azərbaycana gəlməkdə olduğuna rast gəlinir. Etibarlı mənbələrin dediyinə görə isə “həqiqətdə nə ordu, nə baş komandanlıq, nə də bir hərəkat var idi”. XI Qırmızı ordunun gəlməyinin əsl mahiyyəti Azərbaycanı sovetləşdirmək və Rusiya hərbi nəzarəti əhatəsinə salmaq idi.

Bolşeviklər 1920-ci ilin aprelində 1918-ci ildə baş verən hadisələrin təkrarını istəmədiklərindən N.Nərimanovu seçdilər və bəzən onun apardığı siyasətlə hesablaşmaq məcburiyyəti qarşısında qaldılar.

Tarixin mühüm və ziddiyyətli dövründə N.Nərimanov bir müddət AXC-ni dəstəkləmiş, sonralar onun süqutunun labüd olduğunu görərək vəziyyətdən daha az itkilərlə çıxmaq üçün yollar aramış, idealizmə qapılmamış, pragmatik siyasətçi olaraq onu sosialist sistemində, milli yönümlü kommunist ideologiyasında, sovet Rusiyası ilə müttəfiqlikdə, Türkiyə dövləti və Türkünstan xalqları ilə sıx əlaqədə görmüş və məhz belə baxışla Azərbaycanın taleyinin məsuliyyətini boynuna götürmüşdür. N.Nərimanovun bu addımı hakimiyyətə can atmaqdan daha çox yaranmış vəziyyətin zərərsizləşdirilməsi ilə səciyyələnir. O, hakimiyyətə gələrkən yaranmış ictimai-siyasi vəziyyəti doğru qiymətləndirərək, ölkədə yaranmaqda olan

sosialist sistemindən öz xalqının mənafeləri naminə maksimum istifadə etməyə çalışmış, xalqını bolşevik inqilabının faciələrindən qurtarmağa səy göstərmişdir, bu vəzifənin öhdəsindən necə gəldiyi faktlar əsasında araşdırılmış və dəyərləndirilmişdir.

Atatürkün sovet dövlətinə münasibətdə yeritdiyi siyasət də tarixi realıqla fərqlənir. Onun Sovet İttifaqı tərkibində yaşayan türkdilli xalqların çağdaş və gələcək taleyinə aid siyasəti uzaqqörənliyi ilə seçilir. Atatürkün fikrincə, “Rusiyaya qarşı göstərdiyimiz təmayülün bəlkə də mühüm bir səbəbi o millətlərə aid olan alaka-i kaviədir. Onların səadətini, onların istiqlalını təmin etməkdir. Bu məqsədi, ixtilafa meydan vermədən həll edə bilsək böyük bir müvəffəqiyyət olur”. Atatürkün “Həzır olmaq... o günü susub gözləmək deyildir, hazırlaşmaq lazımdır... Mənəvi körpüləri sağlam tutaraq. Onların bizə yaxınlaşmasını gözləməli deyilik, bizim onlara yaxınlaşmamız gərəkdir” fikri XX əsrin 90-cı illərində Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin tamam yeni müstəvidə qurulmasının əsasını təşkil etdi və Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə nəticələndi.

N.Nərimanov SSRİ-nin türk xalqları arasında milli təmayülçülük hərəkatının banilərindən və aparıcı siyasətçilərindən idi. N.Nərimanovun kommunist və sosialist baxışlarının məhz milli təmayülçülük prinsipləri üzərində qurulduğu hələ onun Moskvada Rusiya hökumət təşkilatlarında çalışdığı dövrdə sovet Rusiyasının Türkünə qarşı yeritdiyi siyasəti pisləməsində özünü büruzə verir. Bu fikirlər sonralar N.Nərimanovun milli təmayülçülüyn banisi olmasına əsas verir. N.Nərimanov hətta ölümündən sonra ortodoks-bolşeviklər tərəfindən “gələcək millətçi” kimi təqib olunmuşdur. Sovetlər ölkəsində yaranan və inkişaf edən milli təmayülçülük hərəkatında türk dünyasının böyük xadimləri M.Sultanqaliyev, S.Maksudi, Firdevs, Z.V.Toğan, Ə.Bukeyxanov, V.İbrahimov, T.Rıskulov, F.Xocayev, A.İkramov, S.Seyfullin və başqalarının xidmətləri və onların N.Nərimanovla əlaqələri aydınlaşdırılmışdır. Mərkəz iki tərəfə də - “sağlara” və “sollara”, “şovinistlərə” və “yerli millətçilərə” qarşı eyni vaxtda mübarizə aparmağın vacibliyini qeyd etsə də, mübarizəni ancaq milli təmayülçülərlə aparırdı. Sovet hakimiyyəti qüvvələndikcə bolşevik mərkəzindən müsəlman kommunistlərinə qarşı mübarizə güclənirdi. N.Nərimanov və onun türkəsilli həmkarları bütün Şərqi azadlığını düşünürdülər. Onlar pantürkist və panislamist kimi ittiham olunurdularsa da, bu məfhumlara verilən mürtəcə mənə tam əsassız idi. Onlar türk xalqları arasında həmrəyliyin, birgə və özlərinə məxsus yaşamağın tərəfdarı idilər, sosializmə gedən “rus yolu” ilə “şərqi yolu”nun fərqlərini aydınlaşdırmağa, sosializmin prinsiplərini müsəlman xalqlarının şəraiti ilə uzlaşdırmağa çalışırdılar. Yüzlərlə türk siyasətçisi xalqı qarşısında borcunu yerinə yetirməyi sovet hakimiyyəti ilə əməkdaşlıqda görürdü. Onlar təqiblərə baxmayaraq, ölümü və müxtəlif cəzaları gözləri önünə gətirərək, həm kommunizm ideyasına inanır, həm də milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyətlərindən çəkinmədən bu işə girişirdilər. Məhz buna görə də onların çoxu bolşevik qəddarlığının və

məkrinin qurbanı olmuşlar. Onların şəxsi taleləri faciəli olsa da, ictimai və siyasi fəaliyyətlərini uğursuz saymaq olmaz. Çünki əslində onlar öz həyatlarını quruluşa sədaqət yolunda deyil, xalqlarını məşəqqətlərdən çıxarmaq yolunda qurban vermişlər. Sovet hakimiyyəti dövründə milli təmayülçülüğü səciyyələndirən mahiyyət şovinizm və bolşevik hakimiyyəti tərəfindən buraxılan əyintilərə qarşı mübarizə, sinfi mübarizədənsə milli həmrəylik, milli dilin və mədəniyyətin inkişafına üstünlük, dinə qarşı daha dözümlü mövqe tutmaq, milli kadrları sinfi mövqedən daha çox milli maraq mövqeyindən qiymətləndirmək və dövlət işinə cəlb etmək, tarixə sinfi baxışla yanaşı, milli özünüdərkətmə mövqeyindən olan baxışa üstünlük vermək olmuşdur.

N.Nərimanov mədəni-maarif sahəsində ardıcıl fəaliyyət göstərmişdir. Onun təşəbbüsü ilə universitet müəllimlərinin, aparıcı elmi işçilərin, teatr işçilərinin maaşını qaldırmış, teatr kollektivlərini və məktəbləri hökumət himayəsi altına almış, ümumi məcburi ibtidai təhsil və texniki peşə təhsili haqqında dekretlər qəbul olunmuşdur. Türk dram teatrları, muzey, "Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti", simfonik və xalq çalğı alətləri orkestrləri, Ali Pedaqoji institut, Politexnik texnikumu, Ali Musiqi akademiyası, Politexnik institutu, Teatr məktəbi, əzcaçılıq, mamaçılıq kursları, Bakı Universitetində fizika-riyaziyyat, ictimai elmlər şöbələri, qəza komitələrinin nəzdində maarif şöbələri təşkil olunmuşdur. Ümumi icbari ibtidai təhsil və texniki peşə təhsili haqqında dekretlər qəbul olunmuşdur. Məktəblərin təşkilinə, onların tikintisinə, dərslük və dərs vəsaitləri ilə təchiz olunmasına diqqət yetirilmişdir. M.Ə.Sabirə heykəl qoyulmuş, Azərbaycanın incəsənət abidələrinin qorunmasına, Tağıyev teatrının, Bakı, Nuxa (Şəki) və Şuşa xan saraylarının təmirinə başlanılmışdır. Azərbaycanlı tələbələr Rusiyanın bir çox universitetlərinə oxumağa göndərilmiş, Avropada oxuyanlara xüsusi qayğı göstərilmişdir. Azərbaycan ali məktəblərində azərbaycanlı müəllimlər çatışmadığından o zamanın ən görkəmli alimləri bura dəvət olunmuşlar. Azərbaycan kitabxanaları dünyanın ən dəyərli əsərləri ilə zənginləşdirilmişdir. Şərq xalqlarının, müəllimlərin, qadınların, maarif və mədəniyyət işçilərinin qurultayları keçirilmişdir.

N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycan dilinə qayğı başlıca yer tutmuşdur. Azərbaycan dili N.Nərimanovun fərmanı ilə dövlət dili statusu almış, bütün idarələrdə kargüzarlığın Azərbaycan dilində də aparılması barədə sərəncam verilmiş, Azərbaycan dilində savadlı məmurlar hazırlamaq üçün xüsusi dərnlər təşkil edilmişdir. Dövlət idarələrində ixtisar aparılarkən N.Nərimanov Azərbaycan dilini bilənlərə qayğı göstərməsi barədə qərar qəbul etmişdir. Amma bu işi həyata keçirmək yolunda xeyli maneələr olmuşdur. Maneələrə və təzyiqlərə baxmayaraq N.Nərimanov mövqeyindən çəkinməmiş və ana dili uğrunda mübarizəsini davam etdirmişdir. O, yazıda latın qrafikasına keçilməsi üçün geniş fəaliyyət göstərmişdir.

N.Nərimanovun dövlətçilik siyasətində milli ziyalı amili xüsusi yer tutmuşdur. Sovet hakimiyyətinin Gəncə üsyanını qəddarlıqla yatırmasına baxmayaraq N.Nərimanov S.Mehmandarovu və Ə.Şıxlinskini ölümdən qurtarmış, onların sovet hakimiyyəti ilə əməkdaşlığına zəmanət vermiş, F.Köçərlinin faciəli ölümündən xəbərsiz olduğundan heyfəsilənmiş, onun əlyazmasının qorunması haqqında göstəriş vermişdir. N.Nərimanov Ü.Hacıbəyovu öldürüləcək adamların siyahısından çıxarmış, M.A.Pişnamazzadəni və Ə.Şərifini həbsdən azad etmiş, hökumət başçısı olarkən H.Z.Tağıyevi gözlənilən qətl və təhqirlərdən xilas etmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, C.Bağdadbəyov, N.Vəzirov, M.Vəkilov, T.Şahbazi, S.M.Qənizadə, B.Talıblı və S.Mənsur hökumət strukturlarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışlar. N.Nərimanovun təklifi ilə Ömər Faiqin başçılığı ilə Gürcüstanda müsəlmanlar arasında iş aparmaq üçün xüsusi təşkilat yaranmışdır. O, C.Məmmədquluzadəyə, H.Cavidə, Ə.Əzimzadəyə, S.Mümtaza, A.Şaiqə, S.Acalova, Ş.Məmmədovaya, X.Qayıbovaya, H.Abbasova, A.M.Şərifzadəyə, H.Sarabskiyə, R.Təhmasibə, A.Divanbəyoğluna (Sübhənverdirxanov) qayğı göstərmiş, M.Mirqasımov, S.Mumtaz, Ə.Qarayev, B.Axundovla dostluq əlaqələri saxlamışdır.

N.Nərimanov dini problemləri siyasətinin ən ümdə məsələlərindən saymış və bu, onun milli dövlətçilik baxışlarında önəmli yer tutmuşdur. “Onun nəzəriyyəsində kommunizm ilə islamiyyəti barışdırmaq fikri mühüm yer tuturdu”. N.Nərimanov müsəlmanların dini hisslərinə, din xadimlərinin ərizələrinin baxılmasına həssaslıq göstərmiş, “cümə axşamı”nı müqəddəs saymış, çadranın atılmasında məcburiyyətə qarşı olmuş, Təzəpir məscidinin bərpası və təmiri üçün sərəncam vermiş, Novruz, Ramazan, Qurban, Mövlud bayramlarını və Aşura gününü istirahət günü elan etmişdir. XI Qırmızı ordunun bölmələrinin yerləşdikləri məscidlərin binasını boşaltmağı tələb etmişdir.

N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəaliyyəti mühüm yer tutmuşdur. XX əsrdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorumaq ətrafında yaranmış mübarizə ehtiyacı ilk əvvəl 1801-1917-ci illər işğalından, həmin dövrdə bu yerlərə çox sayda ermənilərin köçürülməsindən, 1917-ci il Fevral inqilabından sonra sərhəd quruluşu məsələsində təşəbbüsün ermənilərin əlinə keçməsindən, onların geniş miqyaslı təbliğatlarından və dünya ictimai fikrini öz tərəflərinə çəkmələrindən, nəhayət, Rusiyanın və dünyanın aparıcı dövlətlərinin geostrateji maraqlarından doğmuşdur. 1918-ci il may ayının 29-da Milli Şura İrəvandan olan üzvlərinin etirazına baxmayaraq, bu şəhəri və ətrafını ermənilərə güzəştə gedərkən, ermənilərlə münafişənin bitəcəyinə ümid edirdi.

Zəngəzuru Azərbaycandan ayırmaq eyni zamanda aparıcı dövlətlərin geosiyasi maraqlarının təcəssümü idi. Tarixən Avrasiyada mövcud olan “vahid türk xətti” dünya xəritəsində bir neçə sahədə parçalanmalı idi. Gündəlikdə Zəngəzurun hesabına Azərbaycanla Türkiyə arasında birbaşa əlaqənin pozulması durmuşdur.

Böyük Britaniya Zəngəzurda Azərbaycan hökumətinin administrasiyasının təşkilini və oranın işlərinə müdaxilə etməyi, Azərbaycan-Türkiyə hərbi birliyinin yaranmasını yolverilməz sayırdı. Zəngəzur Azərbaycan torpağı olsa da artıq 1918-1919-cu illərdə silahlı erməni dəstələri azərbaycanlılar yaşayan bir çox kəndləri dağıdaraq ərazinin böyük hissəsinə nəzarət edirdilər. 1920-ci ilin noyabrında, hətta 1921-ci ilin yayına qədər Zəngəzur bolşeviklərin deyil, daşnakların idarəçiliyində idi. N.Nərimanov 1921-ci ildə etiraf edirdi ki, Zəngəzurla bağlı 1920-ci il dekabr bəyanatını verərkən Zəngəzurun Azərbaycandan ayrılmasının qarşısını təkbaşına almaq iqtidarında deyildi. O, bu haqda deyirdi: “Əgər müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti... milli təmayül əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanım ki, Ermənistan Zəngəzuru ala bilməzdi”.

1920-ci il iyulun 10-da N.Nərimanovun Moskvaya RK(b)P MK-ya “Dağlıq Qarabağda vəziyyət” haqqında vurduğu teleqram bu sözlərlə bitirdi: “Müsəlman əhalisi Moskvanın qəflətən köhnə mövqeyə qayıtmasını və ermənipərəst siyasət yürütməyini sovet hökumətinin siyasətinə xainlik kimi qiymətləndirəcəkdir”. V.Leninə məktubunda N.Nərimanov ərazi problemləri barədə Mərkəzin siyasəti ilə barışmaz mövqeyini sərt və açıq-aydın qoyaraq, onları Azərbaycanın Rusiya ilə ittifaqını pozacağı ilə hədələyirdi. 1921-ci ildə bir-birinin ardınca qəbul olunan üç qərardan irəli gələn nəticələri də N.Nərimanovun siyasətinin uğuru kimi qiymətləndirmək olar. 1921-ci il iyunun 19-da Ermənistan tərəfindən “Dağlıq Qarabağın Ermənistana yenidən birləşdirilməsi haqqında” və 1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P MK Qafqaz Bürosu tərəfindən Dağlıq Qarabağı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək haqqında qərarlar qəbul olundusa da, N.Nərimanovun sərt təkidi ilə bunların qarşısı alındı və 1921-ci il iyulun 5-də RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlamaq haqqında qərarı gerçəkləşdi. Bu qərarla ona “geniş vilayət muxtariyyəti verildi”sə də, yalnız N.Nərimanov Azərbaycandan gedəndən sonra L.Mirzoyanın təsiri altında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin elan olunması qəbul olundu.

N.Nərimanovun 1920-ci il 1 dekabr tarixli Naxçıvan haqqında bəyanatından 27 gün sonra Ermənistan İnqilab Komitəsinin cavab bəyanatı verildi ki, Naxçıvanın taleyi əhalinin öhdəsinə buraxılmışdır. 1921-ci il martın 16-da Moskvada, həmin il oktyabrın 13-də isə Qarsda imzalanan müqavilələrdə Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olduğu beynəlxalq sazişlə təsdiqləndi. Naxçıvanın taleyinin həllində N.Nərimanovun həyata keçirdiyi milli maraqlara söykənmiş, düşünülmüş dövlət siyasəti, ardıcıl, strateji və taktiki addımlar silsiləsi, Azərbaycanın Türkiyə ilə gizli danışıqlarda razılaşdırılmış addımları, Mustafa Kamal Paşanın və N.Nərimanovun qiyabi və həmrəy danışıqları, Naxçıvan əhalisinin qətiyyəti belə uğurlu nəticə ilə başa çatdı. N.Nərimanov Ümumazərbaycan sovetlər qurultayında Naxçıvanla bağlı məsələni xüsusi vurğulamışdır ki, sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasındakı müqaviləyə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığı altında bir respublika kimi tanınacaq və

Azərbaycan nümayəndə heyəti bu işdə var qüvvəsi ilə çalışacaqdır. Türkiyə-Rusiya danışıqlarında məhz Azərbaycanın təkidi ilə Naxçıvan məsələsinin müzakirə edilməsinə nail olunmuş və Türkiyənin təkidi ilə bu məsələnin Azərbaycanın xeyrinə həlli təmin olunmuşdur. Azərbaycan tərəfi hələ Qars müqaviləsi qəbul olunmamış, 1921-ci il avqustun 14-də Naxçıvan və Ermənistan rəhbərliyinə teleqram vuraraq tələb etdi ki, "Ermənistan XKS tərəfindən göndərilən bütün şəxslər təcili olaraq Naxçıvandan çıxarılsınlar". Ərazi problemləri bolşeviklərin siyasətində sovet hakimiyyətini qurmaq üçün şirnikdirici amil kimi istifadə olunurdu. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ərəfəsində Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur və Zaqatalanın Azərbaycan ərazisi olduğu dəfələrlə etiraf edilsə də, Gürcüstanın sovetləşmə növbəsi çatanda Rusiya artıq Zaqatalanın gürcülərin xeyrinə mübahisəli olduğu haqda saziş imzaladı, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduğu gün, yəni dekabrın 1-də Naxçıvanı, Zəngəzuru, Qarabağı onlara vermək haqqında Azərbaycanın bəyanatına nail oldular. 1920-ci il dekabrın 2-də Rusiya ilə artıq sovetləşmiş Ermənistan arasında imzalanan sazişdə Zəngəzur Ermənistan ərazisi kimi göstərilmişdisə də, Naxçıvan və Qarabağ haqqında heç bir qeyd olmamışdır.

1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mayına qədər Milli Şuranın, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin üzləşdiyi ərazi mübahisələri 1920-ci ilin aprelindən sonra da Azərbaycan sovet hökuməti qarşısında bütün ağırlığı ilə durmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurularkən Azərbaycan tərəfindən İrəvan xanlığının əraziləri rəsmi olaraq ermənilərə verilmiş, Borçalı və Dərbənd problemi gündəlikdən çıxmış, Qarabağda separatçı silahlı üsyan qalxmış, Naxçıvanda vəziyyət çox ağır olaraq qalmışdı. Zəngəzurun böyük hissəsinə erməni silahlı dəstələri tərəfindən nəzarət olunurdu. Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur ermənilər tərəfindən iddialı ərazi olaraq qalırdı, Gürcüstan Zaqatalaya qarşı iddialarından əl çəkmədiyindən Zaqatala Rusiya-Gürcüstan müqaviləsi ilə mübahisəli ərazi kimi müəyyənlanmış, sovet Rusiyası Bakını mənimsəmək planlarını hələ də qurmaqda idi.

N.Nərimanov Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəal və yorulmaz mübarizə aparmış və fəaliyyəti əksər hallarda uğurlu olmuşdur. Məhz N.Nərimanovun siyasəti nəticəsində 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, Bakı yenə də sovet Azərbaycanının paytaxtı olaraq tanındı. Qarabağ, Naxçıvan və Zaqatala Azərbaycanın ərazisi statusunda ilk dəfə olaraq beynəlxalq hüquq normaları ilə qəbul olundu. Bununla belə, 1918-1920-ci illərdə İrəvan və Dərbənd xanlıqlarının və Zəngəzur mahalının ərazilərinin itirilməsi bağışlanmaz haldır. N.Nərimanov Naxçıvanın Azərbaycandan qoparılmaması üçün Meğridən yol verilməsi uğrunda ardıcıl mübarizəsini davam etdirmişdir.

O dövrdə baş verən ərazi bölgüsünü bəzi erməni siyasətçiləri özlərinin məğlubiyyəti kimi qiymətləndirirdilər. Beləliklə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə və onun nəticələri ayrı-ayrı dövrlər və hökumətlərin məsuliyyəti

ilə yanaşı, Rusiya istilasını dövrü və 1917-ci ilin fevralından 1923-cü ilin iyuluna qədərki dövrü tam şəkildə əhatə edərək hərtərəfli qiymətləndirilməlidir.

N.Nərimanovun sovet Rusiyası hakimiyyətinin iddialarına qarşı ardıcıl siyasi xətti var idi. 1920-ci il aprel hadisələri ərəfəsində kommunist ideyalarına sadıqlığına baxmayaraq xalq arasında N.Nərimanov yeganə ümid yeri kimi qiymətləndirilirdi, ona “nə istəyirsən elə, ancaq 18-ci il hadisələri təkrar baş verməsin” deyərək müraciətlər edilirdi. N.Nərimanov Rusiya qoşunlarının hər bir ehtimalda Azərbaycana yürüşünün gerçəkləşəcəyini hiss edərək öz müdaxiləsi ilə bundan doğacaq ziyanı və zərərləri azaltmağa, sosialist sisteminin üstünlüklərindən bəhrələnməyə çalışmışdır. Əlbəttə, bunlar sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı işğalçı məqsədlərinə haqq qazandırmır.

Hələ Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmazdan əvvəl AK(b)P MK rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini rəsmən tanımağı lazımsız və səmərəsiz saydığı halda, 1920-ci il fevralın 9-da Çiçerin Leninə AXC-nin müstəqilliyini tanımaqla əlaqədar yazırdı ki, Nərimanov tanınmanın tərəfdarıdır. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Ə.Qarayev, M.Hüseynov və b. Azərbaycanı Rusiya tərkibində muxtariyyət qurumu kimi gördükləri halda, N.Nərimanov Azərbaycanı sovet Rusiyasının müttəfiqi, müstəqil bir respublika kimi görürdü. Stalin M.Rəsulzadə ilə söhbətində deyir: “Nəriman bizimlə yox, biz Nərimanla anlaşırdıq”. Bu deyimdən açıq-aydın görünür ki, Leninlə danışıqlarda şərtləri Lenin (Moskva) deyil, N.Nərimanov qoymuşdur. Bu şərtlərin əsasını ilk əvvəl Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi tanınması, bu dövlətin paytaxtının Bakı olması, milli adət-ənənələrin nəzərə alınması təşkil edirdi. Hətta Nərimanovla çox soyuq münasibətdə olan G.Çiçerin 1920-ci ilin aprelindən bir ay qabaq Leninə yazırdı ki, “Nərimanovun təklif etdiyi yol ilə getmək lazımdır”. Bu razılıq pozulduğundan N.Nərimanov mərkəzlə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması, Bakının milli simasının ifrat şəkildə pozulmasının qarşısının alınması, milli və dini ənənələrin qorunması, Mərkəzlə Azərbaycan arasında siyasi və iqtisadi hüquqların bölgüsü, qarşılıqlı etimad problemləri uğrunda mübarizə aparmış və Mərkəzin əsas missiyasını ucqarların inkişafına yardımda, yerli kadrlara etibar etməkdə görmüşdür. Nərimanov Mərkəzdə oturmuş “kommunist cildinə girmiş daşnakların” iyrenc fəaliyyətini ifşa etmiş, Mərkəzin qərəzliliyini, rüslərə xüsusi imtiyazların verilməsini pisləyərək Mərkəzin cahanşümul istilacı siyasətinə qarşı ucqarların müqavimətinə haqq qazandırmışdır. O, Azərbaycanın nümayəndəsinin bilavasitə iştirakı olmadan Mərkəzdə Azərbaycana aid heç bir məsələnin müzakirə edilməməsini, hər hansı mərkəzi strukturda Azərbaycanın tam səlahiyyətli nümayəndəsinin üzv olmasını, neft istehsalına və satılmasına Azərbaycan hökumətinin nəzarətinin artırılmasını tələb etmişdir. N.Nərimanov milli ordunun, aviasyanın, nəqliyyat sisteminin yaradılmasına diqqət yetirmiş, Bakı-Culfa dəmiryolunun, Bakı-Tiflis-Batum neft kəmərinin çəkilməsini başa çatdırmışdır.

Hələ AXC dövründə Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurası Rus Milli Şurası ilə əl-ələ verib, Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı birgə neqativ mövqe tuturdular. Sovetləşmiş Ermənistanın və Azərbaycanın Rusiya ilə hüquqi münasibətlərində gözə çarpan fərq ondan ibarət idi ki, Ermənistanla Rusiya arasında imzalanmış sazişə görə, “Ermənistan və Rusiya vətəndaşlığı bərabər və ayrılmaz sayıldığı” halda, Azərbaycan öz müstəqilliyini ardıcıl müdafiə edirdi. N.Nərimanov Azərbaycanda yerləşən Rusiya orqanlarını maliyyələşdirməkdən imtina etmiş, Rusiyada və başqa sovet ərazilərində həbs olunan azərbaycanlıların Azərbaycanda mühakimə edilməsini tələb etmiş, Azərbaycanın dövlətçiliyinin əleyhinə işləyənlərin qayıtmalarının qarşısını almışdır.

Sovet Rusiyasının iddialarına qarşı N.Nərimanovun siyasi xətti Azərbaycanın milli dövlətçilik maraqlarının qorunmasına yönəlmiş, V.İ.Lenin, İ.Stalin, G.Çiçerin Azərbaycanla bağlı bir çox məsələlərdə N.Nərimanovun mövqeyi ilə hesablaşmışlar.

Azərbaycanda erməni-müsəlman qarşuduması hələ çar dövründən mürəkkəb olaraq qalırdı. AXC dövründə bu qarşudurmanın Azərbaycanda qızışdırılmasını Denikin, daşnaklar və bolşeviklər eyni ustalıqla həyata keçirirdilər. Xaricilər hələ də azərbaycanlılardan çox ermənilərə inanırdılar. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bu qüvvələr libaslarını dəyişərək yenidən hücumə keçdilər.

N.Nərimanov Leninə yazdığı məktubda Şaumyanın milli məsələlərdə buraxdığı səhvləri “hədsiz” sayır, onların Azərbaycanı, xüsusən də Bakını erməniləşdirmə planlarının olduğu haqqında Stalinə xəbər verir və bunun qarşısının alınmasını tələb edirdi. N.Nərimanov bu planın qarşısını almaq üçün ölüm-dirim mübarizəsinə başlayaraq, ermənipərəst şəxsləri yüksək vəzifələrə təyin etməmək barəsində məsələ qaldırmış, onların bəzilərinin pis niyyətlərlə yenidən Azərbaycana gəlməklərinə mane olmuş, böyük sayda separatçı silahlı dəstələrin üzvlərinin tərksilah edilməsi barədə qərar qəbul etmiş, Gəncədə Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurasının sədri mühakimə olunmuş, erməni mənəblərinə görə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra 310 nəfər erməni kommunisti Azərbaycandan oraya işləməyə göndərilmiş, Bakının milli simasının dəyişdirilməsi işinə çalışan şəxslər Azərbaycanda rəhbər vəzifələrdən uzaqlaşdırılmışdır. Aparılan təhlildən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, N.Nərimanovun milli dövlətçilik fəaliyyətində Bakının milli simasının saxlanılması uğrunda söyləri mühüm yer tutmuşdur.

N.Nərimanovun Türkiyə siyasəti və türkçülük mövqeyi dostluq, qardaşlıq və həmrəylik ilə səciyyələnilir. O, 1918-ci ildə Zaqafqaziya seyminin Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəsini pisləmiş, Nargin adasında saxlanılan türk hərbi əsirlərinə tibbi və mənəvi yardım etmiş, türk ordusunun Bakını tərk etməsini səhv addım kimi qiymətləndirmiş, Türkoloji qurultayın keçirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür.

Atatürkün Sovet dövlətinə münasibətdə yeritdiyi siyasət tarixi reallığa əsaslanırdı. Onun Sovet İttifaqı tərkibində yaşayan türkdilli xalqların çağdaş və gələcək taleyinə aid siyasəti də, fikri də uzaqgörənliyi ilə seçilir. N.Nərimanov Mustafa Kamal Paşaya müraciətində iki xalq arasında münasibəti “qardaşlıq silahı ilə silahlanmaq” kimi dəyərləndirmiş, 1920-ci il aprel hadisələrindən sonra Bakıda həbs edilən türk zabıt və əsgərlərini azad etmişdir. N.Nərimanov Azərbaycanın maraqlarını Mustafa Kamal Türkiyəsi ilə sıx əlaqədə görmüş, bu birgə maraqları sovet Rusiyası ilə əlaqələndirmiş, Rusiyanın Türkiyə siyasətinə müsbət istiqamət vermişdir. N.Nərimanov G.Çiçerini tənqid edərək yazırdı: “Erməni məsələsi türklər üçün ölüm-dirim məsələsidir”. N.Nərimanov Genuya konfransına gedərkən dəvət olunmayan türklərin “ədalətli tələblərini qızğın müdafiə etdi”. Rusiya Azərbaycanda saxlanılan ingilis və fransız əsirlərini Böyük Britaniyanın nəzarəti altında olan öz vətəndaşlarına dəyişmək istədikdə N.Nərimanov onların ancaq Malta adasında əsir saxlanılan türk ziyalı və siyasi xadiminə dəyişdirilməsini təkid etmiş və ona nail olmuşdur. Buna görə TBMM hökuməti ona təşəkkür etmişdir. Azərbaycanın istər birbaşa, istər də Rusiya ilə birlikdə Türkiyəyə maddi kömək göstərməsinə aid çoxlu faktlar vardır. N.Nərimanov Mustafa Kamal Paşaya ünvanladığı məktubunda yazmışdı: “Paşam, qardaş qardaşa borc verməz, əl tutar”. O, fəxrlə “Mustafa Kamal Paşanın Türkiyəsi bizim dostumuzdur” demiş, Türkiyənin milli azadlıq savaşında qələbələrini alqışlamış və əlindən gələni yardım etmişdir. TBMM N.Nərimanova fəxri qılınca verməkdən ötrü Azərbaycana xüsusi heyət göndərmək haqqında qərar vermişdir.

Mustafa Kamal Paşa TBMM rəisi sifətiylə 1920-ci ildə əlaqə qurduğu yabançı dövlət başqanlarından ilki N.Nərimanov olmuşdur. O, Ankarada Azərbaycanın rəsmi nümayəndəliyinin bayrağını qaldıraraq, Nərimanovun siyasətini bəyənməş və imkan dairəsində dəstəkləmiş, N.Nərimanovun əvvəl Cənubi Qafqaz federasiyasının, sonra isə SSRİ MİK-in sədri seçilməyini alqışlamış, Qars müqaviləsinin respublikalar tərəfindən və ittifaq orqanlarında ratifikasiyasını təmin etməsini rica etmiş, vəfat etdikdə dərin hüznə şəxsən imzalanmış başsağlığı göndərmişdir.

N.Nərimanov Türkiyə ilə dostluğun və qardaşlığın tərəfdarı olmuş, Rusiya hökumətinə Türkiyə ilə əlaqələrdə öz tövsiyələrini vermiş və bir çox hallarda onların gerçəkləşməsinə nail olmuş, milli azadlıq mübarizəsi aparən türk xalqına maddi yardım etmişdir. Türkiyə hökuməti bu sahədə fəaliyyətini bəyənərək ona təşəkkür etmişdir.

N.Nərimanovun sovet dövlət quruculuğu proseslərinə fərqli baxışı var idi. Onun həyat məramı hər hansı bir partiyanın proqramından ibarət deyildi. N.Nərimanov Azərbaycanda baş verən inqilabi proseslərə digər bolşeviklərdən fərqli münasibət bəsləmiş, yerli xüsusiyyətləri nəzərə almağa çalışmışdır. Azərbaycan Kommunist Partiyasının tərkibində mövcud olan fikir ayrılığı əsasən ondan irəli gəlirdi ki, Bakı fəhlələri arasında “proletar beynəlmiləçiliyi” şüarı nə

qədər hökm sürürdüsə də hər bir milli qrupun bir o qədər öz iddiaları var idi. Rus fəhlələri və partiya məmurları hesab edirdilər ki, Azərbaycanın istənilən səviyyədə müstəqilliyi nominal xarakter daşdığından rus dili və rusların iradəsi Azərbaycanda hökm sürməlidir. Erməni fəhlələri və partiya məmurları belə hesab edirdilər ki, Azərbaycan əslində Azərbaycan türklərinin və müsəlmanların ölkəsi olmamalı, erməni amili Azərbaycanda, xüsusən də Bakıda getdikcə möhkəmlənməlidir. Bu iki milli qrupdan fərqli olaraq Azərbaycan fəhlələri və milliyətcə azərbaycanlı olan partiya məmurları arasında fikir birliyi yox idi. Bunlardan bəziləri vəzifədə qalmaq naminə Moskvanın göstərişlərini yerinə yetirir, proletar beynəlmiləçiliyi prinsipini milli maraqlardan üstün tutur, bolşevik-daşnak qüvvələrinin 1918-ci ilin martında törətdikləri soyqırımı unutmaq yolu ilə gedirdilər. Digərləri isə milli maraqları proletar həmrəyliyindən üstün tuturdular. N.Nərimanov mərkəzdən fərqli baxışlarını bolşeviklərin səhv siyasəti ilə izah edirdi, onun siyasi baxışlarında təkamül baş verərək onu “demokratik təkamül sosializmi” mövqeyinə, yəni Avropasayağı sosializm sisteminə gətirmişdir. N.Nərimanov sovet dövlət quruculuğu prosesinin Rusiyada olduğundan fərqli keçirilməsini tələb etmiş, Rusiyadan xeyli əvvəl sərbəst ticarət üsulları tətbiq edilmiş, kiçik sənaye müəssisələrinə toxunmağı, onların milliləşdirilməsini qadağan etmiş, alverləri üçün lazımi şərait yaradılması haqqında dekret imzalamış, bolşeviklərin müsadirə vaxtı törətdikləri haqsızlığa qarşı çıxış etmiş, əsassız həbs edilmiş şəxslərin azad edilməsinə nail olmuş, əfv komissiyalarına şəxsən rəhbərlik etmişdir. O, Azərbaycanın nemətlərinin ədalətsiz paylanmasına qarşı çıxış etmişdir. Azərbaycan kommunistlərinin qurultayında N.Nərimanov ona görə tənqid olunurdu ki, guya o, burjuaziya ilə mübarizədə liberallıq göstərir, sahibkarlara güzəştə gedir, burjuaziyanın tam ekspropriasiyasına etiraz edir, bir çox məsul vəzifələrə şüurlu fəhlələrin əvəzinə xırda burjuva düşüncəli azərbaycanlı ziyalılarını irəli çəkir. Amma N.Nərimanov bu təzyiqlərin qarşısında tab gətirərək məqsədinə nail olmuş, hətta Stalin onun rəqiblərini N.Nərimanovla hesablaşmağa çağırmışdır. N.Nərimanovun bolşevik hərəkatından uzaq olduğu xəbər verilir. Onun özü də “Bolşeviklik nə? Bu rəzalət bizə yaramaz”, “Avropada biz istədiyimiz inqilab meydana gələrsə, bolşevik imperializması özü-özündən yox olacaq” deyərək bolşevizmə fərqli və tənqidi baxışını gizlətmirdi. “Nərimanov millətçidir. Hər halda nəzəriyyəsi kommunizmə müvafiq deyildir”. N.Nərimanov kommunistliyini “çox tez-tez unudur və özünün milli türk simasını açıq nümayiş etdirirdi”. Nərimanov “xalqların irq və adətləri müxtəlif olduğu kimi düşüncə və zehniyyətləri də bir-birindən ayrı” olduğunun kommunistlər tərəfindən nəzərə alınmasını tələb edir, “kommunizm ilə burjuaziyanı barışdırmaq” yolları ilə getməyi tövsiyə edirdi.

N.Nərimanovun Azərbaycandakı və Türkiyədəki sovet dövlət quruculuğu proseslərinə fərqli baxışı var idi. O, sovet dövləti tərkibində türk xalqlarının birliyi uğrunda səy göstərmiş, kommunist ideologiyası çərçivəsində fəaliyyət göstərən

milli təmayülçülüyn banilərindən və başçılarında biri olmuşdur. N.Nərimanov sinfi mübarizədənsə, milli həmrəyliyə, süni beynəlmiləçilikdənsə millətlər arasında bərabərliyə və milli mədəniyyətin inkişafına tərəfdar olmuş, dinə dözümlü münasibət bəsləmiş, sinfi mövqedən daha çox milli maraqlara və milli özünüdərkə üstünlük vermiş, ictimai və siyasi fəaliyyətini mövcud şəraitə uyğun quraraq millətinin dirçəlməsinə və tərəqqisinə xidmət etmişdir. N.Nərimanov Azərbaycan xalqını, xüsusən ziyalıları bolşevik tufanından xilas etməyə çalışmışdır. N.Nərimanov sərt mövqe tutaraq Azərbaycanın muxtar qurum statusuna endirilib Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi cəhdlərinin qarşısını almışdır. Bakı şəhərinin və dövlət orqanlarının milli maraqlarımız əsasında qurulması uğrunda mübarizə N.Nərimanovun fəaliyyətində əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Məhz bu baxımdan N.Nərimanovu istər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra əsassız olaraq millətçilikdə təqsirləndirmişlər.

N.Nərimanov milli təmayüllü kommunist ideologiyasını əsas tutaraq milli dövlətçilik baxışlarını formalaşdırmış, onları çəkinmədən öz çıxış və məqalələrində açıqlamış, fəaliyyətində reallaşdırmışdır. Onun baxışları bunlardan ibarət olmuşdur: Azərbaycan bütün əsaslarla müstəqil olmalı və SSRİ-yə müstəqil dövlət kimi daxil olmalıdır; orta burjuva sinfinə maksimum güzəştlər etmək lazımdır; məsul vəzifələrdə çalışan dövlət məmurlarının əksəriyyəti milliyyətə azərbaycanlı olmalıdır; Azərbaycan dili dövlət dili elan olunmalı və tam hüquqla fəaliyyət göstərməlidir; hərbi qulluq əhalinin imkanları əsasında keçirilməlidir, zabit korpusu milli kadrlardan ibarət olmalı və sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq formalaşdırılmalıdır; bütün partiya və dövlət siyasəti Azərbaycanın milli adət-ənənələri ilə uzlaşdırılmalıdır; din məsələlərində ehtiyatlı olmalı və dindarlarla hörmətlə rəftar edilməlidir; Azərbaycan iqtisadi imkanlarına və milli sərvətlərinə tam və müstəqil şəkildə sərəncam verməli və bununla bərabər müttəfiq respublikaların inkişafına və Şərq xalqlarının milli azadlıq hərəkatına yardım etməlidir.

N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışlarını Azərbaycanda həyata keçirmək uğrunda mübarizəsi geniş miqyaslılığı ilə fərqlənir. N.Nərimanov Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafına, din problemlərinə, Azərbaycan dilinə dövlət statusu, milli ziyalılara və təhsilə önəm verilməsinə milli dövlətçiliyin tərkib hissəsi kimi baxmış, ona xüsusi diqqət yetirmiş, Azərbaycan adət-ənənələrinin qoruyucusu, elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərən başlıca şəxs olmuşdur. N.Nərimanovun bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycan xalqının düşmənlərinin və bir sıra məhdud düşüncəli Azərbaycan bolşeviklərinin qəzəbinə tuş gəlmiş və onun əleyhinə geniş kampaniya başlamışlarsa da N.Nərimanov yolundan dönməmişdir. Bir çox hallarda N.Nərimanov siyasi meydanda tək qalmışdır, bu səbəbdən də onu Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq mümkün olmuş və nəticədə sovet Azərbaycanında milli təmayülçülük hərəkatı zəifləmişdir.

N.Nərimanovun sosial düşüncəsinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, xalqı düşdüyü ağır iqtisadi vəziyyətdən çıxartmağa, insanlar arasında sosial bərabərliyi yaratmağa sosialist sistemini qurmaqla nail olmaq olar. O, ictimai və siyasi fəaliyyətinə yoxsulların, kasıbların, fəhlələrin və kəndlilərin güzəranını dərindən bilərək müəllimlik, jurnalistlik, teatr təbliğati, dram və məktəb dərsləkləri yazmaqla, həkimlik etməklə başlamışdır. N.Nərimanovun aydın mənəvi amalı olmuşdur: o, insanın və xalqların əsarətinin əleyhinə idi, onların tezliklə nadanlıqdan və köləlikdən azad olunması üçün yollar axtarırdı.

N.Nərimanovun milli dövlətçilik düşüncəsinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, hər xalq öz ərazisində dövlət suverenliyini və milli maraqlarını qorumalı, xalqların bərabərliyini tanımalı, bütün xalqlara və dinlərə hörmətlə yanaşmalıdır. O, maarifçilik, ictimai, siyasi, inqilabi və dövlətçilik fəaliyyətində, ədəbi və publisistik yaradıcılığında dar millətçilik düşüncəsindən çox uzaq olaraq, xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq ideyalarını tərənnüm etmiş, öz xalqının inkişafını dünya sivilizasiyasından bəhrələnməkdə, inqilabi fəaliyyətinin mənasını bütün xalqların azadlığında görmüşdür. Onun uzun illər boyu göstərdiyi fəaliyyəti buna əyani sübutdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dilində

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab. Bakı, Azərənşr, 1997; 8-ci kitab. Bakı, 1998, s. 472.
2. Anar. Dahi bəstəkarımız. Ü.Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı, 1996, s.303.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c, Bakı, 1970; VII c, Bakı, 1983.
4. Bayramov F. N.Nərimanov (1870—1970). Biblioqrafik göstərici. Bakı, Azərənşr, 1972, s. 158.
5. Bayramov Q. Nərimanovşünaslığa mühüm hədiyyə. "Yeni Azərbaycan".
6. Bayramov Q. N.Nərimanov və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1972.
7. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərənşr, 1992, s.276.
8. Qaziyev M. N.Nərimanov. Bakı. Siyasi və elmi bilikləri yayan cəmiyyət. 1956, s.40.
9. Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, Qanun, 1998, s.360.
10. Qasımov M. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik-siyasi münasibətləri (aprel 1920 - dekabr 1922). Bakı, Mütərcim, 1998, s.120.
11. Qafqaz Azərbaycanı Respublikasının memorandumu. Bakı, 1998.
12. Qəndilov S. 20-ci illərdə Sovet Azərbaycanında partiya həyatının bəzi məsələləri. Bakı, 1990.
13. Qəhrəmanov B. Doktor Nərimanov. Bakı, Azərənşr, 1990, s.56.
14. Quliyev V. N.Nərimanov və Ə.Ağaoğlu. Tariximiz, taleyimiz. Bakı, Tural, 2002, s.422.
15. Quliyev İ., Məmmədov Q. N.Nərimanov ömrünü yaşayan alim. "525-ci qəzet".
16. Paşayev N. N.Nərimanov və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, Azərənşr, 1986, s.176.
17. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov. Ömrünün son illəri. Bakı, Azərbaycan, 2003, s.372.
18. Qurbanov Ş. N.Nərimanov dünyası. Bakı, 2001, s.86.
19. Qurbanov Ş. Atatürk və Nərimanov. Bakı, 2003, s.50.
20. Elçin. Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti. Bakı, Azərənşr, 1997, s.28.
21. Əhmədov T. N.Nərimanovun dramaturgiyası. Bakı, 1971, s.300.

22. Əhməd bəy Ağayevin N.Nərimanova məktubu. "Kommunist" qəzeti.
23. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. Bakı, Yazıçı, 1982, s.300.
24. Əhmədov X. Azərbaycanda sovetlərin yaradılması və möhkəmləndirilməsi (1920—1925-ci illər). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1966, s.186.
25. Əhmədov H. N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri. Bakı, Maarif, 1979, s. 112.
26. Əhmədov H. N.Nərimanovun pedaqoji fikirləri. Bakı, 2000, s.140.
27. Əhmədov H. N.Nərimanovun həyatı, fəaliyyəti, pedaqoji fikirləri və tibbi baxışları. Bakı, 2004, s.282.
28. Əhmədova F. N.Nərimanovun Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri vəzifəsində fəaliyyəti. Dep. AEA İSTİİ.
29. Əhmədova F. N.Nərimanovun siyasi baxışlarının formalaşması. Dep. AEA İSTİİ.
30. Əhmədova F. Bolşevizmin Şərqi siyasətində N.Nərimanovun mövqeyi. "Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət".
31. Əhmədova F. Siyasi portret: Nəriman Nərimanov. "Elm" qəzeti.
32. Əhmədova F. Kremlin diktəsi və Nəriman Nərimanovun bəyanatı. "Elm" qəzeti.
33. Əhmədova F. N.Nərimanov şəxsiyyəti və müasir ictimai fikir. "Elm və həyat" j.
34. Əhmədova F. Bolşevizmin Şərqi siyasətində N.Nərimanovun mövqeyi. "Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət".
35. Əhmədova F. N.Nərimanovun siyasi fəaliyyəti (1920—1922-ci illər). T.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2000, s.29.
36. Əhmədova F. N.Nərimanov. İdeal və gerçəklik. Bakı, Elm və həyat, 1998, s.170.
37. Zeynalabdin ibn Molla Nağı Səfərov. Cavab. "Yeni həqiqət" qəzeti.
38. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı, Mütərcim, 2001, s.167.
39. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı, Mütərcim, 1997, s.184.
40. İbrahimov Z. Azərbaycan zəhmətkeşlərinin 1917—1918-ci illərdə sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda mübarizəsi. Bakı, Azərneşr, 1957, s.585.
41. İbrahimov M. Böyük inqilabçı yazıçı N.Nərimanov. Əsərləri, Bakı, Azərneşr, 1956, s.622.
42. İsmayılov E., Həsənov C, Qafarov T. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1998, s.353
43. Köçərli T. Qarabağ. Bakı, Elm, 2002, s.465.

44. Köçərli F. Nəriman Nərimanov. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı 1965, s.340.
45. Köçərli F. N. Nərimanov yeni təfəkkür işığında. Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Tarix, hüquq, fəlsəfə seriyası.
46. Kərimov İ. N. Nərimanov və teatr. Bakı, Elm, 1983, s.101.
47. Məmmədli Q. N. Nərimanov. Həyat salnaməsi. Bakı, Yazıçı, 1987, s.359.
48. Məmmədli Q. Cavid ömrü boyu. Bakı, Yazıçı, 1982.
49. Məmmədov V. Nəriman Nərimanov. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1957, s.131.
50. Məmmədov M. Nərimanov və ana dili. Bakı, Elm, 1971, s.81.
51. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər). Bakı, Sabah, 1996, s. 175.
52. Minasazov Q. Doktor N. Nərimanov. "Baku" qəzeti.
53. Mir Cəlal. Görkəmli yazıçı-realist. "Ədəbi Azərbaycan".
54. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici ölkələrin siyasəti 1917-1921-ci illərdə. Bakı, Bakı Universiteti, 1996, s.329.
55. Osmanova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920—1925-ci illər). T.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoferatı. Bakı, 2003, s.26.
56. Rəhimov K. Məqalələr... məktublar. Bakı, Təhsil, 1998, s. 105-111, 194.
57. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, Gənclik, 1991, s.111.
58. Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, Elm, 1991, s.84.
59. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, Azərənəşr, 1995, s.56.
60. Səttarov M. N. Nərimanov və din. Bakı, "İrşad", 1995, s.62.
61. Svyatoçovskiy T. Rusiya və Azərbaycan: bölgə keçid dövründə. Bakı, 2000.
62. Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü. İstanbul, 1918. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası.
63. Xəlilov T. Böyük məhəbbət. "Şəkinin səsi" qəzeti.
64. Xoyski F. Həyat və fəaliyyəti. Sənəd və materiallar. Bakı, Azərbaycan, 1998, s.151.
65. Hacıyeva A. N. Nərimanovun din haqqında nəzəri, fəlsəfi düşüncələri. AME, Bakı, 1998, s. 167.
66. Həsənov H. Xalqa ürək yandıranın taleyinə biganə qalmaq olmaz. Ön söz. Qurbanov Ş. N. Nərimanov. Ömrünün son illəri. Bakı, Azərbaycan, 2003.
67. Həsənov H. N. Nərimanovun Türkiyə və Rusiya siyasətinə baxışları. "Tarix və onun problemləri" jurnalı. Bakı, 2003, № 3.
68. Həsənov H. Sovet hakimiyyəti və milli təmayülçülük. "Dədə Qorqud" j. Bakı, 2003.

69. Həsənov H. N. Nərimanovun Azərbaycandakı inqilabi proseslərə fərqli baxışı. MEA Azərbaycan tarixi muzeyi. Toplu. Bakı, 2003.
70. Həsənov H. N. Nərimanov: milli-mədəni inkişaf və İslam dini problemləri. "Elmi araşdırmalar" jurnalı. Bakı, 2003.
71. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993, s.362.
72. Həsənov C. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi. Bakı, Gənclik, 1991, s.200.
73. Xəndan C. N. Nərimanovun ədəbi fəaliyyəti. "Azərbaycan", 1956, № 5.
74. Şarif. Ya. (Paris) Həştərxandan məktub. "Musulmanskaya qazeta".
75. Cəbbarlı C. Qiymətli bir təşəbbüs. "Azərbaycan xəbərləri".
76. Şahgəldiyev H. Görkəmli partiya və dövlət xadimi. "Təbliğatçı" jurnalı.

2. Türk dilində

77. Karabekir K. İstiqlal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki erkani. İstanbul, 1967.
78. Məmmədzadə M.B. Azərbaycanda vəziyyət. "Yeni Qafqaziya" j. İstanbul, 1924.
79. Rza Nur. Moskva-Sakarya xatirələri. İstanbul, Boğaziçi yayınları, 1991, s.357.
80. Doğan Avcıoğlu. Milli Kurtuluş tarixi. 1838-dən 1995-e. 3-cü kitab. Tein Yayınları. İstanbul, 2002, s. 907-1296.
81. Aralov S. Sovyet diplomatının Türkiyə hatirələri. Basın və yayıncılıq A.Ş., 1997, s.285.
82. Bozdağ İsmet. Atatürkün Avrasya devleti. Ankara, Tekin Yayınevi, 1999, s.181.
83. İmanov Vüqar. A.M.Topçibaşı. İstanbul, Boğaziçi Üniv. Yayınevi, 2003, s.291.
84. Kakınc Halit. Destani Kuramçı Sultanqaliev. İstanbul, Bulut yayınları, 2004, s.439.
85. Kakınc Halit. Sultanqaliev və Milli Kommünizm. İstanbul, Bulut yayınları, 2004, s.335.
86. Saray Mehmet. Atatürkün Sovet politikası. İstanbul, 1987.
87. Saray Mehmet. Yeni Türk Cumhuriyetleri tarihi. Ankara, Türk Tarih Kurumu basımevi, 1999, s.439.
88. Şimşir N., Bilal Haz. Atatürk və yabançı devlet başkanları. IV c, Ankara Tarih Kurumu basımevi, 2001, s.608.
89. Yüksel İ. Azərbaycanda fikir həyatı və basın. Acar Yayınları, s.174.
90. Bülent Gokay. A Clash of Empires: Turkiye between Russian Bolshevizm and British Imperializm (1918-1923). London-New-York, Taurus Academic Studies, 1997. (Türk müəllifinin ingilis dilində nəşri).

3. Rus dilində

91. Алиев Г.А. Доклад на торжественном собрании, посвященном 100-летию со дня рождения Н.Нариманова; Речь на открытии памятника Н.Нариманову. В кн. Нариман Нариманов (материалы юбилейных торжеств, посвященных 100-летию со дня рождения). Баку, 1974; Речь на открытии памятника Н.Нариманову в г. Ульяновске. См.: Памятник Н.Нариманову на родине В.И.Ленина. Баку, 1978.
92. Азизбекова П. Об одном неопубликованном письме Н.Нариманова В.И.Ленину. "Доклады АН Азербайджанской ССР".
93. Агасиев В.А. Одесские страницы. Баку, Азгосиздат, 1981, с.88.
94. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия, М. ЦИРМ, 1994.
95. Антонов-Овсеенко А. И.В.Сталин и его время. "Вопросы истории" ж.
96. Аскеров-Кенгерлинский А.М. Трагедия Азербайджана. "Хазар" ж.
97. Ахмедов А. Азербайджанские тюрки в революции 1905 года, Баку, АМЕ, 2002, с.340.
98. Ахмедов Т. Н.Нариманов. Баку, 1988, с.277.
99. Багиров М.Д. Из истории большевистской организации Баку и Азербайджана, Москва, Политиздат, 1948, с.244.
100. Багиров Ю.А. Из истории советско-турецких отношений (1920-1922). Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1965, с. 144.
101. Балаев А. Азербайджанское национальное движение: от "Мусавата" до народного фронта. Баку, Элм, 1992, с. 103.
102. Вейль В. История украинского вопроса. Таллин, 1937.
103. Гаджибеков Уз. О воспитательном значении оперы и драмы. "Каспий".
104. Гасанов Б.К. Политические движения и партии на Северном Кавказе в 1917-1920 гг. Идеология, практика, исторические судьбы и уроки. Автореф. дисс. д.и.н. М., 1997.
105. Гасанов Г.А. Комитет Бакинских мусульманских организаций. "Tarix və onun problemləri" jurnalı. Bakı, 2003, №2.
106. Геворкova М.П. Государственная деятельность Н.Нариманова (1917-1975 гг.). Автореф. дис. к.и.н. Баку, 1987, с.23.
107. Гулиев Дж.Б. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку, Элм, 1997, с. 164.
108. Гулиев Дж. Нариман Нариманов — выдающийся партийный и государственный деятель. Труды азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС.
109. Гулиев М. О роли Н.Нариманова в просвещении Азербайджана. "Бакинский рабочий" г.

110. Гусейнов И.А. Историческое значение большевистского лозунга "Независимый Советский Азербайджан". "Ученые записки АГУ".
111. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку, Элм, 1991, с. 203.
112. Дубинский-Мухадзе И. Нариман Нариманов, М. Молодая гвардия, 1978,с.239.
113. Думова Н.Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917-1920). М., Наука, 1982.
114. История дипломатии. Т. III, М. ОГИЗ, Госполитиздат, 1945, с.883.
115. Казиев М.А. Нариман Нариманов. Баку, Азернешр, 1970, с. 187.
116. Какишев Турсунбек. Сакен Сейфуллин, М. Молодая гвардия, 1981.
117. Караев А.Г. Из недавнего прошлого. Материалы истории Коммунистической Партии Азербайджана. Баку, "Бакинский рабочий", 1926, с. 135.
118. Колосов Е.Е. Сибирь при Колчаке. Пг. 1923.
119. Красовский С.А. Жизнь в авиации. М: Воениздат, 1968.
120. Кулешов С. Неучтенный великий народ. "Родина" ж.
121. Ласло Белادي, Тамаш Краус. Сталин. Перевод с венгерского Леонидов В.Л. и Мусатова Д.В. М., Госполитиздат, 1989.
122. Ленин В.И. ПСС. Госполитиздат, Т. 5, 41, 42, 45, 48, 52.
123. Мехтиева Н. Астраханский период революционной деятельности Н.Нариманова. "Агитатор" ж.
124. Мусабеков Г. Октябрьская революция и основные достижения Советской власти в Азербайджане (К 10-летию Октября). Баку, "Азгиз", 1927, с.68.
125. Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, Элм, 1980, с.286.
126. Мустафа К. Путь новой Турции, Москва, т. II, 1932, с.416; т.III, 1934, с.459.
127. Нариман Нариманов (материалы юбилейных торжеств, посвященных 100-летию со дня рождения). Баку, Азгосиздат, 1974, с.75.
128. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане, Баку, 1993.
129. Павлович М. (М.Вельтман). Революционный Восток. Ч. I, М., 1927, с.332.
130. Памятник Нариману Нариманову на родине Ленина. Баку, Азгосиздат, 1978, с.35.
131. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Баку, ЦК и БК АКП(б), 1927, с.221.
132. Рафили М. Видный революционер и писатель Н.Нариманов. Баку, Азернешр, 1956, с.30.

133. Рыскулов Т. Собр. соч. в 3-х томах, Алматы, Казакстан, 1997.
134. Социалистическое наступление и активизация буржуазных националистов (еще о султан-галиевщине). "Правда" г.
135. Сталин И.В. Сочинение, т.4, 1947; т. 12, 1949; т. 13, 1951. М., Госполитиздат.
136. Токаржевский Е.А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925). Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1956, с.210.
137. Фатуллаев Э. Нариман Нариманов, Баку, Ганун, 1996, с.47.
138. Хуршудьян Л. Истина, единственный критерий исторической науки, Ереван, Ереванский Университет, 1989 (№339).
139. Шаумян С. Статьи и речи. 1917-1918. Баку, "Институт истории классовой борьбы в Азербайджане", 1929, с. 308.
140. Шаумян С. Избранные произведения. Т.2. М., Госполитиздат, 1978, с.462.
141. Шаумян Сур. Бакинская коммуна. Баку, "Истопарт. Отдел ЦК и БК АКП(б)" 1927, с. 118.
142. Энциклопедический словарь русского библиографического института "Гранат". Т.II. М., 1925.
143. Alshadt A. The Azerbaijani Turks: Power and identity under Russian Rule. Stanford, 1992.

4. Nəşr olunmuş sənədli mənbələr və arxiv materialları

144. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков), М., 1935.
145. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку, Азербайджан, 1998, с.423.
146. Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Внешняя политика (документы и материалы). Баку, Азербайджан, 1998, с.630.
147. Азербайджанская Демократическая Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку, Элм, 1998. с.615.
148. Azərbaycan SSR-də ali təhsil. "Azərbaycan arxiv" jurnalı. 1-2 (16-17), Bakı, 1978, s. 256.
149. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri: 1920-1922. Sənədlər və materiallar. Bakı, Azərbaycan Atatürk Mərkəzi, 2002, s.324.
150. Dağlıq Qarabağ: Tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, Elm, 1989, s. 117.

151. Архив внешней политики СССР. Документы внешней политики. Т.П.М. 1958,с.803.
152. Борьба за победу Советской власти в Азербайджане 1918-1920. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1967, с.569.
153. Внешняя политика СССР (1917-1920). Т.1. М., 1959.
154. Всероссийское учредительное собрание. Л., Госиздат, 1930, с.217.
155. Годовой отчет НКВД к VIII съезду Советов РСФСР 1919-1920. М., 1921.
156. Декреты Азревкома (1920-1921). Сборник документов. Баку, Азернешр, 1988, с.520.
157. Документы внешней политики СССР. Т.1, М., Госполитиздат, 1958, с.771.
158. Документы внешней политики СССР. Т.2, М., Госполитиздат, 1957, с.803.
159. Документы внешней политики СССР. Т.3, М., Госполитиздат, 1960, с.836.
160. Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу советской власти в Азербайджане. Баку, Азернешр, 1989, с. 195.
161. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925. Документы и материалы. Баку, Азернешр, 1989, с. 334.
162. Отчетный доклад Наркоминдела Азерб. ССР М.Д.Гусейнова на Всеазербайджанском съезде Советов, май 1921 г. Стенографический отчет Баку, Издательство АзЦИК, 1922, с. 150.
163. Первый съезд народов Востока 1-7 сентября 1920 г. Баку, 1920, с.232.
164. Политика советской власти по национальному вопросу за три года (1917—1920). Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР. М., Госиздат, 1920, с. 186.
165. Протоколы ВНСТ (Великое Национальное Собрание Турции), 14 сессия от 11 мая 1920 (№71, с.25).
166. Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919). Баку, Издательство "Эргюн", 1994, с. 159.

5. Arxiv sənədləri

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix arxivi

167. f.46, siy.3.q.543.

168. f.389, siy.6.q.189.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi

169. f.6, bağlama 28, siy.1, iş 68.
170. f. 6, siy.1, iş 134.
171. f. 27, siy.1, iş 387.
172. f.28, siy.1, iş 27.
173. f.28, siy.1, iş 42.
174. f.28, siy.1, iş 53.
175. f.28, siy.1, iş 55.
176. f.28, siy.1, iş 70.
177. f.28, siy.1, iş 77.
178. f.28, siy.1, iş 79.
179. f.28, siy.1, iş 102.
180. f.28, siy.1, iş 104.
181. f.28, siy.1, iş 129.
182. f.28, siy.1, iş 168.
183. f.28, siy.1, iş 171.
184. f.28, siy.1, iş 226.
185. f.28, siy.281, iş 68.
186. f.28, siy.1, iş 226.
187. f.28, siy.1, iş 573.
188. f.28s (məxfi), siy.ls (məxfi), iş 77
189. f.28c, siy.ls, iş 570.
190. f.51, siy.2, iş 4.
191. f.57, siy.1, iş 9.
192. f.57, siy.1, iş 23.
193. f.57, siy.1, iş 144.
194. f.57, siy.1, iş 151.
195. f.57, siy.1, iş 159.
196. f.57, siy.1, iş 232.
197. f.57, siy.1, iş 259.
198. f.57, siy.1, iş 260.
199. f.100, siy.2, iş 7.
200. f.379, siy.3, iş 156.
201. f.379, siy.7, iş 499.
202. f.389, siy.1, iş 1.
203. f.389, siy.1, iş 79.
204. f.410s, siy.1s, iş 15.
205. f.411, siy.1, iş 12.
206. f.411, siy.1, iş 45.
207. f.411, siy.1, iş 60.

- 208. f.410, siy.1, iş 12.
- 209. f.411, siy.1, iş 460.
- 210. f.411, siy.4, iş 6.
- 211. f.411, siy.4, iş 8.
- 212. f.411, siy.4, iş 30.
- 213. f.411, siy.4, iş 218.
- 214. f.894, siy.10, iş 31.
- 215. f.894, siy.10, iş 66.
- 216. f.970, siy.1, iş 1.
- 217. f.970, siy.1, iş 4.
- 218. f.970, siy.1, iş 142.
- 219. f.1061, siy.1, iş 95.
- 220. f.1439, siy.3, iş2a.
- 221. f. 1610, siy.1s, iş 358.

Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət arxivi

- 222. f.1, siy.1, iş 8.
- 223. f.1, siy.1, iş 14.
- 224. f.1, siy.1, iş 23.
- 225. f.1, siy.2, iş 25.
- 226. f.1, siy.2, iş 18.
- 227. f.1, siy.4, iş 256.
- 228. f.1, siy.4, iş 257.
- 229. f.1, siy.4, iş 258.
- 230. f.1, siy.4, iş 259.
- 231. f.1, siy.4, iş 260.
- 232. f.1, siy.42, iş 276.
- 233. f.1, siy.74, iş 20.
- 234. f.1, siy.74, iş 42.
- 235. f.1, siy.221, iş 78.
- 236. f.1, siy.291, iş 78.
- 237. f.64, siy.2, iş 1.
- 238. f.276, siy.9, iş 15.
- 239. f.1, siy.2, iş 25.
- 240. f.1, siy.74, iş 132.
- 241. f.456, siy.7, iş 7.
- 242. f.456, siy.7, iş 96.
- 243. f.609, siy.1, iş 53.
- 244. f.609, siy.1, iş 71.
- 245. f.609, siy.1, iş 80.

246. f.609, siy.1, iş 81.
247. f.609, siy.1, iş 88.
248. f.609, siy.1, iş 90.
249. f.609, siy.1, iş 91.
250. f.609, siy.1, iş 92.
251. f.609, siy.1, iş 94.
252. f.609, siy.1, iş 26.
253. f.609, siy.1, iş 133.
254. f.609, siy.1, iş 134.
255. f.12, siy.1, iş 152.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi

257. f.84, siy.2, iş 197.
258. f.255, siy.6, iş 109.
259. f.255, siy.7, iş 16.
260. f.517, siy.1, iş 28.

Müxtəlif arxiv sənədləri

261. Сведения об ответственных и первых секретарях ЦК КП Азербайджана. Сост. 16.11.2000 ведущим сотрудником АРСПИЩДА Филимоновой Э.М.

262. В Политбюро ЦК РКП. К докладам гг. Гусейнова и Ахундова по азербайджанскому вопросу сделанным на заседании Политбюро. 17.11.21. Архив 6 сектора Общего отдела ЦК КПСС. Заверено 2 сентября 1957г.// ARSPİHDA-da saxlanılır.

263. Əliyeva L. Şəxsi arxivi. "İttiham işi №163". Ə.Əhmədov tərəfindən tərtib olunmuş sənədlər.

264. Ахмедов А. Изменения в политических взглядах Наримана Нариманова, незадолго перед его смертью. Сообщение в АЗГПУ от 1927 г. 22 декабря. ARSPİHDA, f.12, siy.1, iş 152.

265. Ахмедов А. Материалы национального движения в Азербайджане. ARSPİHDA, f.12, siy.1, iş 152.

266. Ахмедов А. Национальное движение в Азербайджане. Формы проявления тюркского национализма. Национальные группировки и партии. Идеология движения. Методы борьбы и агитация. ARSPİHDA, f.12, siy.1, iş 152.

267. Ахмедов А. Попытка к воссозданию нелегальной тюркской коммунистической партии "Гуммет". ARSPİHDA, f.12, siy.1, iş 152.

268. Ахмедов А. Попытки основания Азербайджанской Социалистической Партии. ARSPİHDA, f.12, siy.1, iş 152.

269. Ахмедов А. Предполагаемый состав уклонистского правительства и уклонистского партийного аппарата. Материалы национального движения в Азербайджане. ARSPİHDA, f. 12, siy.1, iş 152.

270. Ахмедов А. Положение в Азербайджане в 1918-1920 годах и образование Азербайджанской Коммунистической Партии. ARSPİHDA, f 12, siy.1, iş 152.

AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu.

271. Şəxsi arxivlər inv. №202-1811-8. Mandat №2493.

272. f.27, q.1-15.

Azərbaycan tarixi muzeyinin elmi arxivi.

261. İnventar №604.

**6. Böyük Britaniya Arxiv sənədləri
(Foreign Office Archives. The Emergence of The
Transcaucasian Republic, The Evolution of The Azeri State)**

274. "Qafqazda siyasi və iqtisadi vəziyyət haqqında memorandum. 1918-ci ilin yayı. Intelligence bureau, department of information. Secret. Memorandum on the political and economic situation in the Caucasus/ 1918 summer. F.O.A.

275. "Azərbaycana diqqət yetirin" məlumatı. 31 oktyabr 1918-ci il. Note on Azerbaijan N.b. - this paper was written before the armistice with Turkey had been signed. General staff, war office, 31st october, 1918 Foreign Office Archives.

276. "Azərbaycanda vəziyyət" məlumatı. Fevral 1919-cu il. G.f. Milne, ghq Constantinople to the chief of the imperial general staff february 6th 1919. Situation in Azerbaijan. (signed) g.f. Milne, general, commanding-in-chief, British Salonika force. G,h.q. Constantinople, february 6, 1919 F.O.A.

277. Secret Paraphrase. From: G.N.G. Constantinople. To: war office. despatched: 14.00 17.11.19. received: 20.00 30.11.19. 1.7621 november 17th. F.O.A.

278. Böyük Britaniya hərbi missiyasının fevral 1919-cu il məlumatından. G.f. Milne, ghq Constantinople to the chief of the imperial general staff february 6th, 1919. Situation in Azerbaijan. (signed) g.f. Milne, general, commanding-

in chief, British Salonika force. G,h,q. Constantinople, february 6, 1919 F.O.A.

279. Qorton R.İ.Q. Briqada generalı, 8 dekabr 1918-ci il tarixli məlumat. Notes on the situation in Azerbaijan. Dec. 8th 1918.(signed)r.i.g. Gorton brig. General F.O.A.

280. Lyukenin Q. Tiflis şəhərindən göndərdiyi məlumat. 29 aprel 1920. Russia. Decypher; mr. Luke (Tiflis) april 29 th, 1920. (via basra.). D. 1.00 p.m. April 29th. 1920. R.\$ 45 p.m. 30 th.. No.223.Foreign Office Archives.

281. Polkovnik Rxeinin ser Eir Krou üçün Tiflisdən Memorandumu. 25 noyabr. 1919. Communicated by American delegation, november 25th 1919. November 24th 1919. Memorandum for sir Eyre Crowe Foreign Office Archives.

282. Uordrop, Q. Tiflis, October 2nd 1919 No. 25 Tiflis. [Azərbaycana səfər. 27.09. - 02.10.1919] Foreign Office Archives.

283. Şutlevort. Briqada generalı. Azərbaycandakı şəraitin qiymətləndirilməsi. 26.8.1919. G.h.q. General staff "intelligence". Constantinople. No. 2631/18 "i" appreciation of the situation in Azerbaijan. 26-8-19. (by brig-gen. Shuttleworth). F.O.A.

7. Nəriman Nərimanovun əsərləri

284. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. I cild, Bakı, Azərneşr, 1971, s. 265.

285. Нариманов Н. Избранные произведения. Т.1. Баку, Азернешр, 1988, с.376.

286. Нариманов Н. Избранные произведения. Т.2. Баку, Азернешр, 1989, с.766.

287. Нариманов Н. Избранные статьи, речи и письма. Баку, Язычы, 1987, с. 103.

288. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001, s.467.

289. Nərimanov N. Kitabı-hümmətül-rical-cibal. II cild, Bakı, 1905. Məqalələr və nitqlər. I cild, Bakı, 1971.

290. Нариманов Н. Важный вопрос, где быть Горийской семинарии. Избранные произведения. Т.1. Баку, 1988.

291. Нариманов Н. Взгляд на захват Кавказа. Февраль, 1919. Избранные произведения. Т.2. Баку, 1989.

292. Нариманов Н. Из обращения Народного комиссариата иностранных дел РСФСР к рабочим и крестьянам Азербайджана, Дагестана и Грузии. 4 октября 1919. Избранные произведения. Т.2. Баку, 1989.

293. Нариманов Н. Воззвание к рабочим и крестьянам Турции. 1919. Избранные произведения. Т.2. Баку, 1989.

294. Нариманов Н. Записка в Центральный Комитет РКП (б). 1919. Избранные произведения. Т. 2, Баку, 1989.
295. Нариманов Н. О съезде учителей. Избранные произведения. Т. I. Баку, 1988.
296. Нариманов Н. Из речи Н.Нариманова в мечети г. Шуши. Отчет о поездке председателя Азревкома Н.Нариманова по Азербайджанской ССР. 30 сентября — 14 октября 1920. Избранные произведения. Т.2. Баку, 1989.
297. Нариманов Н. Из речи на собрании коммунистов и ответственных работников-мусульман г. Астрахани. 28 декабря 1918. Избранные произведения. Т.I. Баку, 1988.
298. Нариманов Н. Из рукописи перевода конспекта реферата, прочитанного в 1905 году и изъятого при обыске; из очерков о съезде учителей. Избранные произведения. Т. I, Баку, 1988.
299. Нариманов Н. Краткий обзор номеров газеты "Голос бедноты" на азербайджанском языке. Позднее 23 августа 1919г. Избранные произведения. Т.2, Баку, 1989.
300. Нариманов Н. Ленин и Восток. "Новый Восток" ж.
301. Nərimanov N. Məqalə. "Azərbaycan fəqərəsi" qəzeti.
302. Nərimanov N. Türküstandakı siyasətimiz. N.Nərimanov. Məqalələr və nitqlər. I c. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı.
303. Нариманов Н. Опять война. 8 апреля 1918. Избранные произведения. Т.2. Баку, 1989.
304. Нариманов Н. Остров Наргин или остров смерти. 8 мая 1918. Избранные произведения. Т.2. Баку, 1989.
305. Нариманов Н. Ответ некоторым товарищам. "Бакинский рабочий" г.
306. Нариманов Н. Письмо главе мусаватского правительства республики Н.Усуббекову. 16 июля 1919. Избранные произведения. Т.2. Баку, 1989.
307. Нариманов Н. Приветственная речь на встрече афганского посла, прибывшего в Москву. 10 октября 1919. Избр. произведения. Т.2. Баку, 1989.
308. Нариманов Н. Речь на собрании мулл и учителей татарских школ г. Астрахани. 20 декабря 1918. Избранные произведения. Т. I. Баку, 1988.
309. Нариманов Н. Телеграмма из Астрахани в Баку по поводу кончины М.А.Сабира. Избранные произведения. Т.I. Баку, 1988.
310. Нариманов Н. Воззвание к рабочим и крестьянам Турции. 1919. Избранные произведения. Т.2. Баку, 1989.
311. Нариманов Н. С каким лозунгом мы идем на Кавказ. 1919. Избранные произведения. Т.2. Баку, 1989.
312. Nərimanov N. Vaxçasaray imtahan meydanı. "Bəsirət" qəzeti.

313. Nərimanov N. Bu gün. Məqalələr və nitqlər. I c. Bakı, Azərənəşr, 1971.
314. Nərimanov N. Leninə məktub. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AME, 2001.
315. Nərimanov N. Oğlum Nəcəfə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AME, 2001.
316. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. SƏ, Bakı, AME, 2001.
317. Nərimanov N. Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər. Bakı, 2002.
- Nərimanovun arxivlərdə saxlanılan bəzi sənədləri.
318. Нариманов Н. Письмо Ленину. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş. 34.
319. Нариманов Н. Телеграмма В.Ленину. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş. 32.
320. Нариманов Н. И др. Телеграмма в ЦК РКП(б) 1920//10 июля. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş. 187.
321. Нариманов Н. Переписка с Г.Чичериным от 16 августа 1923. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş. 32.
322. Особое мнение Нариманова Н. о Закавказской федерации. 1922, декабрь. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş. 106.
323. Нариманов Н. Письмо В.И.Ленину. Февраль 1921 г. Marksizm-Leninizm İnstitutunun Mərkəzi Partiya arxivi, f.2, siy. 1, saxlanma vahidi 24503.
324. Нариманов Н. ЦК РКП(б) Письмо Сталину. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş.71.
325. Нариманов Н. ЦК РКП(б) Письмо Сталину. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş.90.
326. Переписка Н.Нариманова с Чичериным. 1920 г. 16 август и 2 октября. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş. 195.
327. Нариманов Н. Письмо В. Ленину. ARDA, f. 411, siy.4, iş 30.
328. Нариманов Н. Письмо Г.Мусабекову. MEA Əİ, f.18, s.v. 19.
329. Архивная запись из выступления тов. Нариманова на 5-м заседании Пленума ЦК КП(б) Азербайджана. 23.VIII.1921 г. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş 21.

8. Dövrü mətbuat

330. "Azərbaycan" qəzeti.
331. "Azərbaycan fəqərəsi" qəzeti.
332. "Azərbaycan xəbərləri" qəzeti.
333. "Açıq söz" qəzeti.
334. "Бакинец" qəzeti.
335. "Бакинский рабочий" qəzeti.
336. "Баку" qəzeti.
337. "Bəsirət" qəzeti.
338. "Burhani tərəqqi" qəzeti.

339. "Закавказское обозрение" qəzeti.
340. "Zəhmət" qəzeti.
341. "İqbal" qəzeti.
342. "İqdam" qəzeti.
343. "İrşad" qəzeti.
344. "İstikbal" qəzeti.
345. "Yeni iqbal" qəzeti.
346. "Yeni irşad" qəzeti.
347. "Yeni yol" qəzeti.
348. "Yeni həqiqət" qəzeti.
349. "Каспий" qəzeti.
350. "Kommunist" qəzeti.
351. "Нефтяное хозяйство Азербайджана" ж.
352. "Odlar yurdu" qəzeti.
353. "Sədayi-həqq" qəzeti.
354. "Sovqat" qəzeti.
355. "Tanıtım" qəzeti.
356. "Tərəqqi" qəzeti.
357. "Tərcüman" qəzeti.
358. "Füqəra füyüzatı".
359. "Xalq qəzeti".
360. "Həyat" qəzeti.
361. "Hümmət" qəzeti.
362. "Ali Pedaqoji institutun salnaməsi" jurnalı.
363. "Известия Советов рабочих и солдатских депутатов Бакинского района".
364. "Известия" газета - орган ЦК КП(б) Азербайджана ежемесячный журнал.
365. "Вышка".
366. "Gənclik".
367. "Azadlıq".
368. "Aydınlıq".
369. "Millət".
370. "Həyat".
371. "Yeni Azərbaycan".
372. "Respublika".
373. "Возрождение".

Müxtəlif yerlərdə çıxan qəzet və jurnallar

374. "Hakimiyeti-Milliye" qəzeti.

375. "Edil" qəzeti.
376. "İqbal" qəzeti.
377. "İrani-nov" qəzeti.
378. "Yeni fikir" qəzeti.
379. "Tiflis" qəzeti.
380. "Həblülmətin" qəzeti, Kəlküttə, farsca.
381. "Астраханский вестник" qəzeti.
382. "Возрождение".
383. "Газахыстанская правда" qəzeti.
384. "Заря Востока" qəzeti.
385. "Сибирская речь" qəzeti.
386. "Знамя" jurnalı.
387. "Искусство трудящихся" jurnalı.
388. "Правительственный вестник" jurnalı.
389. "Известия ЦК КПСС" jurnalı.

9. İnternet materialları

390. Армянский вестник. 1999, №1-2. К вопросу о "кавказском доме" и пантюркистских устремлениях. Грант Аветисян. Директор Института истории АН Армении ЦГИА РА, ф. 200, оп. 1, д. 411, л. 6-7. <http://hayastan.ru./Armvest/Jurnal03/jurnal03 .html>.

391. Тормыш газета, 1917. См. Путеводитель по фондам Центрального государственного архива историко-политической документации Республики Татарстан. Газеты на татарском языке (арабская графика) за 1917-1924 гг. хранящиеся в ЦГА ИПД РТ. <http://www.rusarchives.ru/guide/cgaipdr/ПЗ .shtml>.

392. Тормыш газета, Уфа, 1918. См. Путеводитель по фондам Центрального государственного архива историко-политической документации Республики Татарстан. Газеты на татарском языке (арабская графика) за 1917-1924 гг. хранящиеся в ЦГА ИПД РТ. <http://www.rusarchives.ru/guide/ cgaipdr/3-shtml>.

393. Benningsen A. Lemerrier-Quelquejav Ch. Sultan Galiev, le pere de la revolution tiers-mondiste. P.: Fayard, 1986, pp. 152-154,307: См. Россия и современный мир. Выпуск 3(20), 1998. <http://www.inion.ru/product /russia zvetkov.htm>.

394. Армения-Турция, Карабах-Азербайджан. <http://www.arax.ru/sovietic.html>.

395. Архив ЦК КП(б) Грузии, протокол Пленума ЦК КП(б) Грузии №13,15 сент. 1922 г. IV. К истории борьбы с национал-уклонизмом в рядах коммунист, партии/большевиков Грузии (1913-1924 гг.) <http://kohet.narod.ru/beria4.htm>.

396. Асьма Шараф. Воспоминания об отце Ризаэтдине Фахретдинове (1859-1936). По материалам научно-биографического сборника Р.Фахретдинова. Составители: Р.Марданов, Р.Миннуллин, С.Рахимов. Издательство "Рухият", Казань, 1999. <http://www.kcn.ru/school/gymn2/fehredin.htm>.
397. Дело Мдивани-Окуджавы. (1922-1937). <http://www.1917.com/Marxism/Trotsky/VO/VO-No-56-57>.
398. Заатов И.А.Музей И.Гаспралы в Бахчисарае, <http://turkolog.narod.ru/info/crt-2>.
399. З.В.Тоған о басмаческом движении. Sitatlar A.Toğanın "Xatirələr" əsərinin rus dilinə tərcüməsinə əsasən gərilir. М. 1997. <http://dk.ufanet.ru/nomads/kuchumov01.htm>.
400. Каримов И. Солнце дружбы нашей светит из глубин тысячелетий. <http://www.press-service.uz/rus/knigi/9tom/3tom.8>.
401. Рудинсин М. Сурат ал-алам ал-ислами фи Уруба мулзу-л-усур ал вуста хагга-л-йаун//Ат-Талиа, Каир, 1970, №2. Образ мусульманского мира в Европе с эпохи средневековья до наших дней. См: Сагадеев А.В. Мирсаит Султан-Галиев-революционер и мыслитель. Россия и современный мир. Выпуск 3(20), 1998. <http://www.inion.ru/product/russia/zvetkov.htm>.
402. Шафиев Абдулла. С клеймом мусаватист. Мемуары солдата мусаватской армии Абдуллы Шафиева. Опубликовано в журнале "Наше время", №3 за 1999 г.. №1 за 2000 г. Мемуары перевел и предоставил в редакцию журнала "Наше время" к.и.н. Идрис Алиев. <http://www.az/nashe-vremya/5/Musavat.htm>.
403. Сагадеев А.В. М.Султангалиев — революционер и мыслитель. Россия современный мир. Вып.3(20), 1998. <http://www.inion.ru/product/russia/zvetkov.htm>.
404. Тагиров И. Кемул Солтангалиев?//Казан утлары, Казан, 1989, №4. с. 163-173. Татар, яз. <http://www.inion.ru/product/russia/zvetkov.htm>.
405. Тоған А.В. "Воспоминания". <http://dk.ufanet.ru/nomads/kuchumov.htm>.
406. Формы национального движения в современных государствах, СПб. 1910, с. 599. "Киргизы". А. Букейханов. <http://kazref.narod.ru/lib/hst/bukeyhan.htm>.
407. Хабутдинов А. Ю. Семинар "Реформы государственного устройства и перспективы федерализма в России". 29 ноября 2000 г. <http://federalmcart.ksu.ru/conference/seminar5/hahutdinov.htm>.
408. Хусаинов Г. "А.З.Валиди Тоған". Хасан Паксој профессор Техасского техн. Ун. Лаббок шящ. Техас штат, АБШ. <http://vatandash.ufanet.ru/1000/137.htm>.

409. ЦГА Республики Узбекистан. Ф. 36, оп. 1, д. 1, л. 17; д. 74. л. 85. См. Аманжолова Дина. Этнос и вопрос о государственном устройстве России в годы гражданской войны. <http://archive.1september.ru/his/2000/no41.htm/>.

410. Четвертое совещание ЦК РКП С ответственными работниками национальных республик и областей. 8-12 июня 1923 г. Стенографический отчет. М. 1923. <http://www-magister.msk.ru/library/stalin/5-35.htm>.

10. Xatirələr

411. Абушаев Хаким, (Белоканский район с. Шамбул.) Воспоминания о Н.Нариманове. "Агитатор" jurnalı.

412. Агамалыоглы С. Воспоминания о Н.Нариманове. "Заря Востока" qəzeti.

413. Буниат-заде Д. Воспоминания о Н.Нариманове. Бакинский рабочий" qəzeti.

414. Гусейнов М.Д. Воспоминания о Н.Нариманове. "Заря Востока" qəzeti.

415. Джабиев Г. Воспоминания о Н.Нариманове. "Бакинский рабочий" qəzeti.

416. Караев А. Г. Воспоминания о Н.Нариманове. "Бакинский рабочий" qəzeti.

417. Марданов М. Воспоминания о Н.Нариманове. "Бакинский рабочий" qəzeti.

418. Məlumatı Abdulla Şaiqin oğlu MEA-nın akademiki Kamal Talıbzadə vermişdir.

419. Məlumatı M.Ə.Mirqasımovun oğlu, əməkdar incəsənət xadimi, kinorejissor Oqtay Mirqasımov vermişdir.

420. Məlumatı Salman Mümtazın nəvəsi Urxun Qalabəyli vermişdir.

421. Məlumatı Şəfiqə xanımın nəvəsi MEA-nın müxbir üzvü Ayaz Adil oğlu Əfəndiyev vermişdir.

422. Микоян А.И. Воспоминания. ARSPİHDA, f.456, siy.5, iş 7.

423. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı, Gənclik, 1981.

424. Нариманова И. Воспоминания о Наримане Нариманове. 22.05.1981. N.Nərimanovun ev-muzeyinin əlyazmalar arxivı.

425. Ordubadi M.S. Nərimançılıq. Xatirələr. "Azərbaycan" qəzeti.

426. Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, Elm, 1991.

427. Смирнов И.Н. Встреча с Нариман Наримановым. Воспоминания. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş 180.

428. Тагизаде А. Воспоминания о Наримане Нариманове. "Бакинский рабочий" qəzeti.

429. Hüseynzadə Ə. N.Nərimanov haqqında xatirələr. ARƏİA şəxsi fond.

430. Hüseynova K. N.Nərimanovla bağlı xatirələr. N.Nərimanovun ev-muzeyinin əlyazmalar arxivı. 2003.

431. Şərif Ə. Xatirələr. ARƏİDA şəxsi fond.

432. Şıxlinski Ə. Mənim xatirələrim. Bakı, 1944.

11. Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Cümhuriyyət arxivinin kataloqlarında Zəngəzur bölgəsinə aid sənədlər

433. 28/3/1919, Dosya: 277-240, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 2.28.. 1. Transkafkasya'daki İngiliz Ordusu Komutanı ilə Ermənistan Dışişleri Bakanı'nın Karabağ, Zəngəzur və Nahçıvan bölgələrindəki durum haqqında görüşmələri.

434. 9/7/1919, Dosya: 277-240, Fon Kodu 930. .1.0.0, YerNo: 2.2S..4. Ermənistan Hükümetinin Zəngəzur'a 700 asker və çox miktarda mühimmatlasevk etdiyinə dair Dışişleri Bakanı Caferov'un, Britanya Ordu Komutanına göndərdiyi mektup.

435. 7/1 0/1919, Dosya: 277-240, Fon kodu: 930.. 1.0.0, YerNo: 2.28..5. Andronik'in çetelerince Zəngəzur'da 110 köyün yok edildiği və göçmenlərin çox zor durumda olmalarına dair Ahrar Parti Üyesi Mustafa Bek Alibekov'un Azərbaycan Parlamentosuna göndərdiyi telgraf.

436. 30/10/1919, Dosya: 277-240, Fon kodu: 930. .1.0.0, YerNo: 2. 28.. 6. Britanya təmsilçisiylə yapılan görüşmədə Ermenilərin Zəngəzur'a saldıracaklarının ögənildiyi və bu konuda tədbirlər alınması gerektiyinə dair F. Vekilov'un, Dışişleri Bakam'na göndərdiyi rapor.

437. 28/11/1919, Dosya: 277-240, Fon kodu: 930.. 1.0.0, Yer No: 2.28..8. Zəngəzur əyaletinə bağlı, Ogupir, Davidan, Atkız, Sabadan, Apişu, Kuşucilər köylərinin Ermenilərcə dağıtıldığına dair Vali Mahmudbekov'un Azərbaycan Hükümet başkanına telgrafi.

438. 3/12/1919, Dosya: 277-240, Fon kodu: 930.. 1.0.0, Yer No: 2.2 8.. 9. Zəngəzur'da kanlı olayların təkrar başladığı, 900 kişinin katledilip, 400 qadın və çocuğun sokulduğu mescidin dinamitlə patladıldığına dair K. Behçet'in, M.S.Ahundzadə'ye göndərdiyi telgraf.

439. 17/10/1919, Dosya: 277-258, Fon kodu: 930.. 1.0.0, YerNo: 2.31..15. M. Tekinski'nin, Nahçıvan, Şerur, Vedibasar, Zəngəzur əyaletləri ilə Ermənistan'ın genel durumu haqqında Azərbaycan Dışişleri Bakanı Caferov'a sunduğu rapor.

440. 31/12/1919, Dosya: 277-258, Fon kodu: 930..1.0.0, YerNo: 2.31..25. Zəngəzur bölgəsindəki olaylarla ilgili Müttefik Devletlər Yüksək Komiserinə bilgi verildiyinə dair Azərbaycan'ın Gürcistan'daki təmsilçilər Grubu Başkanının Dışişleri Bakanına göndərdiyi telgraf.

441. 5/1/1920, Dosya: 277-258, Fon kodu: 930.. 1.0.0, Yer No: 2.31..26. Zangezür Müslümanlarının Akulis'e saldırmak istedikleri ancak yöneticilerin durumu engellemesiyle herhangi bir saldırı olmadığına dair Azerbaycan temsilcisinin Ermenistan Dışişleri Bakanına telgrafi.

442. 30/4/1920, Dosya: 28-199, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.43.. 1. Azerbaycan Hükümeti'nin, Ermenistan Hükümeti'ne Zangezür ve Karabağ'dan ordularını çekmeleri ve katliama son vermelerini bildiren "Komünist Gazetesi"nde yayınlanan notası.

443. 6/1/1919, Dosya: 894-465, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.48..5. Zangezür-Görüş' ta İngilizlerin bulunmasına rağmen Ermenilerin Müslüman köylerini yakıp yıktıklarına dair Zangezür Eyaleti yöneticisinin, Bakü'ye gönderdiği telgraf.

444. 10/1/1919, Dosya: 849-465, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.48..T. İngiliz Binbaşı Gibbon'un bölgede olmasına rağmen, Zangezür'a bağlı 30 köyün General Andronik'in çetelerince dağıtılıp yakıldığına dair Zangezür Eyalet yöneticisinin telgrafi.

445. 29/1/1919, Dosya: 894-465, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.48..8. Ermenilerin Zangezür köylerindeki mezalim ve ablukası sürerken İngiliz misyonunun yol açma işiyle uğraştığına dair Zangezür eyaleti yöneticisinin telgrafi.

446. 4/2/1919, Dosya: 894-465, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.4S..9. Kazırkurdalı köylerinin Ermeniler tarafından köylerinden çıkartıldığına dair Zangezür Eyaleti yöneticisinin Gence Valiliği'ne gönderdiği telgraf.

447. 7/8/1919, Dosya: 894-465, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.48.. 15. Zangezür Eyaleti Hanbulak otağı sakinlerinin ve Kogçinsk bölgesi göçmenlerinin içinde buldukları zor duruma dair Azerbaycan Parlamento üyesinin İçişleri Bakanı'na yazdığı rapor.

448. 448.3/9/1919, Dosya: 894-465, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.48..17. Barış görüşmelerine geçilmesine rağmen, Ermenilerin Zangezür'da yağma ve katliama devam ettiklerine dair Zangezür Eyaleti Müfettişinin Azerbaycan Bayındırlık Bakanı'na gönderdiği mektup.

449. 1/12/1919, Dosya: 894-465, Fon kodu: 930.. 1.0.0, Yer No: 3.48..21. Zangezür Eyaleti Ohçi bölgesinin 20 köyünün ermenilerce yakılıp yıkıldığı ve insanların katledildiğine dair Zangezür Genel Valisi'nin Azerbaycan Haberleşme Dairesi'ne telgrafi.

450. 0/0/1920, Dosya: 894-4119, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.49.. 1. Zangezür civarında Ermenilerce yapılan yağma ve katliamlar.

451. 27/12/1919, Dosya: 894-721, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.50..1. Zangezür halkının Ermenilerden korunması için Bakü polisinin görevlendirilmesi hakkında Savunma Komitesi'nin, İçişleri Bakanlığı'na yazdığı telgraf.

452. 21/1/1920, Dosya: 894-721, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.50..4. Zangezur'un Ermenilerin eline geçebileceğine dair Polis Müfettişi Mirzacemalov'un Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgraf.
453. 20/1/1920, Dosya: 894-721, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 3.50..7. Gerekli yardımın gecikmesi sebebiyle, Zangezur Ermenilerinin Karabağ Ermenileriyle birleşerek güçlendiklerine dair Şuşa Genel Vali Vekili'nin, Azerbaycan İçişleri ve Savunma Bakanı'na telgrafı.
454. 20/1/1920, Dosya: 894-721 Fon kodu: 930. 1.0.0 Yer No: 3.50..8. Ermenilerin 26 Müslüman köyünü yok ettiği ve Zangezur'a saldıracaklarının tahmin edildiğine dair Şuşa Genel Vali Vekili'nin, Azerbaycan İçişleri Bakanı'na gönderdiği telgraf.
455. 22/1/1920, Dosya: 894-721, Fon kodu: 930.. 1.0.0, Yer No:3.50..10. Zangezur'daki ermenilerin cephane ve askerle desteklenmesi dolayısıyla bölgeye acil yardım gönderilmesine dair Şuşa Genel Vali Vekili'nin, Azerbaycan İçişleri Bakanı'na telgrafı.
456. 4/2/1920, Dosya: 894-721 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 3.50..12. Zangezur'a gönderilmek üzere halk arasında silahlı bir grup oluşturulmasına dair Azerbaycan Savunma Bakanı'nın, Şuşa Genel Valisi'ne gönderdiği telgraf.
457. 11/2/1920, Dosya: 894-722 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 3.51..1. Ararat Hükümeti'nin Zangezur'a saldırmak için yaptığı hazırlıklar ve Karabağ Ermenilerini Azerbaycan'a karşı kışkırtma çabalarına dair Bölge Genel Vali Vekili H.Sultanov'un İçişleri Bakanı'na telgrafı.
458. 27/3/1920, Dosya: 894-729a Fon kodu: 930.. 1.0.0 Yer No: 3.52..2. Cebrail ve Zangezur eyaletleri savunma gruplarının başarılı bir şekilde Ermenileri karşı koyduklarına dair Karabağ Genel Vali Yardımcısı Mahmudbekov'un Azerbaycan İçişleri Bakanı'na yazdığı rapor.
459. 28/3/1920, Dosya: 894-729a Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 3.52..4. Cephane yokluğunun Zangezur'da durumu zorlaştırdığı ve acil destek gerektiğine dair Karabağ Genel Vali Yardımcısı İ.Mahmudbekov'un Azerbaycan İçişleri Bakanı'na gönderdiği rapor.
460. 30/3/1920, Dosya: 894-729a Fon kodu: 930..1 .0.0 Yer No: 3.52..5. Mart 1920'de Zangezur cephesinde karşılıklı devam eden çatışmalara dair Karabağ Genel Vali Yardımcısı İ.Mahmudbekov'un Azerbaycan İçişleri Bakanı'na gönderdiği rapor.
461. 1/4/1920, Dosya: 894-729a Fon kodu:930..1.0.0 Yer No:3.52..6. Zangezur ile Karabağ Ermenilerinin birleşmesinin Karabağ için büyük tehlike oluşturduğu ve bölgeye ordu gerektiğine dair Karabağ Genel Vali Yardımcısı'nın Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektup.
462. 15/8/1918, Dosya: 897-111 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.55..1. Andronik'in çetelerinin Zangezur Eyaletinin bir kısmı ile Şuşa'ya giden yolu ele

geçirmeleri üzerine Azerbaycan'ın Gürcistan'daki temsilcisinin, Ermenistan temsilcisine verdiği nota.

463. 4/12/1919, Dosya: 897-1112, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No:4.57..2. Silahlı Ermeni çetelerinin Zangezur'un 26 Müslüman köyündeki saldırı ve katliamları hakkında Nahçıvan Genel Valisi'nin, Barış Konferansı Başkanı Albay Delly'ye gönderdiği mektup.

464. 14/12/1919, Dosya: 897-1112 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.57.3. 23 Kasım tarihli anlaşma şartları gereğince Azerbaycan'ın Zangezur'dan askerlerini çektiği, ancak Ermenilerin bu bölgede katliama devam ettiğine dair Hükümet Başkanı'nın, ülke temsilcilerine gönderdiği telgraf.

465. 6/1/1920, Dosya: 897-1112 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.57.4. Zangezur'daki Ermeni mezalimini soruşturmak üzere komisyon kurulması.

466. 23/1/1920, Dosya: 897-1112 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.57..5. Ermeni ordusunun Zangezur'un tamamını yağmalayarak yakıp yıktığı ve Cebrail Eyaleti'ne yöneleceğine dair Parlamento üyesi C.Sultanov'un Azerbaycan Paramentosu'na gönderdiği telgraf.

467. 0/0/1920, Dosya: 897-1112 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.57..6. Ermenilerin Zangezurda yağmalayıp yaktıkları köylerin listesi.

468. 11/12/1919, Dosya: 970-195 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.69.A. Azerbaycan'ın Zangezur'daki olaylarla ilgili iddialarının Ermenistan'a bildirdiği bu iddiaların doğrulanması durumunda Ermenistan'ın geleceğine büyük darbe vurulacağına dair Albay Gaskel'in, Caferov'a telgrafı.

469. 6/1/1920, Dosya: 970-1113 Fon kodu: 930..1 .0.0 Yer No: 4.70.. 1. Zangzur'un bazı Ermeni köylerinde çobanlık yapan Müslümanların hunharca öldürüldüklerine dair Ordubad Bölgesi Genel Valisi Tairov'un, Nahçıvan Yönetimine yazdığı rapor.

470. 17/1/1920, Dosya: 970-1113 Fon kodu: 930.. 1.0.0 Yer No: 4.70..2. Ermeni silahlı çetelerinin Zangezur'da 40 Müslüman köyü yakıp yıkmaları üzerine Azerbaycan Dışişleri Bakanı F.H.Hoyski'nin, Müttefik Devletler Yüksek Komiseri'ne gönderdiği nota.

471. 21/1/1920, Dosya: 970-1113 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.70..3. Zangezur Eyaleti köylerinin 19 Ocaktan itibaren Ermeni ordularınca dağıtıldığına dair bölge Müslümanları temsilcilerinin Azerbaycan İçişleri Bakanı'na gönderdikleri telgraf.

472. 21/1/1920, Dosya: 970-1113 Fon kodu; 930..1.0.0 Yer No: 4.70..4.19 Ocaktan beri Ermeni askerlerin Zangezur köylerine saldırılarının protesto edilmesi ve durumun O.Wordrop, Gaskel ve Gürcistan'a bildirilmesine dair Ussubekov'un, Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na telgrafı.

473. 22/1/1920, Dosya: 970-1113, Fon kodu: 930.. 1.0.0, Yer No: 4.70..5. 23 Kasım tarihli anlaşmaya uymayan Ermenilerin Zangezur'da 40 Müslüman

köyünü yakıp yıkmalarından dolayı Azerbaycan Dışışleri Bakanı'nın, Ermenistan Dışışleri Bakanı'na gönderdiği protesto notası.

474. 23/1/1920, Dosya: 970-1113, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 4.70..6. Ermenilerin Zangezür Eyaleti'nde yaptıkları katliam ve köyleri yakıp yıkmaları hakkında Azerbaycan Parlamentosu'na çekilen telgraf.

475. 26/2/1920, Dosya: 970-1113, Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.70..9. Azerbaycan Ordusunun bölge halkım tamamen yok olmaktan korumak amacıyla Zangezür'a gönderildiğine dair Dışışleri Bakanı Caferov'un, Ermenistan Dışışleri Bakanı'na gönderdiği telgraf.

476. 13/2/1920, Dosya: 970-1113, Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.70..10. 31 Aralık 1919 ile 5 Şubat 1920 tarihleri arasında Ermenilerin Zangezür'da yaptıkları olaylarla ilgili Azerbaycan İçişleri Bakanlığının, Dışışleri Bakanlığın'a yazısı.

477. 27/1/1920, Dosya: 970-1113 Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No:4.70..12. Silahlı Ermenilerin Zangezür'da köyleri dağıttığı ve bölge halkının emniyetini sağlamak için tedbirler alınması gerektiğine dair Zangezür Müslümanları temsilcisinin Azerbaycan Dışışleri Bakanı'na telgrafi.

478. 16/11/1919, Dosya: 970-1144, Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.73.3. Zangezür'daki kanlı olayların sona erdirilmesi konusunda Transkafkasya'daki Britanya Yüksek Komiseri'nin, Azerbaycan Hükümet Başkanı'na gönderdiği telgraf.

479. 16/1 1/1919, Dosya: 970-1144, Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.73..4. Zangezür'daki kanlı eylemleri sona erdirmek ve anlaşma yapmak üzere her iki ülke hükümet Başkanlarının Tiflis'te bir araya gelmelerine dair Albay Rey'in telgrafi.

480. 17/1 1/1919, Dosya: 970-1144, Fon kodu: 930..1.0.0 Yer No: 4.73..5. Zangezür'daki olayları sona erdirmek için Azerbaycan Hükümeti'nin aldığı tedbirler konusunda Ussubbekov'un Müttelik Devletler Yüksek Komiseri'ne çektiği telgraf.

481. 9/10/1919, Dosya: 970-1161, Fon kodu: 930.. 1.0.0 Yer No: 4.75.. 1.Zangezür Ermenilerinin Eylül 1919 tarihinde saldırdıkları köyler ve katlettikleri şahıslar hakkında Zangezür, Şuşa, Cevanşir ve CebraİL eyaletleri Genel Vali Vekili'nin, Azerbaycan İçişleri Bakanı'na yazısı.

482. 0/0/1919, Dosya: 970-1161, Fon kodu:930..1.0.0, Yer No:4.75..2. Ermenilerin Cevanşir, Şuşa, CebraİL, Zangezür ve Gence'deki müslümanlara saldırıları hakkında Soruşturma Kurulu üyesi Mihaylov'un raporu.

483. 25/1/1920, Dosya: 2898-16, Fon kodu: 930..1.0.0, Yer No: 6.123..5. 19-25 Ocak 1920 tarihleri arasında Ermeniler tarafından yağmalanıp yakılan Zangezür Eyaleti'ne ait Müslüman köylerin listesi.

MÜNDƏRİCAT

<i>İXTİSARLARIN SİYAHISI</i>	3
GİRİŞ	4
I F Ə S İ L. SOVET HAKİMİYYƏTİ VƏ MİLLİ TƏMAYÜLÇÜLÜK	15
1.1. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində milli məsələ	15
1.2. N.Nərimanov və SSRİ-də türk xalqları arasında milli təmayülçülük hərəkatı	20
II F Ə S İ L. N.NƏRİMANOVUN İCTİMAİ VƏ SİYASİ FƏALİYYƏTİ (1920-ci İLİN APRELİNƏ QƏDƏR)	45
2.1. N.Nərimanovun ictimai və siyasi fəaliyyətinin bəzi aspektləri	45
2.2. N.Nərimanovun milli təmayülçü kommunist ideologiyasının kökləri	55
2.3. Sovetləşmə ərəfəsində Azərbaycanda yaranmış vəziyyətin ümumi mənzərəsi	70
III FƏSİL. N.NƏRİMANOVUN AZƏRBAYCANDA MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK BAXIŞLARINI HƏYATA KEÇİRMƏK UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ (1920-ci il aprel – 1925-ci il mart)	76
3.1. N.Nərimanovun milli-mədəni inkişaf və din məsələlərinə münasibəti	76
3.2. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə və N.Nərimanovun fəaliyyəti	92
3.3. N.Nərimanovun sovet Rusiyası hakimiyyətinin iddialarına qarşı siyasi xətti	112
3.4. N.Nərimanovun Türkiyə siyasəti və türkçülük mövqeyi	121
3.5. N.Nərimanovun sovet dövlət quruculuğu proseslərinə fərqli baxışı	128
NƏTİCƏ	139
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	153

Həsən Əziz oğlu Həsənov

Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti

Yığılmağa verilib 10.03.2005. Çapa imzalanıb 12.05.2005.
Format 60x84 ¹/₁₆. Ofset kağızı. Ofset çap üsulu.
Qarnitur Times Roman (AzLat). Həcmi 15,5 f.ç.v.
Tiraj 2000 nüsxə. Sifariş 2120.

“Əbilov, Zeynalov və oğulları”
Nəşriyyat-Poliqrafiya Evinin mətbəəsi.
Bakı ş., M.İbrahimov 43, tel.: 497-36-23